

**Algemene Volks- en Woningtelling
op 1 maart 1991**

**WERKGELEGENHEID EN REGIONALE
SOCIO-ECONOMISCHE STRUCTUREN**

Monografie nr. 6

1997

**Algemene Volks- en Woningtelling
op 1 maart 1991**

**WERKGELEGENHEID EN REGIONALE
SOCIO-ECONOMISCHE STRUCTUREN**

A. Colard, P. Marissal, C. Vandermotten, G. Van Hamme

**Algemene coördinatie volkstellingsmonografieën :
R. Lesthaeghe, H. Van der Haegen, B. Van doninck, E. Wiliquet**

**Databeheer :
NIS : A. Walravens, R. Vanrenterghem
Steunpunt Demografie, VUB : P. Deboosere
ULB, IGEAT
Laboratorium van de menselijke geografie**

**Verkrijgbaar bij het Nationaal Instituut voor de Statistiek
Leuvenseweg 44, 1000 Brussel**

**Rubenslei 2, 2018 Antwerpen
Coupure Rechts 620, 9000 Gent**

**Prijs : België : 600 BEF
Buitenland : 750 BEF**

**Postrekening nr 000-2005886-23 van het NIS,
Leuvenseweg 44 - 1000 Brussel**

Nr. 6

Auteursrecht voorbehouden.

Het reproduceren van de inhoud van deze publicatie is niet toegelaten, noch geheel, noch gedeeltelijk, noch in de oorspronkelijke , noch in bewerkte vorm, tenzij met schriftelijke machtiging vanwege het Nationaal Instituut voor de Statistiek.

Het gebruiken van de inhoud van deze publicatie als toelichting of bewijsvoering in een artikel, een boekbespreking of een boek is toegestaan, mits de auteur en de bron duidelijk en nauwkeurig worden vermeld.

De auteur(s) is (zijn) verantwoordelijk voor de analyse van de basisgegevens alsook de commentaren.

Verantwoordelijke uitgever: Claude CHERUY, Leuvenseweg 44, 1000 Brussel.

WOORD VOORAF

Al meer dan een eeuw betekenen de volkstellingen om de tien jaar een omvangrijke administratieve operatie, maar ook de gelegenheid een echte socio-economische balans van de bevolking op te maken op het niveau van al de administratieve eenheden in het Rijk. De telling is een erg belangrijk werktuig om de kenschetsende elementen van onze bevolking te kennen. Het is een momentopname van de demografische, economische, sociale en culturele realiteit in het land. Doordat ze exhaustief is, biedt de telling aan de professionele en wetenschappelijke wereld vele mogelijkheden voor de exploitatie van de gegevens.

In die optiek vond het Nationaal Instituut voor de Statistiek het bijzonder nuttig om de gegevens uit de telling van 1991 te integreren in het door de Diensten van de Eerste Minister - Diensten voor Wetenschap, Techniek en Cultuur (D.W.T.C.) - ontwikkelde "Valoriseringsprogramma voor de federale socio-economische databanken". Er werd dus een budget vrijgemaakt voor de uitwerking van een coherent programma om te komen tot een geheel van Monografieën van de telling. Er werden een veertigtal ontwerpen ingediend, die door een college van Belgische en buitenlandse experts werden getoetst aan criteria van kwaliteit en conformiteit aan de doelstellingen van het "Programma".

Uiteindelijk werden elf monografieën uitgekozen, die in deze verzameling zijn opgenomen. Zij is de vrucht van een nauwe samenwerking tussen de D.W.T.C., het N.I.S., de auteurs en de professoren R. Lesthaeghe (VUB) en H. Van der Haegen (KUL), die instonden voor de wetenschappelijke coördinatie van het project.

Een atlas van de telling zal eveneens geraliseerd worden in het kader van dit project.

Lijst van de monografieën (publicatie in 1997, in volgorde van beschikbaarheid van de studies)

- 1 De bevolkingsevolutie. De bevolking naar leeftijd en geslacht.
- 2 Bevolkingsmigraties
- 3 De allochtone bevolking van België
- 4 Huishoudens en gezinnen
- 5 Nuptialiteit en vruchtbaarheid
- 6 Werkgelegenheid en regionale sociaal-economische structuren
- 7 Ruimtelijke dimensie van de werkgelegenheid
- 8 Werkgelegenheid voor vrouwen en segregatie
- 9 Scholarisatie, onderwijsniveau en tewerkstelling
- 10 Huisvesting in sociaal-economisch en geografisch perspectief
- 11 Verstedelijking en pendel

Op het einde van elk boekdeel komt een abstract in het Engels.

De promotoren danken alle personen die het op welke wijze ook mogelijk hebben gemaakt dit project te verwezenlijken. In het bijzonder gaat hun dank naar Roger Vanrenterghem (N.I.S.), en Patrick Deboosere (steunpunt Demografie) voor zijn beschikbaarheid en efficiëntie bij het leveren van de basisgegevens.

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	7
1. Bronnenkritiek	9
1.1. Theoretische definitie van de term werkgelegenheid in de Volkstelling en beperkingen van deze definitie	9
1.2. Het informatieverlies in de Volkstelling van 1991	9
1.3. Vergelijking met andere bronnen van werkgelegenheidsgegevens	14
1.4. Besluit	24
2. Algemene resultaten	25
2.1. Voorstelling van de basisgegevens omtrent de werkgelegenheid op nationaal en gewestelijk niveau	25
2.2. Totale werkgelegenheid : ruimtelijke patronen en recente ontwikkelingen op gemeentelijk niveau	31
2.3. Werkgelegenheidsstructuren op arrondissementeel niveau (op het tewerkstellingsadres)	31
3. Analyse van de arbeidsmarkt, de werkloosheid en de inactiviteit	35
3.1. Inleiding	35
3.2. Niveau en evolutie van de activiteitsgraad, en evolutie van de actieve bevolking	37
3.3. Werkloosheid, inactiviteit,...	55
4. Ruimtelijke analyse van de Belgische economie	70
4.1. Inleiding	70
4.2. De resultaten per sector	78
4.3. Synthese : de Belgische economische ruimte	133
4.4. Besluit	135
5. Analyse van de werkgelegenheidscentra en hun invloedssferen	139
5.1. Bepaling van de werkgelegenheidscentra	139
5.2. De werkgelegenheidscentra en hun invloedssferen	140
5.3. Interne analyse van de drie grootste werkgelegenheidscentra	146
5.4. Analyse van de rekruteringsgebieden	159
6. Synthese : typologie van de werkgelegenheid	166

INLEIDING

De grote Volkstelling, die ongeveer elke 10 jaar gehouden wordt, blijft een unieke en onvervangbare bron van informatie. Dit is zeker zo voor de analyse van demografische en sociale ontwikkelingen binnen onze samenleving, maar ook van de economische structuren. Bovendien worden de gegevens op een ruimtelijk zeer gedetailleerd niveau opgemeten. De individuele economische gegevens die de Volkstelling opmeet kunnen de financiële gegevens afkomstig van de bedrijven zelf niet geheel vervangen. Ze bieden daarenboven niet het voordeel jaarlijks beschikbaar te zijn, zoals dat wel het geval is voor de gegevens van de Sociale Zekerheid. Toch bieden ze een ander, belangrijk voordeel : de economische gegevens uit de Volkstelling kunnen immers gekruist worden, zowel onderling als met andere persoonlijke gegevens met betrekking tot de actieve bevolking, zoals het geslacht, de leeftijd, het scholingsniveau, de woonplaats. Deze mogelijkheid tot kruisen van variabelen maakt dat deze statistieken makkelijk kunnen aangepast worden naargelang het studieobject en de gewenste ruimtelijke schaal. Zo laat de databank bijvoorbeeld toe de werkgelegenheidsstructuren binnen een welbepaalde gemeente te bestuderen. Maar, ze kan evengoed aangewend worden voor een gedetailleerde analyse van de werkzones van werkgelegenheidscentra en de rekrutering van arbeiders en bedienden.

Natuurlijk heeft deze monografie niet de ambitie de Volkstelling, die werkelijk een statistische goudmijn is, op alle mogelijke manieren uit te baten. Ons doel is bescheidener : via de werkgelegenheidsgegevens een analyse maken van de Belgische economische structuren anno 1991 en de ontwikkelingen inzake gedurende de jaren '80 schetsen. Bij die analyse houden we natuurlijk rekening met de algemene sociale, regionale en historische context.

Bijzondere aandacht zal uitgaan naar de ruimtelijke organisatie van de economische activiteit en de evolutie hiervan. Een dergelijke benadering is interessant want ondanks zijn kleine oppervlakte wordt België gekenmerkt door een grote verscheidenheid. Ze stelt ons in staat het "gedrag" van de Belgische economie tegen de achtergrond van de snel veranderende mondiale economische realiteit te schetsen.

De jaren '80 werden gekenmerkt door het uitdoven van het Fordistisch systeem en een toenemende flexibiliteit, ongeacht of het nu gaat om de regulerende rol van de Staat, de salarisverhoudingen, de organisatie van de arbeid of de relaties tussen de bedrijven. Er was duidelijk een evolutie naar een meer horizontale organisatie van het productieproces. Dit vertaalde zich in de praktijk in toenemende onderaanneming. Deze tendenzen moet geplaatst worden tegen de achtergrond van een algemeen wankel economische situatie en sterke concurrentie. Om te overleven moeten bedrijven beschikken over zeer gevarieerde productengamma en steeds sneller kunnen inspelen op wijzigende marktsituaties. Dit werkt de toenemende uitbesteding van risico's inzake de immobilisering van kapitaal en goederenvoorraden, de opleiding van arbeidskrachten, of nog, het onderzoek naar en de ontwikkeling van nieuwe producten in de hand. De daling van de transactiekosten, vooral door de toepassing van nieuwe communicatietechnieken, laat toe dat onderaanneming efficiënter wordt. Dit gegeven bevoordeelt de organisatie van de productie in min of meer gehiërarchiseerde netwerken van bedrijven van beperkte omvang (min of meer ruimtelijk verspreid), eerder dan in grote geïntegreerde bedrijven. Deze laatsten worden steeds meer geconfronteerd met stijgende kosten voor de interne organisatie. Het toenemend belang van uitbesteding en het nastreven van zo laag mogelijke transactiekosten impliceert een tendens naar ruimtelijke concentratie. Een dergelijke ontwikkeling zal zich echter alleen maar doorzetten wanneer eventuele nadelen gebonden aan ruimtelijke concentratie, zoals congestieproblemen of

hoge vastgoedkosten, niet te zwaar doorwegen.

Is een dergelijke evolutie merkbaar binnen België? Is zo bijvoorbeeld de grootstedelijke as Brussel-Antwerpen van een dergelijke omvang dat ze de concentratie van bedrijven zou bewerkstelligen? Of, zijn de dichte en sterk geïntegreerde netwerken van kleine en middelgrote bedrijven, zoals we ze aantreffen in het Kortrijkse, niet beter geplaatst in dit perspectief? Hoe gedragen zich trouwens de gebieden, zoals het Noordoosten, waar grote Fordistische bedrijven het economisch landschap domineren? Hoe vergaat het de oude industriële regio's? Wat zijn de gevolgen van de geschetste evolutie op de arbeidsmarkt?

Het zijn allemaal vragen die aan bod komen in deze monografie.

1. BRONNENKRITIEK

1.1. Theoretische definitie van de term werkgelegenheid in de Volkstelling en beperkingen van deze definitie.

De Volkstelling beschouwt dat alle personen die verklaarden een job te hebben op 1 maart 1991 op dat moment een beroep uitoefenden. Er is geen enkele directe manier om de antwoorden op hun juistheid na te gaan, noch om te weten te komen of het bijvoorbeeld gaat om tijdelijke of seizoengebonden jobs. Bovendien louter de definiëring van de werkgelegenheid moet er ook rekening gehouden worden met het feit dat de gegevens van de Volkstelling uitsluitend gebaseerd zijn op de verklaringen van de ondervraagden. Voor een meer gedetailleerde benadering verwijzen we naar punt 1.3.

1.2. Het informatieverlies in de Volkstelling van 1991.

1.2.1. Het informatieverlies inzake werkgelegenheidsgegevens op nationaal niveau (tabel 1.1).

De belangrijkste vaststellingen met betrekking tot de tabel :

1. Het tewerkstellingsadres is onbekend of variabel in bijna 7,5% van de gevallen. Dit deel van de gegevens is dan ook onbruikbaar in het kader van een ruimtelijke analyse van de werkgelegenheid;
2. Het statuut van de actieven is bij iets meer dan 3% van de betrokkenen niet gekend;
3. De activiteitscode is niet gekend in bijna 9% van de gevallen.

De tabel toont eveneens dat deze informatieverliezen niet los van mekaar staan. Wanneer één van de voornoemde gegevens ontbreekt, ontbreken de twee andere ook dikwijls. We hebben kunnen opmaken dat bij ongeveer 14% van de actieven minstens één van de drie inlichtingen ontbreekt; meestal het tewerkstellingsadres of de activiteitscode. Wanneer het statuut niet gekend is, ontbreken ook de twee andere inlichtingen bijna altijd.

1.2.2. Ruimtelijk aspect van het informatieverlies

1.2.2.1 Tewerkstellingsadres onbekend (kaart 1.1)

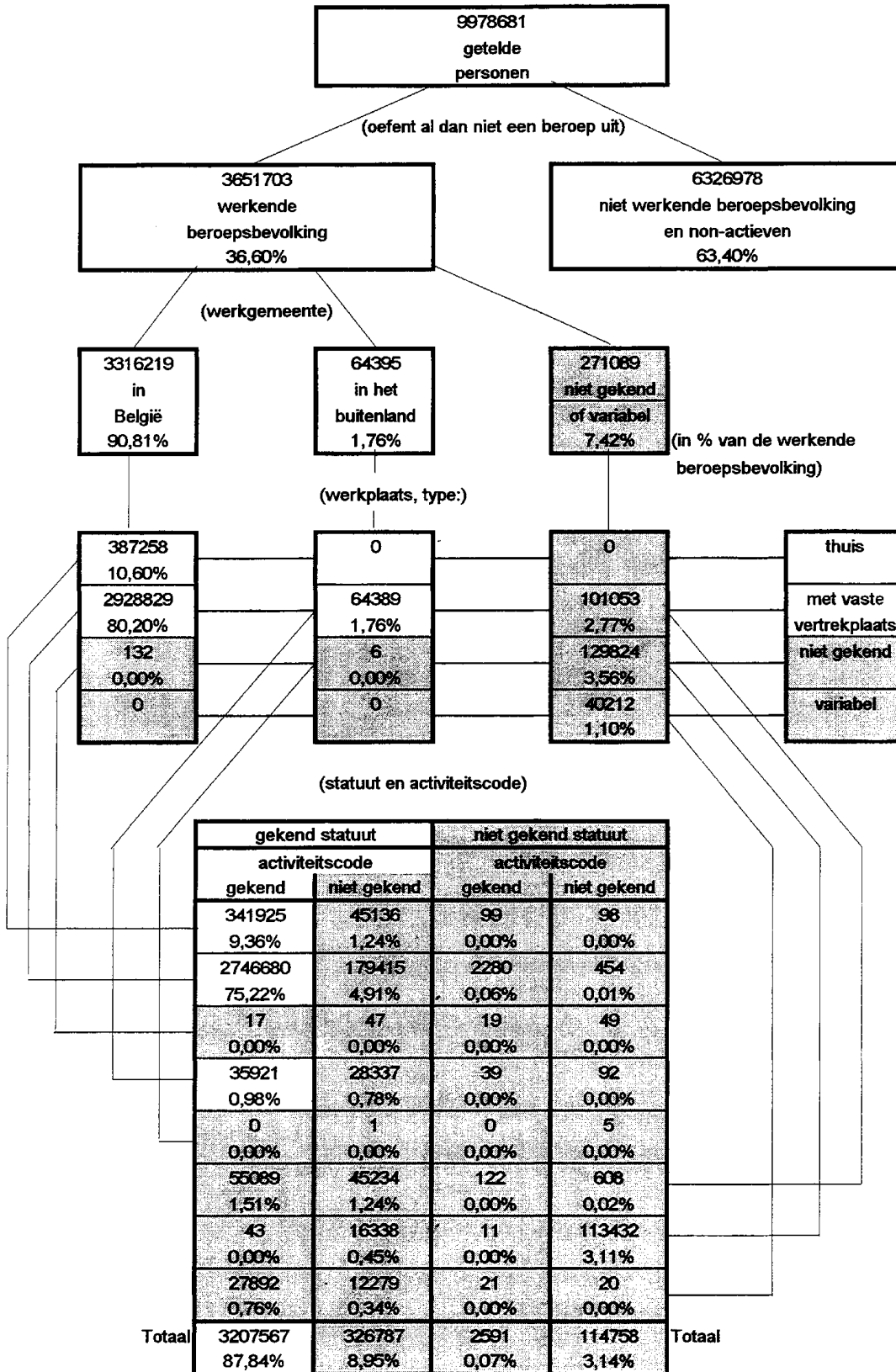
Het percentage ongekende tewerkstellingsadressen ligt erg hoog in de provincies Henegouwen en Namen (tussen 10 en 15% in de stedelijke gebieden) en nog relatief hoog in Waals-Brabant en in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Dit verschijnsel kan vermoedelijk toegeschreven worden aan de specifieke werkwijzen van de telbureaus. Een onderlinge vergelijking van de gegevens van de RSZ en de Volkstelling (zie verder) laat deze ruimtelijke verschillen echter niet duidelijk tot uiting komen. We kunnen ons afvragen of de categorie "ongekend tewerkstellingsadres" in de provincies Namen en Henegouwen niet deels betrekking heeft op niet-actieve personen?

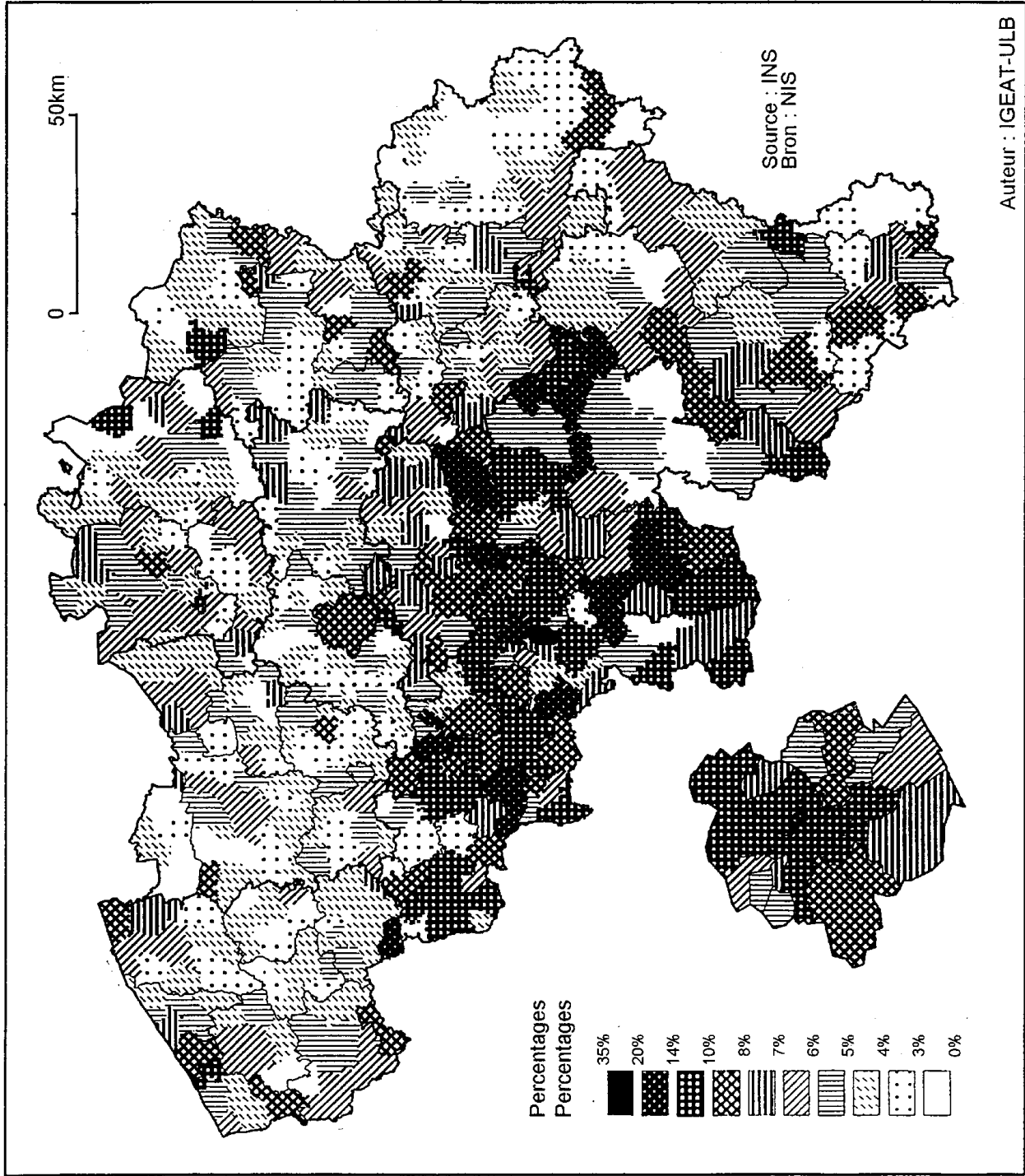
1.2.2.2. Veranderlijk tewerkstellingsadres (kaart 1.2)

We bemerken ook hier duidelijk provinciale verschillen. Hier is het informatieverlies het grootst in de provincies Luik en Waals-Brabant. De percentages liggen er echter nooit veel hoger dan 3%. We worden dus in Wallonië geconfronteerd met een bijkomend, maar minder omvangrijk, informatieverlies. De veronderstelling rijst dat in twijfelgevallen de informatie anders wordt geïnterpreteerd naargelang het telbureau.

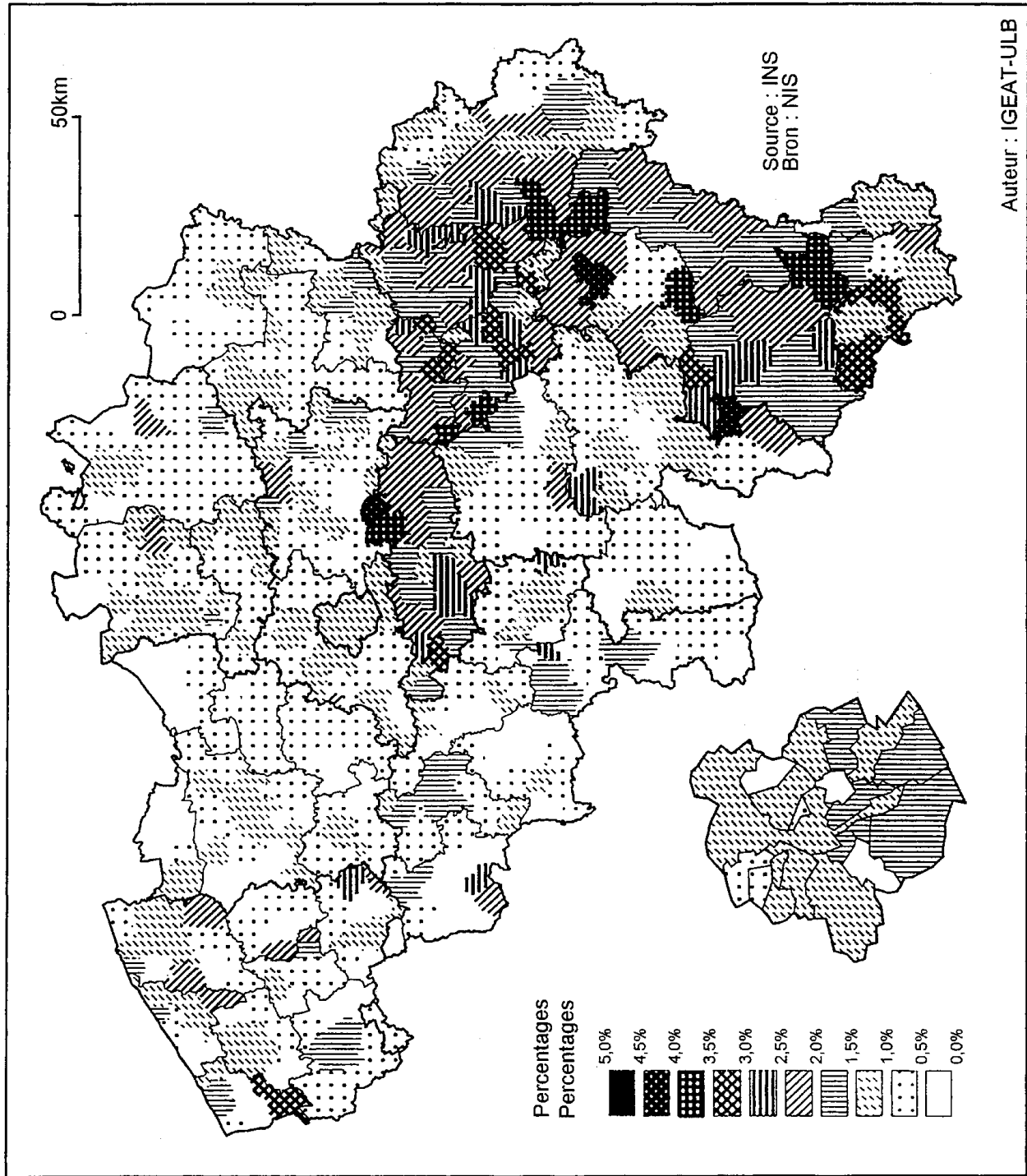
Tabel 1.1

VOLKSTELLING VAN 1/3/1991
AANTALLEN PER AARD VAN DE ACTIVITEIT

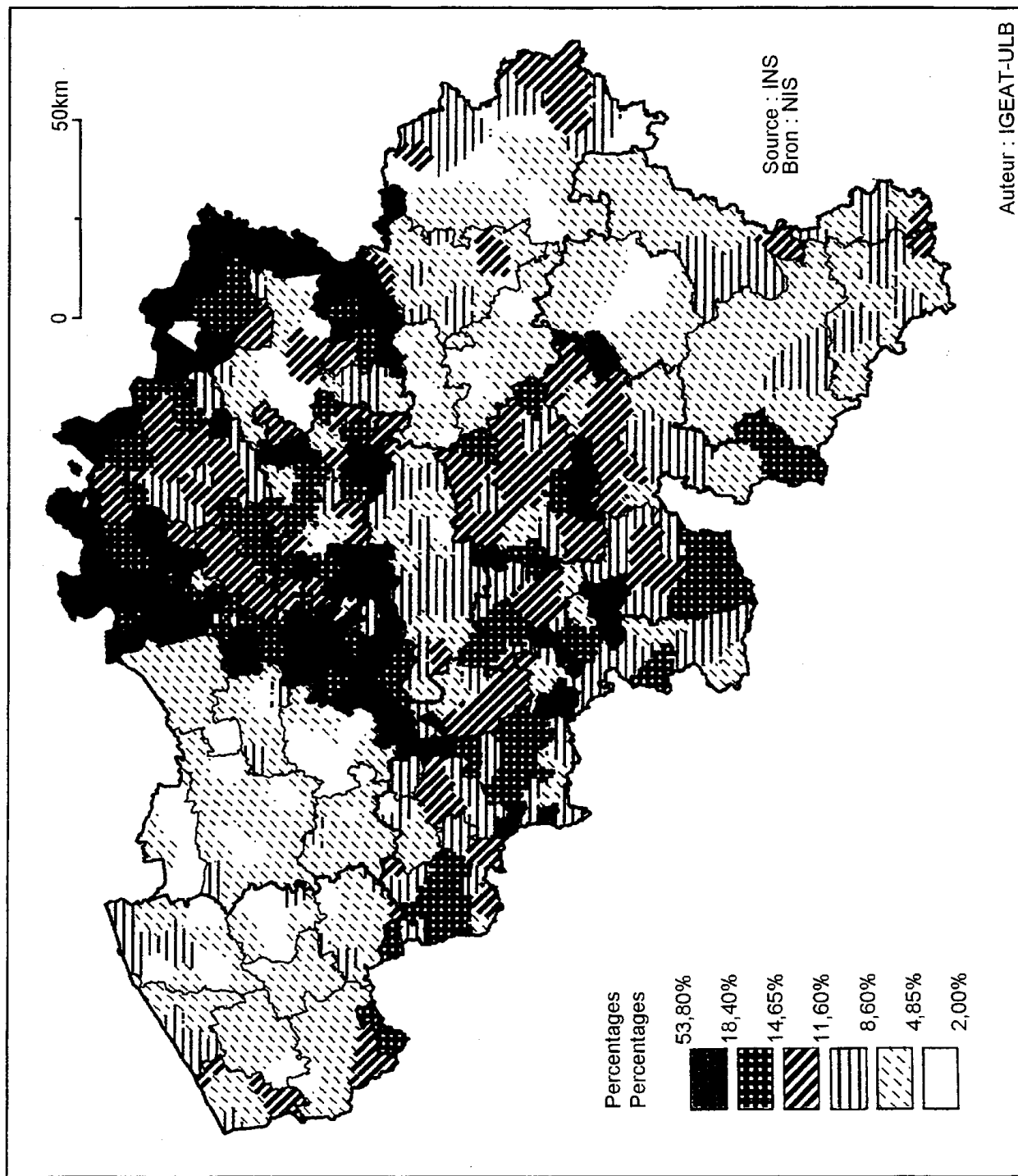

Kaart 1.1. Deel van de actieve bevolking waarvan het adres van tewerkstelling onbekend is, gemeten op het woonadres. 1991.

Kaart 1.2. Deel van de actieve bevolking waarvan het adres van tewerkstelling variabel is, gemeten op het woonadres. 1991.

Kaart 1.3. Deel van de actieve bevolking waarvan de activiteitscode onbekend is, gemeten op het woonadres. 1991.

1.2.2.3. Activiteitscode ongekend (kaart1.3)

Ook hier komen administratieve grenzen duidelijk tot uiting (aandeel volgens de woongemeente). De percentages zijn hier het hoogst in de provincies Antwerpen, Vlaams-Brabant, in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest en in de Limburgse arrondissementen Maaseik en Tongeren. Iets lagere percentages treffen we aan in de provincies Henegouwen en Namen, en in de Oostkantons. De kaart van de tewerkstelling naar woongemeente toont beter de tekortkomingen van de Volkstelling, vermits de telling op de woonplaats van de ondervraagde wordt gehouden. Ondanks dat blijft het noodzakelijk ook het ruimtelijk patroon van de ongekende activiteitscode op het tewerkstellingsadres te kennen, omdat precies dat gegeven het meest bij de analyses in deze monografie gebruikt wordt. Op deze kaart tekenen de provinciegrenzen zich natuurlijk minder duidelijk af.

1.2.3. Vergelijking met de Volkstelling van 1981

Algemeen beschouwd was het informatieverlies lager in 1981 (zie tabel 1.2) :

- 3,9% van de tewerkstellingsadressen ontbrak, ten opzichte van 7,5% in 1991;
- 0,5% van de statuten was niet gekend;
- binnen de groep met gekend statuut was 1,9% van de activiteitscodes niet gekend.

Indien we de verliezen optellen beperkten deze zich in 1981 tot 7%; wat dus half zo veel is als in 1991.

Dit zegt echter niets over de algemene kwaliteit van de Volkstelling van 1981 ten opzichte van deze van 1991.

Ook de ruimtelijke spreiding van de informatieverliezen verschilt sterk tussen beide tellingen. Het meest markante feit in 1981 was het erg hoog aandeel van ongekende tewerkstellingsadressen (15%) en ongekende activiteitscodes (bijna 5%) in Brussel. Vergeleken met 1981 verschilt het ruimtelijk patroon van de ongekende activiteitscodes (kaart 1.4) maar weinig in 1991. Het grootste verschil betrof de provincie Antwerpen. Daar was het informatieverlies vrij beperkt in 1981, terwijl in 1991 deze provincie bijna de hoogste score vertoont.

1.3. Vergelijking met andere bronnen van werkgelegenheidsgegevens

1.3.1. Vergelijking tussen Volkstelling en RSZ-statistieken van de gegevens met betrekking tot de loon- en weddetrekkers.

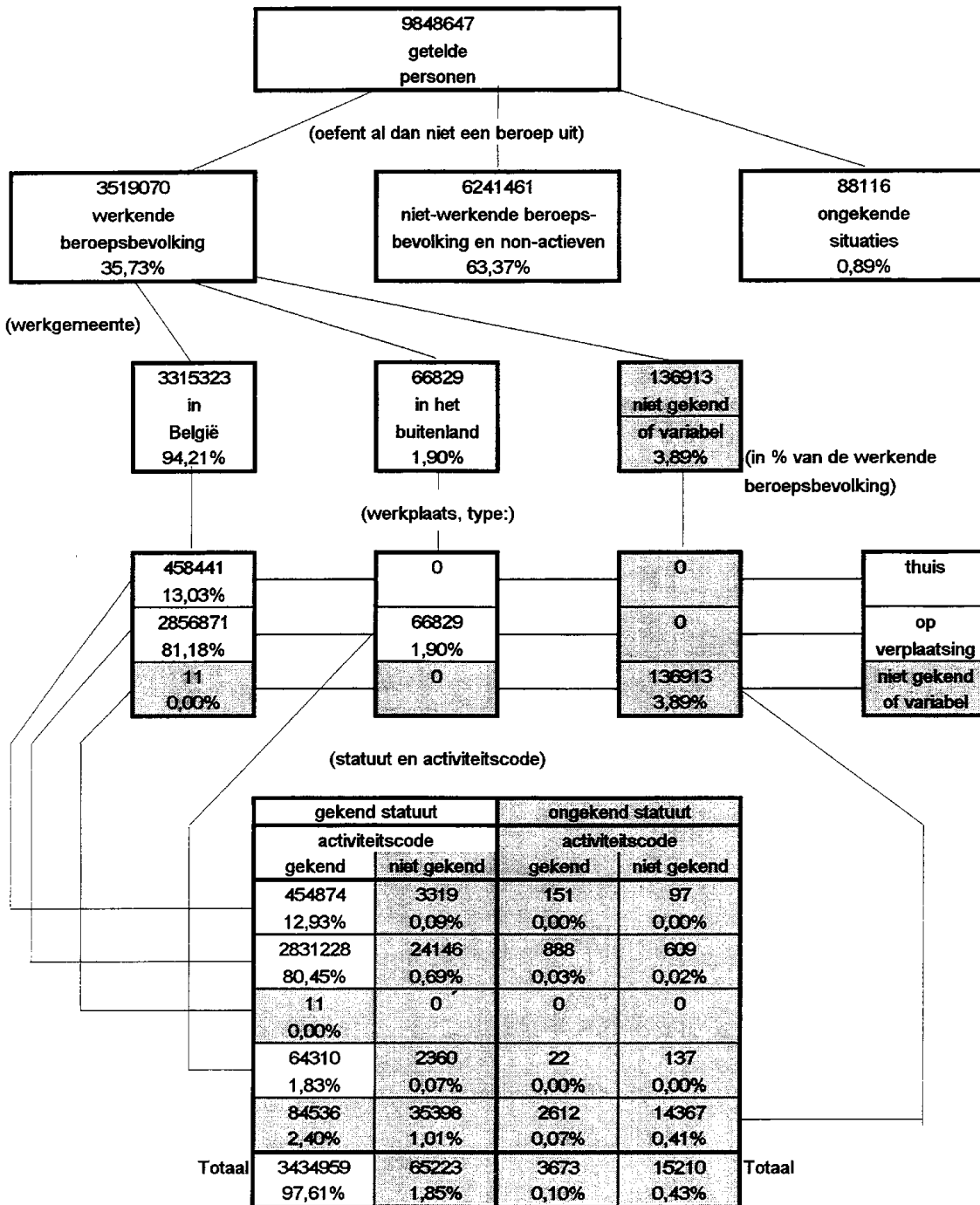
1.3.1.1. Het totaal aantal loon- en weddetrekkers

De RSZ telde 3 158 956 loon- en weddetrekkers, terwijl de Volkstelling er 2 925 191 telde in 1991. Dit is een verschil van 8%. Het wordt grotendeels verklaard door dubbele tellingen in de RSZ-statistieken.

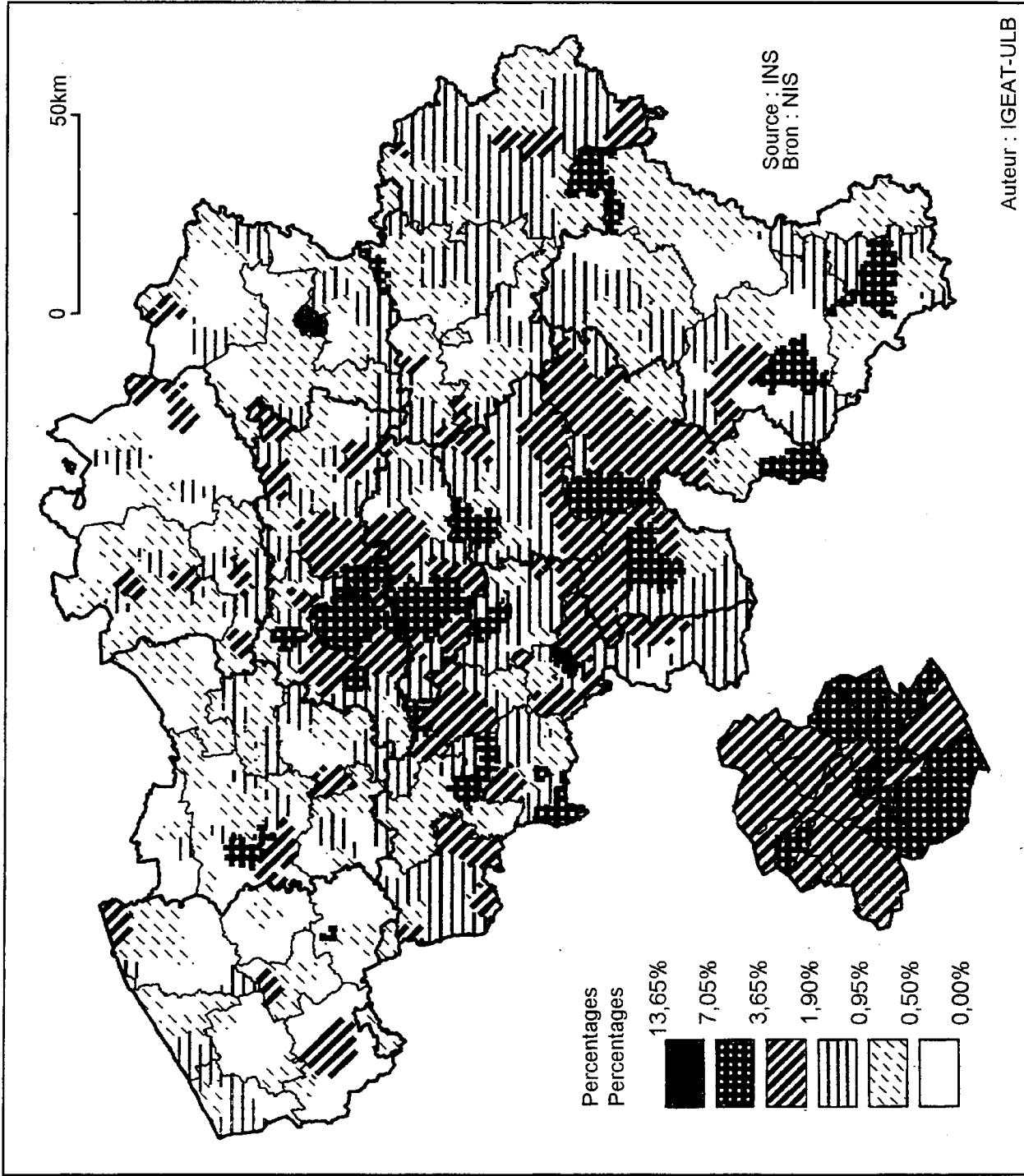
De RSZ telt inderdaad elke actieve met twee deeltijdse jobs dubbel, terwijl de Volkstelling enkel rekening houdt met het hoofdberoep van de ondervraagde. De gegevens van de Volkstelling laten trouwens geen efficiënte analyse van de bijberoepen toe.

Tabel 1.2

VOLKSTELLING VAN 1/3/1991
AANTALLEN PER AARD VAN DE ACTIVITEIT

Kaart 1.4. Deel van de actieve bevolking waarvan de activiteitscode onbekend is, gemeten op het adres van tewerkstelling, 1981.

Tabel 1.3: Vergelijking tussen Volkstelling en R.S.Z. van de data met betrekking tot loon- en weddetrekkers (1991)

CODE	Activiteit	RSZ	Volkstelling	in absolute termen	in relatieve termen	Verklaring van de verschillen
1	Landbouw	13537	9714	139	129	helpers, belang van deeltijdse arbeid
2	Visserij	962	973	99	92	
3	Bosbouw	1123	881	127	118	
100		0	18	0	0	
11	Mijnbouw	2101	2655	79	73	datum
12	Cokesovenbedrijven	769	949	81	75	datum
13	Aardoliewinning	0	57	0	0	
14	Aardolieraffinaderijen	3499	3184	110	102	
15	Nucleaire brandstof	925	907	102	94	
16	Elektriciteit, gas	21547	21125	102	94	
17	Water	7527	6472	116	108	
200		0	21	0	0	
21	Eitswinning	39	290	13	12	
22	Metaalnijverheid	47206	49463	95	88	datum:groot verlies van jobs in 1 jaar
23	Winning non-ferro mineralen	4278	3683	116	108	
24	Non-ferro industrie	36381	31394	116	107	
25	Scheikundige nijverheid	72435	70874	102	95	
26	Synthetische vezels	2344	1704	138	127	
300		0	601	0	0	
31	Vervaardiging producten in metaal	70370	60230	117	108	
32	Machinbouw	41994	38495	109	101	
33	Karntoormachines	1275	1657	77	71	
34	Elektrotechnische industrie	53679	55427	97	90	
35	Automobilbouw	57377	52879	109	100	
36	Overige transportmiddelenfabrieken	17356	12303	141	131	?
37	Fijnmechanische en optische industrie	5839	3929	149	138	Probleem van exacte definitie
4142	Voedingsmiddelennijverheid	93883	78534	120	111	Bakkerijen, verschil in sectoroekening
43	Textielnijverheid	49066	48526	101	94	
44	Ledenijverheid	2792	2572	109	100	
45	Schoen- en kledingenijverheid	33976	33052	103	95	
46	Hout & meubelen	33338	30969	108	100	
47	Papier, drukkerij en uitgeverij	51386	48338	106	98	
48	Rubber & plastics	24867	22177	112	104	
49	Overige verwerkende nijverheid	8557	7724	111	103	
5	Bouwnijverheid	191785	156280	123	114	Seizoensgebonden probleem: maart is een dalperiode
600		0	1721	0	0	
61	Groothandel	183572	120273	153	141	?
62	Recuperatie	4332	2742	158	146	?
63	Tussenpersonen in de handel	4069	3226	127	117	?
64/65	Kleinhandel	190917	168392	113	105	
66	Horeca	86001	47420	181	168	Seizoensgebonden probleem, belang deeltijds arbeid (38%)
67	Reparatie	38204	30239	126	117	
700		0	25	0	0	
71	Spoorwegen	528	43334	1	1	NMBS niet opgenomen in de RSZ-statistieken
72	Overig vervoer te land	68268	59341	115	106	
73	Binnenvaart	296	969	31	28	
740	Zeevaart	0	64	0	0	
741	Zeevaart	435	2634	17	15	SNCM non reprise dans ONSS
742	Kustvaart	1751	332	527	488	?
750	Luchtvaart	8046	12148	66	61	?
76	aan het vervoer verwante activiteiten	21792	16407	133	123	?
77	Reisbureaus	24918	18522	135	125	?
790	Communicatiebedrijven	73286	67642	108	100	
800		0	120	0	0	
81	Bank- en kredietwezen	94216	92751	102	94	
82	Verzekeringswezen	28665	30965	93	86	
83	Hulpbedrijven bank- en verzekeringswezen	204654	101131	202	187	Uitzendkrachten, waar ondergebracht?
84	Verhuur van roerend goed	3956	3032	130	121	?
85	Verhuur van onroerend goed	634	260	244	226	
90	Internationale instellingen	0	12683	0	0	
91	Administraties	314869	334192	94	87	Belang deeltijdse arbeid?
92	Reinigingsdiensten	47830	26328	182	168	Reinigingsdiensten (923) en belang van deeltijdse arbeid (50%)
93	Onderwijs	347420	282498	123	114	Deeltijdse arbeid (39% van de jobs)
94	Research & Development	9594	7537	127	118	Probleem definitie v.d. sector: geen enkel privé bedrijf
95	Volksgezondheid en diergeneeskunde	160762	139914	115	106	Belang deeltijdse arbeid? doet uitsluitend R&D
96	Overige maatschappelijke dienstverlening	168412	121396	140	129	Belang deeltijdse arbeid (36%)
97	Recreatieve diensten	42824	32338	132	123	?
98	Persoonlijke diensten	24405	18245	134	124	Belang deeltijdse arbeid (32%)
990	Huishoudelijke diensten	3275	5628	58	54	
991		2350	0			
992		1773	0			
998	Beschutte werkplaatsen	21503	16021	134	124	
999	Slecht omschreven activiteiten	22166	245758	9	8	
	Totaal	3158956	2924285	108		
710	Spoorwegen	528	43334			
741	Zeescheepvaart	435	2464			
	Aangepast totaal	3157993	2878487	110		

In vet gedrukt: aanzienlijke verschillen, wanneer de verhouding in relatieve termen een verschil groter dan 10% aangeeft, betrekking hebbend op voldoende belangrijke absolute aantallen.

? = geen verduidelijking

stnoten: (1) verhouding in absolute termen = jobs RSZ / jobs Volkstelling (2) verhouding in relatieve termen = (jobs RSZ / jobs Volkstelling) in de sector / (jobs RSZ / jobs Volkstelling) totaal

1.3.1.2. Vergelijking op het niveau van de NACE sectoren met 2 cijfers (tabel 1.3)

De Volkstelling vertoont meestal een onderwaardering van het aantal loon- en weddetrekkers ten opzichte van de RSZ-statistieken. Per sector zijn deze onderwaarderingen soms weinig significant; gezien het globaal verschil tussen beide bronnen reeds 8% bedraagt!

We vermelden hier de meest weerkerende verklaringen voor de optredende verschillen :

1°) Tijdsverschillen.

Onze vergelijking is gebaseerd op de verwerking van de RSZ-gegevens van 1992. In bepaalde sectoren, vooral deze waar het totaal aantal werknemers laag ligt, zoals de mijnbouw of de landbouw, kan een tijdsverschil van één jaar voldoende zijn om grote relatieve verschillen geheel of gedeeltelijk te verklaren. We hebben dit gemakkelijk kunnen nagaan door een eenvoudige vergelijking met de sectoriële totalen van de RSZ-gegevens uit 1991.

Nog een ander tijdsverschil heeft invloed. De volkstellingsgegevens zijn gedateerd op 1 maart; die van de RSZ op 30 juni. Dit heeft vooral implicaties voor de sectoren waar seizoenarbeid belangrijk is. Ook al is het belang van deze factor moeilijk in te schatten, toch kan hij voor een stuk de verschillen verklaren in sectoren als bouw en horeca.

2°) Het belang van deeltijds en tijdelijk werk.

Verscheidene sectoren, waar deeltijds werk een belangrijk deel vormt in de werkgelegenheid, scoren significant hoger in de RSZ-statistieken (de sector onderwijs bijvoorbeeld). Wanneer binnen eenzelfde sector twee of meerdere deeltijdse betrekkingen bekleed worden tellen deze dubbel vanaf het moment dat de werkgever verschillend is.

3°) Verschillen in de sectoriële toewijzing.

Het blijkt dat in bepaalde gevallen de RSZ en de Volkstelling bedrijven niet in dezelfde NACE-sectoren onderbrengen. Bovendien wordt een niet onbelangrijk deel van de actieve bevolking (12%) in de Volkstelling niet tot een bepaalde sector gerekend, maar ondergebracht in een groep "onbepaald". Dit probleem is vooral van belang in sectoren die reëlf vaag gedefinieerd zijn (de sectoren van het type: "andere...").

4°) De kwaliteit van de Volkstelling kan variëren naargelang de beschouwde sectoren of regio's (zie kaarten 1.1 tot en met 1.4).

Naargelang de sectoren of regio's antwoorden de ondervraagden niet met dezelfde toewijding. Dat kan toegeschreven worden aan verschillen in opleidingsniveau, of nog, burgerzin. Daarenboven blijkt ook dat de verwerking van de antwoordformulieren regionale verschillen vertoont.

5°) Het verdwijnen van bedrijven.

De kartering van de verschillen tussen de beide databanken op gemeentelijk niveau leidde tot de vaststelling dat bepaalde bedrijven, soms van niet te verwaarlozen omvang (verscheidene honderden personen), geheel niet voorkomen in de Volkstelling. Toch treffen we de betrokken bedrijven zowel terug in de RSZ-statistieken als in een derde bron, de TOP 30 000 van Trends-Tendances. We hebben hier geen verklaring voor gevonden. Dit is des te verwonderlijk, gezien de Volkstelling refereert naar de woonplaats van de ondervraagde. Het is inderdaad zeer onwaarschijnlijk dat net alle werknemers van één welbepaald bedrijf niet aan de Volkstelling zouden deelnemen! De verklaring voor het fenomeen moet gezocht worden in een vroeger stadium in de verwerking van de volkstellingsgegevens. Natuurlijk zijn de gevolgen van deze informatieverliezen op nationaal niveau beperkt.

1.3.1.3. Ruimtelijke benadering op gemeentelijk niveau (kaart 1.5)

De kaart laat geen alomvattende ruimtelijke logica uitschijnen. Verscheidene gemeenten waar de relatieve verschillen belangrijk zijn, zijn weinig bevolkte gemeenten. De verschillen zijn er willekeurig. In meer bevolkte gemeenten kunnen belangrijke verschillen vaak toegeschreven worden aan één bepaalde sector of zelfs aan één bedrijf : Schaarbeek wordt op die manier « ondergewaardeerd » door de Volkstelling (in de communicatiesector). De gemeente Ittre is een ander markant voorbeeld (in de metaalnijverheid) (zie punt 1.3.1.4.). De belangrijkste problemen doen zich echter voor in de 19 Brusselse gemeenten. Toch heffen deze verschillen mekaar op gewestelijk niveau op.

1.3.1.4. Vergelijking op sectorieel en gemeentelijk niveau (kaarten 1.6 en 1.7)

Deze kartografische vergelijking van de twee databanken laat toe verschillende type-problemen te definiëren.

1°) In Brussel treffen we systematisch grote absolute of relatieve verschillen aan. Meestal wordt Brussel overgewaardeerd ten opzichte van de rest van het land.

Verscheidene veronderstellingen kunnen dienaangaande gemaakt worden :

- de onderwaardering van landelijke gebieden wat bepaalde diensten betreft (de vrijetijdssector bijvoorbeeld). Dit kan leiden tot een overwaardering van Brussel, waar de sterke concentratie van infrastructures het bestaan van meer stabiele, voltijdse jobs in de hand werkt. De onderwaardering buiten de stedelijke centra is dan vanzelfsprekend. We herinneren er aan dat de Volkstelling enkel rekening houdt met het hoofdberoep van de ondervraagden. In de meer landelijke gebieden kan men minder gemakkelijk voltijdse banen creëren, of nog, men komt moeilijker tot een voltijdse betrekking binnens eenzelfde sector.

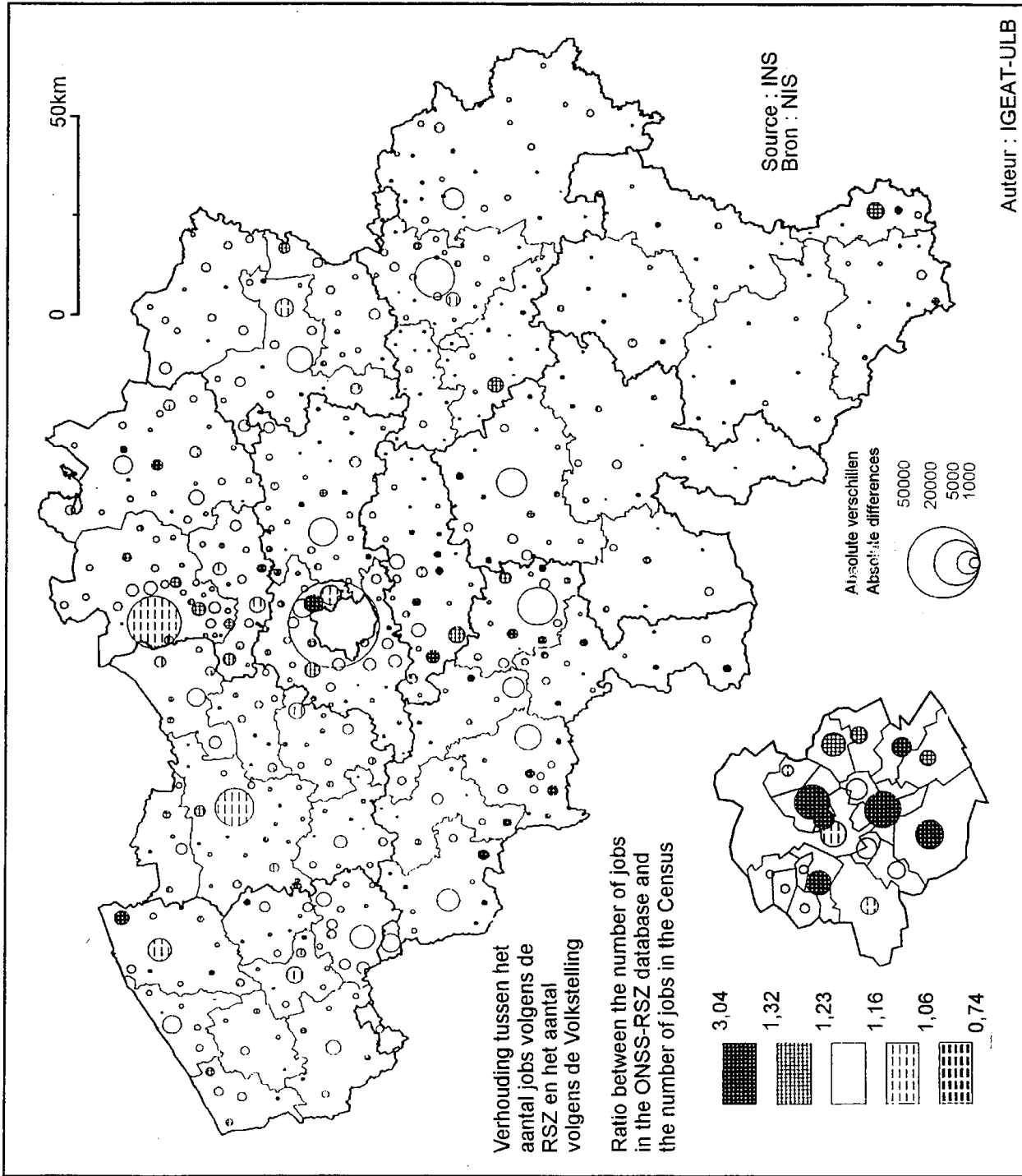
- we kunnen ons ook afvragen, of in gevallen waar het tewerkstellingsadres van de ondervraagde niet duidelijk genoeg was, men niet de neiging had de betrokken werknemer "ruimtelijk te klasseren" op het adres van de maatschappelijke zetel van het bedrijf waar hij werkzaam is. Hierdoor zou Brussel eveneens overgewaardeerd worden, tenminste wat de sectoren betreft waarvoor de stad de lokalisatie bij uitstek vormt voor de betrokken maatschappelijke zetels.

2°) We noteerden verschillen inzake de sectoriële toekenning van bedrijven (een bepaald bedrijf uit Kontich hoort voor de RSZ thuis in de NACE-sector 31; voor de Volkstelling in de NACE-sector 34).

3°) Onverklaarbaar is dat sommige bedrijven gewoonweg ontbreken in de Volkstelling. Dit leidt tot belangrijke lokale onderwaarderingen (bijvoorbeeld : DWM Copeland te Welkenraedt).

Wij kunnen bovendien dit verschijnsel van "vermiste" bedrijven enkel met zekerheid waarnemen in gemeenten met een beperkt aantal belangrijke bedrijven in de betrokken sectoren.

4°) Er zijn soms ook transfers tussen buurgemeenten. We halen hier twee spectaculaire voorbeelden aan. Een eerste doet zich voor in de communicatiesector, waar we een transfer van maar liefst 6 000 jobs opmeten van Schaarbeek naar Brussel. Een tweede belangrijke transfer vond plaats in de staalnijverheid van Clabecq. Een deel van de installaties bevindt zich op het grondgebied van de gemeente Ittre. Maar, de Volkstelling lokaliseerde alle banen in Tubize, met name daar waar de voornaamste zetel van het bedrijf is gevestigd.

Kaart 1.5. Vergelijking van de gegevens met betrekking tot de weddetrekkenden, verstrekt door de Volkstelling en de RSZ, op het adres van tewerkstelling, 1991.

1.3.2. Vergelijking tussen de databanken van Volkstelling en RSVZ van de gegevens met betrekking tot de zelfstandigen

1.3.2.1. Het totaal aantal zelfstandigen.

De RSVZ telde 733 815 zelfstandigen, de Volkstelling 609 013.

De statistieken van de RSVZ bieden de mogelijkheid die 733 815 zelfstandige beroepen meer diepgaand te ontleden. Ze tonen ondermeer dat het voor 92 515 zelfstandigen gaat om een bijberoep. Ze werden in de Volkstelling dan ook niet in rekening gebracht als zelfstandige. Het uiteindelijk verschil tussen de twee bronnen bedraagt uiteindelijk maar 1,4%.

1.3.2.2. Vergelijking op het niveau van de NACE sectoren met 2 cijfers (tabel 1.4)

Deze vergelijking is moeilijk, vermits de RSVZ niet de NACE-activiteitscodes gebruikt. Sommige sectoren van de RSVZ komen overeen met beroepen uit de dienstensector (advocaten, architecten...). We hebben getracht de sectoren die het NIS onderscheidt te doen overeenstemmen met deze van de RSVZ (zie tabel 1.4). De verschillen die resulteren uit de definitie van de sectoren kunnen bepaalde andere belanghebbende factoren, die verschillen kunnen verklaren, mogelijk verbergen. We dienen dan ook voorbehoud te maken bij de interpretatie.

In de primaire sector komen de cijfers goed overeen, vermits de afbakening van de sector geen problemen stelt. Ook het totaal "industrie en bouw" is coherent. De verdeling naar sectoren geeft over het algemeen bevredigende resultaten.

Toch zijn er enkele uitzonderingen : de sectoren hout, leder, het boekwezen en de kunst- en precisienijverheid. Vooral de aanwezigheid van deze laatste sector (met zijn vage definitie) in de lijst met uitzonderingen, lijkt te bevestigen dat een belangrijk deel van de fouten precies kan toegeschreven worden aan de wedersamenstelling van de sectoren.

Voor het totaal van de sector transport zijn de cijfers eveneens bevredigend, ondanks een beperkte relatieve overwaardering in de Volkstelling.

Het totaal van de sector handel is coherent, ondanks een sterk verschillende intra-sectoriële verdeling. Het opnieuw samenstellen van de RSVZ-sectoren aan de hand van de Nace-codes is hier zo goed als onmogelijk.

Alle vrije beroepen tonen onderling weinig overeenkomst. Ook hier is het opnieuw samenstellen van sectoren op basis van de Nace-codes erg moeilijk.

1.3.2.3. Vergelijking van de totalen op gemeentelijk niveau (kaart 1.6)

Deze kaart toont een duidelijke tegenstelling tussen de stedelijke centra en de residentiële randzones errond. Dit verschijnsel wordt verklaard doordat het RSVZ de zelfstandigen opmeet naar woongemeente en dus niet op het adres van tewerkstelling. Ook meer landelijke gebieden (zoals bijvoorbeeld West-Vlaanderen) komen duidelijk naar voor. In het landbouwbedrijf zijn woonplaats en tewerkstellingsadres immers zeer dikwijls identiek.

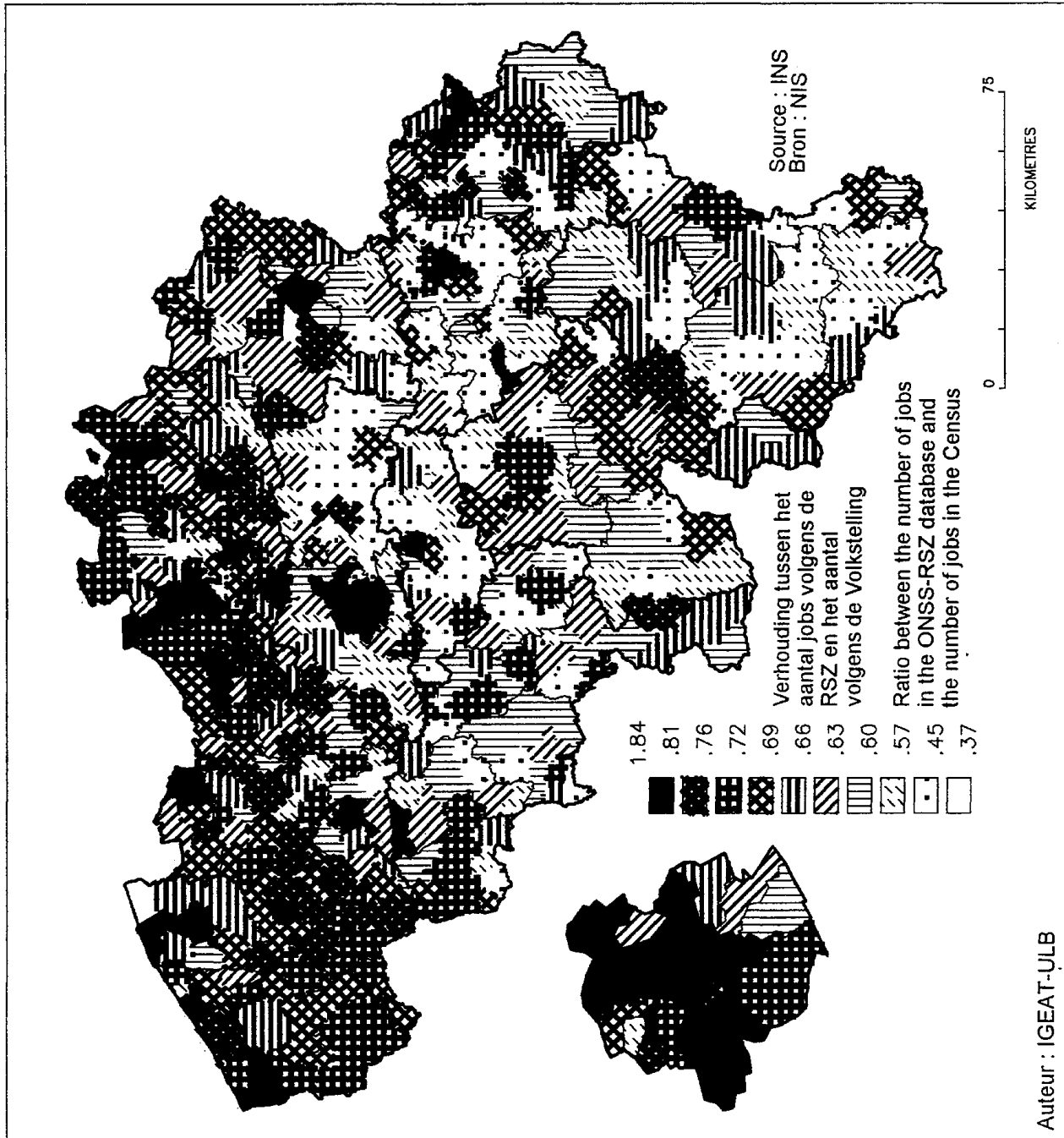
Een gedetailleerde ruimtelijke vergelijking van de twee gegevensbanken is dus weinig relevant, want ze meten niet hetzelfde fenomeen. Nochtans blijken beide bronnen, buiten de voornoemde gebieden, relatief gelijkaardige resultaten op te leveren.

Tabel 1.4

Vergelijking tussen de gegevens van de Volkstelling en deze van de RSVZ
betreffende de zelfstandigen, per sector

Naam RSVZ	NACE-codes	RSVZ-codes	niet toegekende		Volkstelling '91	Verhofding	Relatieve verhofding	
			NACE-codes	RSVZ '92				
landbofw	1	101,102,103,104,106			95473	76146	125	104
bosbofw	2	105			2065	1546	134	111
beheer		134			660			
visserij	3	201,202,234			983	362	272	225
totaal					99181	78054	127	105
mijnbofw	11	301			357	7		
steengroeven	21,23	302			369	201	184	152
metaalnijverheid	22,31,32,33,34,35,36	303			10562	7639	138	115
keramische nijverheid	24-247	304			161	152	106	88
glasnijverheid	247	305			306	247	124	103
scheikundige nijverheid	25	306	26,48		806	911	88	73
voedingsnijverheid	41,42-429	307			21969	16276	135	112
textielnijverheid	43	308			2804	2028	138	115
kledingnijverheid	45	309			3754	2893	130	108
bofwnijverheid	5	310			46913	48257	97	81
hoftnijverheid	46	311			11593	4915	236	196
ledemijverheid	44	312			2164	247	876	727
tabaksnijverheid	429	313			93	75	124	103
papierindustrie	471,472	314			840	399	211	175
boeknijverheid	473,474	315			2462	4771	52	43
kunst- en precisienijverheid	49,37	316			12313	2580	477	396
som II + bofw					117466	93577	126	104
transport	7-73-763,3	317			10890			
schippers	73	318			1867			
sleepbootdiensten	763,3	319			117			
som transport					12874	11696	110	91
Adm. transp. & nijverheid					37051			
handel, verhuur, tussenhandel	61,64,65-643,84	401,402,403,410	62 en 667		123832	143162	86	72
Horeca	63	406	83 en 857		40684	2820	1443	1197
administratie	66	407			35429	47407	75	62
totaal handel					241490	197711	122	101
banken	81	404	83 en 857		2890	4331	67	55
verzekeringen	82	405	83 en 857		24431	3955	618	513
diensten recreatie en cultuur	97-976	408,409			11827	6641	178	148
artsen	953	501			24438	13670	179	148
tandartsen	954	502			6444	5431	119	98
apothekers	643	503			4790	5741	83	69
dierenartsen	956	504			2665	2258	118	98
paramedische beroepen	955	505			21683	11296	192	159
privé onderwijs	93 of 935	506			2610	2641	99	82
beroepen betr. wetenschappen	947	507			760			
beroepen betr. kunst & letteren	976	508,509			10748	2740	392	326
advocaten	835,2	514	837,9127		9485	9633	118	98
notarissen	835,4	515	9127		1350	in		
deurwaarders	835,5	516	9127		580	in		
landmeters	837,5	517	98		9108	9667	186	154
architecten	837,4	518	98		8830	in		
diverse vrije beroepen	?	519	98		13479	7		
kappers	982	601			24967	22736	110	91
diverse diensten	?	602	98,99		33789			
diverse verenigingen	?	634			10			
totaal diensten tss coll/gezinnen					214884	148436	145	120
niet gedefinieerde diensten	?	700			556	81029	1	1
		800			122			
totaal zelfstandigen					733815	609013	120	

in=hierboven inbegrepen

Kaart 1.6. Vergelijking van de gegevens met betrekking tot de zelfstandigen, verstrekt door de Volkstelling en de RSVZ, 1991.

1.4. Besluit

Ondanks de incoherenties die we in dit hoofdstuk hebben aangeduid, mag uit de vergelijking met twee andere officiële databanken van werkgelegenheidsgegevens blijken dat de kwaliteit van de Volkstelling behoorlijk is.

We noteerden, al dan niet verklaarbare, incoherenties, ondermeer tussen de telbureaus onderling. Toch blijken er geen belangrijke systematische fouten te zijn. Door de band blijken de verschillen eerder marginaal te zijn in vergelijking tot de overeenkomsten. Het belangrijkste verschil doet zich voor in de sector diensten aan bedrijven, waar het gaat om meer dan 100 000 jobs. De verklaring moet hier gezocht worden in het belang van tijdelijke arbeid. De oplossing die door de Volkstelling voor dit "probleem" gekozen werd blijkt trouwens de meest aanvaardbare. De interimaris wordt "geteld" op het tewerkstellingsadres en dus niet op het adres van zijn uitzendkantoor.

Het lijkt ons dan ook vanzelfsprekend dat het trachten corrigeren van de aangetroffen fouten meer problemen zou veroorzaken dan oplossen. De volkstellingsgegevens kunnen dus zeker gebruikt worden voor onze analyses rond werkgelegenheid. Toch blijft voorzichtigheid bij de interpretaties steeds geboden.

Voor de onderlinge vergelijking van de gegevens van 1981 en 1991 diende de Volkstelling noodzakelijkerwijze telkens volgens dezelfde principes bijgestuurd te worden. Het feit dat het informatieverlies ruimtelijk gezien anders verdeeld was in 1991 ten opzichte van 1981 benadrukte die noodzaak des te meer. De bijsturing die werd uitgevoerd bestond erin de Volkstelling te beschouwen als een steekproef. Zodoende werden de hiaten in het gegevensbestand opgevuld door extrapollaties, op basis van structuren die op hun beurt afgeleid werden uit de informatie die wel beschikbaar was.

2. ALGEMENE RESULTATEN

2.1. Voorstelling van de basisgegevens omtrent de werkgelegenheid op nationaal en gewestelijk niveau (tabellen 2.1 tot 2.4)

De sectoriële structuren tonen duidelijk de overheersing van de dienstensector in de economie, het marginaal gewicht van de primaire sector (slechts 2,7% van de totale werkgelegenheid) en de teruggang van de verwerkende nijverheid (goed voor minder dan 1 job op 5). De tertiërisering van de samenleving gaat eveneens gepaard met een verschuiving in de statuten van de werknemers. In 1991 had al bijna de helft van de werknemers (48%) het statuut van bediende. De analyse van de statuten in de verschillende economische sectoren leidt tot interessante vaststellingen. Ze ondergraaft de traditionele vereenzelviging van de secundaire sector met handenarbeid en van de tertiaire sector met intellectuele arbeid. De chemiesector telt zo bijvoorbeeld 51% bedienden en 48% arbeiders. De transportsector, nochtans als tertiair beschouwd, telt 52% arbeiders. Dit bewijst enerzijds het toenemend belang van activiteiten als ontwerp, onderzoek en beheer in de industriële sector. Anderzijds toont het ook aan dat een aantal meer banale activiteiten tot de tertiaire sector gerekend worden, of ze nu manueel van aard zijn (bijvoorbeeld schoonmaak) dan wel intellectueel (coderen van gegevens bijvoorbeeld). Nader onderzoek van de sectoriële verdeling van de diploma's bevestigt deze vaststellingen, in die mate zelfs dat bepaalde tertiaire sectoren meer beroep doen op niet-gediplomeerden (horeca, transport) dan sommige sectoren uit de industrie.

Uit de tabellen komt Wallonië naar voor als een onder-geïndustrialiseerde regio, waar de arbeiders slechts 32,7% van de werknemers uitmaken. Het overwicht van de diensten is er echter één bij gebreke. Dit wordt vooral verklaard door de spectaculaire achteruitgang van de industrie. De dienstensector wordt bovendien gedomineerd door de niet-verhandelbare diensten van laag niveau, zoals bijvoorbeeld het niet-hoger onderwijs, goed voor 9,7% van de werkgelegenheid in Wallonië. Ter vergelijking : in Vlaanderen bedraagt dit aandeel 6,9%.

Vlaanderen komt industrieel gezien sterker naar voor, met bijna 25% van de totale werkgelegenheid in de verwerkingsnijverheid. Het percentage arbeiders in de tewerkgestelde beroepsbevolking ligt ook hoger (bijna 39%).

Brussel treedt naar voor als een zeer tertiaire stad. Het is markant dat de tertiaire sector er meer dan twee keer zoveel arbeiders tewerkstelt als de secundaire sector. De werkgelegenheid in de hoofdstad onderscheidt zich eveneens door een gemiddeld hoog scholingsniveau. Het aandeel van de jobs die een diploma van hoger onderwijs vereisen ligt er veel hoger dan het Belgisch gemiddelde, ongeacht de sector (behalve de productie van transportmiddelen; een sector die zich te Brussel handhaaft om heel andere redenen). Dit heeft zeker te maken met de plaats die Brussel inneemt op politiek en economisch vlak. Toch treffen we geen duidelijke ondervertegenwoordiging aan van de jobs betrokken door niet- of laaggediplomeerden. Voor sectoren als het bankwezen of het textiel is zelfs het tegenovergestelde waar! Dit bewijst dat tertiaire activiteiten van hoog niveau ook heel wat jobs kunnen doen ontstaan waarvoor slechts een lage scholing vereist is. Het textiel handhaaft zich als een marginale sector, door het tewerkstellen van laaggeschoolde en soms illegale arbeidskrachten, die zeker voorhanden zijn in Brussel.

Tabel 2.1 : Aandeel van de diverse statuten en diploma's per economische sector (%) (België)

	Zelfstandige		Bediende		Arbeider		Andere		geen dip / lager		Lager sec.		Hoger sec.		Hoger		aandeel vd sect.		Totaal
Landbouw	68,0	1,9	10,2	19,9	44,4	25,8	23,1	6,7	87729										
Energie	0,5	59,7	39,5	0,3	18,3	22,8	37,4	21,4	31794										
Zware metaalnijverheid	0,5	26,0	73,3	0,2	30,6	23,7	31,7	14,0	47783										
Non-ferro	4,1	21,8	72,9	1,2	38,8	22,0	26,6	12,6	35512										
Scheikundige nijverheid	1,0	51,0	47,6	0,3	20,3	16,2	32,9	30,6	73917										
Metaalverwerkende nijverheid	5,6	20,9	71,8	1,7	28,3	26,5	33,2	12,0	62339										
Machinebouw	2,4	31,7	65,3	0,7	18,7	27,1	37,1	17,1	38276										
Elektrotechnische industrie	1,4	39,8	58,3	0,5	22,0	19,9	33,7	24,4	56063										
Prod. v. transportmiddelen.	0,9	17,4	81,2	0,5	28,0	25,7	35,6	10,7	64556										
Voedingsmiddelenlijverheid	6,5	26,2	64,6	2,7	33,7	21,4	30,0	14,9	73695										
Textielnijverheid	3,3	14,9	80,6	1,2	43,3	21,9	23,6	11,2	50926										
Kleding	6,4	10,8	81,0	1,8	36,2	24,7	30,8	8,2	34648										
Hout & meubelen	11,2	12,8	73,1	3,0	31,1	28,0	31,6	9,3	34760										
Papier, uitgeverij, drukkerij	8,3	32,4	57,6	1,8	24,2	19,9	35,3	20,6	51712										
Andere verwerkende nijv.	7,7	26,7	64,0	1,5	29,7	21,1	32,9	16,3	34949										
Bouwnijverheid	19,3	11,3	64,2	5,2	38,0	26,0	27,1	9,0	188545										
Groothandel	16,7	52,8	26,4	4,1	20,6	17,6	35,6	26,2	151341										
Kleinhandel	32,3	35,6	21,5	10,6	23,8	25,7	37,8	12,8	376319										
Horeca	39,8	14,5	32,6	13,0	36,0	21,1	31,7	11,2	88796										
Transport	5,4	40,9	52,4	1,2	29,7	25,5	32,5	12,2	153929										
Communicatie	0,2	76,9	22,8	0,2	26,7	33,7	31,7	7,9	65757										
Banken & verzekeringen	8,5	86,3	4,0	1,2	7,6	14,1	40,5	37,8	139542										
Immobilien	27,3	46,5	22,3	4,0	20,0	16,2	34,4	29,4	9940										
Andere diensten aan bedrijven	24,4	54,4	18,4	2,8	13,3	10,9	26,4	49,4	131037										
Administraties	0,6	74,1	24,9	0,5	18,0	19,2	36,7	26,1	249673										
Andere openbare diensten	0,6	80,1	18,9	0,4	18,5	30,2	37,5	13,8	91125										
Hoger onderwijs	1,2	88,1	10,3	0,4	7,4	7,5	17,3	67,8	46347										
Ander onderwijs	0,8	88,3	10,3	0,6	7,6	5,5	12,8	74,1	237923										
Andere nt verhand. Diensten	3,0	70,0	25,4	1,5	14,2	13,1	33,7	39,0	119140										
Gezondheid	20,8	64,9	12,1	2,2	8,9	8,2	21,3	61,6	175010										
Vrije tijd	15,4	59,7	22,6	2,2	17,9	16,9	31,4	33,8	37129										
Onbekend	21,7	36,9	34,3	7,0	28,1	18,4	30,1	23,5	242148										
Aandeel in totaal	14,1	48,0	34,0	3,9	22,7	19,5	30,8	27,1	3282360										
Totaal	463955	1574086	1116876	127443	744201	639329	1010658	888172											

Tabel 2.2 : Aandeel van de diverse statuten en diploma's per economische sector (%) (België)

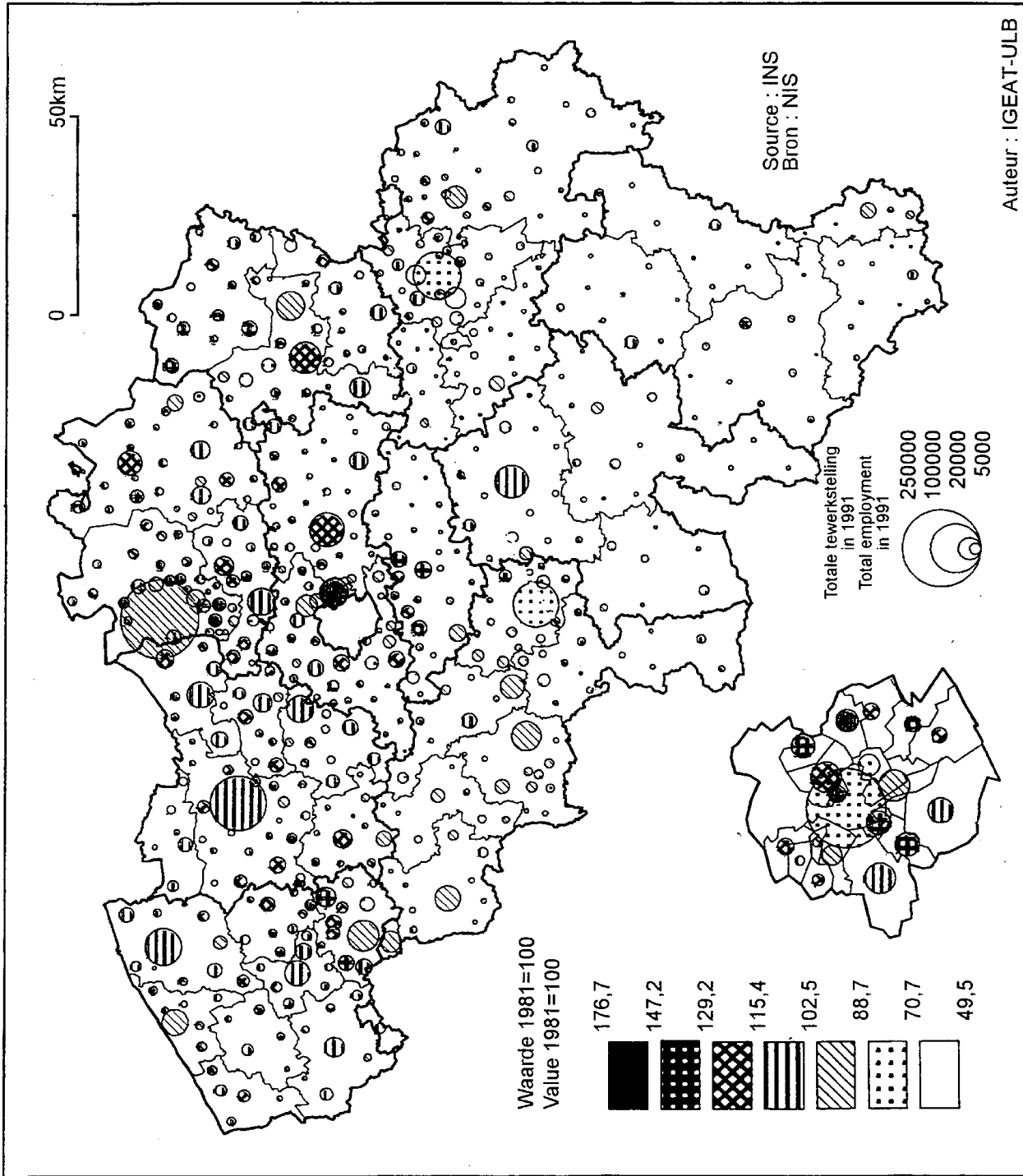
	Zelfstandige	Bediende	Arbeider	Andere	geen dip / lager	Lager sec.	Hoger sec.	Hoger	aandeel vd sect.	Totaal
Landbouw	67,8	2,0	11,0	19,3	44,7	24,3	24,1	6,9	3,1	57490
Energie	0,4	56,0	43,4	0,3	18,6	21,6	40,0	19,8	0,9	16948
Zware metaalnijverheid	0,4	26,2	73,2	0,2	28,3	22,7	34,2	14,8	1,3	24217
Non-ferro	4,8	19,2	74,5	1,5	39,4	21,4	27,2	12,0	1,0	18422
Scheikundige nijverheid	0,8	46,6	52,3	0,3	21,2	15,9	34,9	28,0	2,8	52329
Metaalverwerkende nijverheid	5,3	19,2	73,6	1,9	27,5	25,5	35,2	11,7	2,2	41510
Machinebouw	2,3	30,1	66,9	0,7	17,7	26,9	38,2	17,2	1,3	24119
Elektrotechnische industrie	1,1	36,9	61,6	0,5	22,7	19,1	34,6	23,7	2,1	39318
Prod. v. transportmiddelen.	0,7	15,9	82,9	0,5	29,0	24,9	35,5	10,5	2,7	50781
Voedingsmiddelennijverheid	5,7	25,3	66,5	2,4	33,8	20,3	31,0	14,9	2,9	53751
Textielnijverheid	3,1	14,7	80,9	1,2	42,2	21,8	24,4	11,6	2,3	43701
Kleding	5,0	10,0	83,3	1,7	36,5	24,3	31,2	8,0	1,6	30255
Hout & meubelen	8,4	13,2	75,8	2,6	31,8	27,3	31,5	9,4	1,5	28317
Papier, uitgeverij, drukkerij	7,2	30,2	60,7	1,9	23,4	18,7	37,7	20,2	1,7	31978
Andere verwerkende nijverheid	7,3	24,5	66,8	1,4	31,4	20,3	33,0	15,4	1,4	26348
Bouwnijverheid	18,8	10,5	64,7	5,9	37,5	25,8	28,1	8,7	6,4	119707
Groothandel	18,3	47,0	29,9	4,8	22,2	17,6	37,6	22,6	5,3	100370
Kleinhandel	33,9	32,6	22,1	11,4	23,6	23,1	40,5	12,8	11,2	212014
Horeca	42,4	12,5	32,0	13,0	35,8	19,3	34,0	10,9	2,8	52525
Transport	5,4	40,8	52,3	1,5	31,0	22,7	33,0	13,3	5,2	97389
Communicatie	0,2	75,8	23,9	0,2	29,2	31,8	32,7	6,3	1,6	29619
Banken & verzekeringen	13,4	80,8	4,1	1,7	7,0	10,1	42,9	40,0	2,9	54454
Immobilien	33,1	42,4	20,8	3,7	20,0	14,9	38,6	26,5	0,2	4495
Andere diensten aan bedrijven	25,6	51,0	20,7	2,8	13,7	10,1	28,1	48,2	3,3	62541
Administraties	0,4	65,6	33,6	0,3	21,7	17,5	38,8	22,1	5,5	102882
Andere openbare diensten	0,7	81,6	17,4	0,4	17,2	28,4	40,8	13,5	2,3	42783
Hoger onderwijs	0,9	88,6	10,1	0,3	7,6	6,1	16,6	69,7	1,2	22132
Andere onderwijs	0,5	88,1	10,9	0,4	7,9	4,7	11,9	75,5	6,9	129237
Andere nt verhand. Diensten	2,0	69,4	27,4	1,1	13,8	11,3	35,3	39,5	3,7	70264
Gezondheid	20,0	64,7	13,5	1,7	9,1	6,7	21,5	62,8	5,0	93371
Vrije tijd	18,6	50,3	28,2	2,8	20,9	16,6	34,2	28,3	0,8	15580
Onbekend	23,7	32,1	36,9	7,3	29,5	17,8	31,9	20,9	7,2	135790
Aandeel in totaal	14,8	42,3	38,8	4,1	24,2	18,5	32,0	25,2	100	
Totaal	278543	797611	730313	78170	456921	349525	603663	474528		1884637

Tabel 2.3 : Aandeel van de diverse statuten en diploma's per economische sector (%) (Wallonië)

	Zelfstandige	Bediende	Arbeider	Andere	geen dip / lager	Lager sec.	Hoger sec.	Hoger	aandeel vd sect.	Totaal
Landbouw	68,8	1,7	8,1	21,3	43,8	28,7	21,2	6,3	3,5	29883
Energie	0,8	56,9	41,9	0,4	18,3	26,5	36,5	18,6	1,1	9454
Zware metaalnijverheid	0,6	25,0	74,1	0,2	33,1	24,8	29,2	12,9	2,7	23132
Non-ferro	3,4	21,3	74,4	0,9	39,7	23,0	26,2	11,1	1,8	15779
Scheikundige nijverheid	1,8	46,4	51,4	0,5	22,0	21,1	31,0	25,9	1,6	13340
Metaalverwerkende nijverheid	6,3	22,9	69,5	1,2	29,3	29,5	29,5	11,7	2,1	18040
Machinebouw	2,8	31,6	64,9	0,8	20,5	28,9	35,4	15,2	1,2	10673
Elektrotechnische industrie	3,0	34,1	62,2	0,6	23,6	25,6	31,2	19,6	1,1	9073
Prod. v. transportmiddelen.	3,3	31,5	64,5	0,7	23,1	29,1	33,9	13,9	0,6	5390
Voedingsmiddelennijverheid	10,0	23,7	62,4	3,8	33,2	26,7	27,7	12,4	1,7	14685
Textielnijverheid	3,5	15,8	79,9	0,9	50,3	22,6	18,5	8,5	0,8	6670
Kleding	16,5	9,8	70,5	3,2	32,3	32,3	32,3	7,7	0,7	2462
Hout & meubelen	23,1	10,1	62,1	4,6	27,7	32,3	32,3	6,0	0,3	5594
Papier, uitgeverij, drukkerij	10,6	29,3	58,1	2,0	25,4	25,1	33,4	16,1	1,3	10874
Andere verwerkende nijverheid	7,9	28,3	62,0	1,8	24,8	25,6	33,5	16,1	0,7	6382
Bouwnijverheid	22,7	9,0	63,9	4,4	38,7	28,5	25,7	7,0	6,1	51959
Groothandel	25,2	41,9	27,8	5,1	22,7	24,9	33,4	19,0	2,2	18894
Kleinhandel	32,5	35,5	21,3	10,7	23,4	31,5	35,0	10,1	14,3	121881
Horeca	41,9	13,8	28,8	15,5	34,1	27,0	30,4	8,5	2,8	23841
Transport	6,6	32,0	60,2	1,2	31,0	34,0	29,6	5,4	4,0	33773
Communicatie	0,2	75,0	24,5	0,2	26,5	40,0	27,7	5,8	2,4	20267
Banken & verzekeringen	15,2	78,4	3,5	2,9	6,2	17,5	44,3	32,0	2,5	21655
Immobiëlen	30,8	38,3	24,8	6,2	18,6	22,5	34,3	24,6	0,3	2192
Andere diensten aan bedrijven	30,3	44,2	20,8	4,7	13,9	15,0	27,3	43,8	3,3	28150
Administraties	0,8	72,7	25,7	0,8	17,2	24,1	35,6	23,1	8,3	70554
Andere openbare diensten	0,7	71,4	27,5	0,5	22,8	35,8	31,8	9,6	3,3	28434
Hoger onderwijs	1,3	86,2	11,9	0,6	7,1	9,4	19,1	64,4	1,7	14183
Ander onderwijs	0,9	88,1	10,2	0,8	7,1	6,9	14,6	71,4	9,7	82817
Andere nt verhand. Diensten	5,0	65,1	27,1	2,8	16,2	18,3	33,3	32,2	3,6	30956
Gezondheid	23,0	62,4	11,6	3,1	8,8	11,4	22,8	57,0	6,8	57700
Vrije tijd	18,3	54,2	24,2	3,3	20,8	23,1	30,7	25,4	1,0	8696
Onbekend	17,3	37,0	38,3	7,5	27,5	21,8	28,5	22,2	6,7	57121
Aandeel in totaal	16,1	46,6	32,7	4,6	22,6	23,6	28,9	24,9	100	854504
Totaal	137469	398006	279561	39468	193219	201322	246780	213183		

Tabel 2.4 : Aandeel van de diverse statuten en diploma's per economische sector (%) (Brussel)

	Zelfstandige	Bediende	Arbeider	Andere	geen dip / lager	Lager sec.	Hoger sec.	Hoger	aandeel vd sect.	Totaal
Landbouw	36,5	14,0	43,5	5,9	28,4	22,2	31,5	18,0	0,1	356
Energie	0,4	76,0	23,4	0,1	17,5	19,9	31,1	31,5	1,0	5392
Zware metaalnijverheid	0,9	62,9	35,9	0,2	27,0	17,5	24,9	30,6	0,1	434
Non-ferro	3,7	64,3	31,4	0,5	20,8	16,3	24,3	38,5	0,2	1311
Scheikundige nijverheid	1,0	86,6	12,1	0,3	11,4	10,0	23,7	55,0	1,5	8248
Metaalverwerkende nijverheid	6,0	32,2	60,3	1,4	33,7	20,7	27,0	18,6	0,5	2789
Machinebouw	1,6	43,0	55,1	0,3	19,8	23,1	34,6	22,4	0,6	3484
Elektrotechnische industrie	1,0	61,4	37,2	0,4	16,7	17,3	32,1	33,8	1,4	7672
Prod. v. transportmiddelen.	0,4	17,3	82,2	0,2	25,0	28,2	37,1	9,7	1,5	8385
Voedingsmiddelenlijverheid	5,1	42,7	50,4	1,8	33,4	18,7	26,3	21,6	1,0	5259
Textielnijverheid	14,2	18,2	64,7	2,9	50,5	19,3	18,6	11,7	0,1	555
Kleding	15,2	24,6	58,4	1,8	36,6	21,5	27,0	14,8	0,4	1931
Hout & meubelen	27,0	15,4	54,5	3,1	31,7	23,6	29,4	15,3	0,2	849
Papier, uitgeverij, drukkerij	9,1	43,9	45,8	1,1	25,9	17,9	28,7	27,6	1,6	8860
Andere verwerkende nijverheid	12,9	48,0	37,7	1,4	23,8	17,5	30,4	28,2	0,4	2219
Bouwnijverheid	12,2	24,3	61,6	1,9	39,0	19,9	23,8	17,4	3,1	16879
Groothandel	6,7	77,6	14,5	1,2	14,4	13,5	30,5	41,7	5,9	32077
Kleinhandel	23,8	51,2	19,0	6,0	25,7	22,0	32,0	20,3	7,8	42424
Horeca	24,7	24,2	42,5	8,6	40,3	17,4	24,9	17,4	2,3	12430
Transport	3,5	54,8	41,3	0,4	22,5	25,1	34,9	17,5	4,2	22767
Communicatie	0,1	81,3	18,5	0,1	22,3	29,3	35,0	13,4	2,9	15871
Banken & verzekeringen	1,9	93,6	4,1	0,3	8,7	16,3	37,1	37,9	11,7	63433
Immobilien	16,9	57,6	22,5	3,0	21,1	13,6	28,7	36,6	0,6	3253
Andere diensten aan bedrijven	18,6	66,6	13,3	1,4	12,2	9,3	23,3	55,2	7,4	40346
Administraties	0,6	86,8	12,2	0,4	13,6	17,1	34,9	34,4	14,0	76237
Andere openbare diensten	0,4	89,3	10,0	0,3	15,2	26,1	38,5	20,2	3,7	19908
Hoger onderwijs	1,4	89,7	8,5	0,4	7,5	7,7	16,5	68,4	1,8	10032
Andere onderwijs	1,5	90,2	7,7	0,5	7,4	4,6	12,0	76,0	4,8	25869
Andere nt verhand. Diensten	3,5	80,8	14,6	1,1	11,9	11,2	28,0	48,9	3,3	17920
Gezondheid	18,3	72,0	8,1	1,6	8,4	6,8	17,1	67,7	4,4	23939
Vrije tijd	9,7	74,9	14,7	0,8	12,3	13,0	28,5	46,2	2,4	12853
Onbekend	21,5	50,3	22,5	5,8	24,8	16,0	27,2	32,0	9,1	49237
Aandeel in totaal	8,8	69,7	19,7	1,8	17,3	16,3	29,5	36,9	100	
Totaal	47943	378469	107002	9805	94061	88482	160215	200461		543219

Kaart 2.1. De omvang van de werkgelegenheid in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

2.2. Totale werkgelegenheid : ruimtelijke patronen en recente ontwikkelingen op gemeentelijk niveau (kaart 2.1)

Het ruimtelijk patroon toont het belang van de vijf grote agglomeraties. Daarnaast doen zich sterke concentraties voor op de as Brussel-Antwerpen, maar ook binnen de driehoek Brussel-Antwerpen-Gent en in de Waalse industrieas.

Andere gebieden met hoge concentraties zijn : Hasselt-Genk, het Kortrijkse en het gebied tussen Antwerpen en Hasselt langsheen het Albertkanaal.

Bij de evolutie van de werkgelegenheid tussen 1981 en 1991 maken we de volgende vaststellingen :

1°) de duidelijke achteruitgang van de stedelijke centra, met uitzondering van Gent, waar het aantal jobs ongeveer gelijk blijft;

2°) de verschuiving van de werkgelegenheid naar de perifere gebieden rond diezelfde agglomeraties;

3°) de sterke toename van de werkgelegenheid in de perifere delen van Vlaanderen, buiten de grote werkgelegenheidscentra, en ook binnenin de driehoek Antwerpen-Brussel-Gent;

4°) de teruggang van de werkgelegenheid in geheel Wallonië en meer in het bijzonder in de Waalse industrieas. Delen van Waals-Brabant in de nabijheid van Brussel vormen hierop een uitzondering.

2.3. Werkgelegenheidsstructuren op arrondissementeel niveau (op het tewerkstellingsadres)

2.3.1. Opdeling van de werkgelegenheid in 6 sectoren (kaart 2.2)

Aan de hand van deze opdeling onderscheiden we duidelijk specifiek industriële gebieden in het Noordoosten, het Kortrijkse en in de Dendervallei. Wat de grote agglomeraties betreft behouden enkel Antwerpen, Gent en Charleroi een zwakke industriële specialisatie, terwijl Brussel als bijzonder onder-geïndustrialiseerd naar voren treedt.

Ook een aantal perifere gebieden tekenen zich duidelijk af, zowel in Vlaanderen (Eeklo, Ieper, Veurne, Diksmuide) als in Wallonië, ten zuiden van de traditionele industrieas en in Huy-Waremme. Deze gebieden vertonen een sterke specialisatie in de sectoren landbouw en bouwnijverheid, omdat andere sectoren gewoonweg ontbreken. Toch onderscheiden de perifere delen van Wallonië zich door het belang van de niet-verhandelbare diensten.

Dit kenmerk treffen we eveneens aan in de kerngebieden van de Waalse industrieas. De niet-verhandelbare diensten zijn hier relatief gezien zo belangrijk omwille van de sterke achteruitgang van de industriële activiteit en de zwakte van de quartaire sector¹.

Brussel is vooral specifiek voor de verhandelbare diensten en de quartaire sector. Maar, ook het belang van de niet-verhandelbare diensten is kenmerkend voor Brussel. Dit is toe te schrijven aan het politiek belang van de stad op nationaal niveau.

Omgekeerd, wordt Antwerpen gekenmerkt door een ondervertegenwoordiging van de niet-verhandelbare diensten.

2.3.2. Opdeling van de werkgelegenheid naar het statuut van de werknemers (kaart 2.3)

Deze verdeling bevestigt de sectoriële verdeling, ondanks het hoge aandeel arbeiders in de tertiaire sector of bedienden in de secundaire sector (een fenomeen dat zeer sterk verschilt van

---

¹ Quartaire sector = de tertiaire sector van hoog niveau, met sterke economische beslissingsmacht; het groepeerd o.a. het bankwezen en de verzekeringswereld.

plaats tot plaats). Drie regio's vertonen een hoog aandeel arbeiders in de beroepsbevolking : het Noordoosten, de Dendervallei en het Kortrijkse. De randzones vertonen een oververtegenwoordiging van zelfstandigen. Dat is een gevolg van het relatieve belang van de landbouwsector en de kleinhandel in deze gebieden.

Met uitzondering van Brussel vertonen de andere grote agglomeraties structuren die nauw aansluiten bij het Belgisch gemiddelde. In Brussel is er een opmerkelijke oververtegenwoordiging van bedienden ten opzichte van arbeiders.

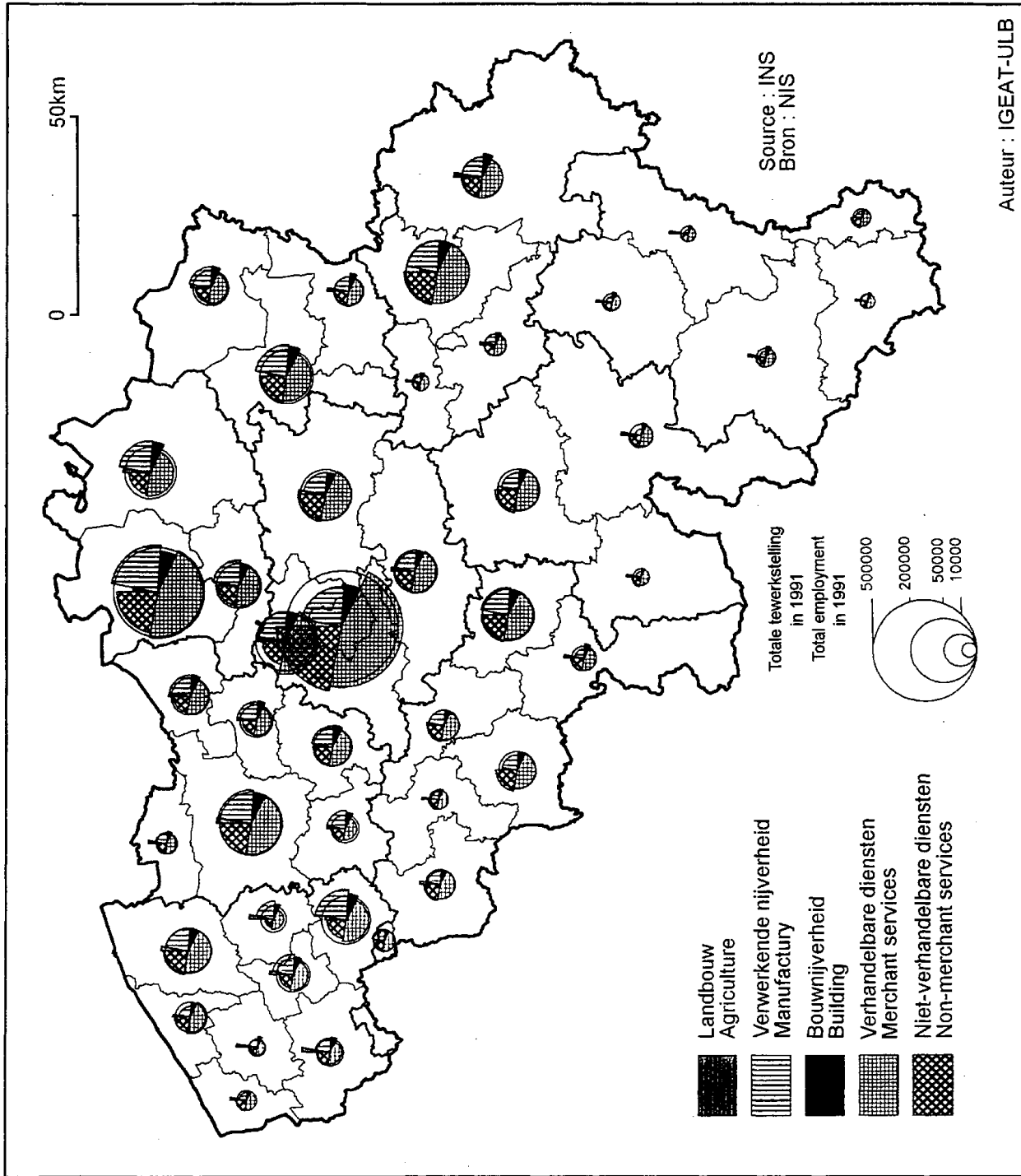
2.3.3. Opdeling van de werkgelegenheid naar scholingsniveau's

De structuur van de scholingsniveau's (op het tewerkstellingsadres) is zeer homogeen over heel België.

De meest opmerkelijke vaststellingen :

- 1°) een beperkte specificiteit van de groep niet- of laag-geschoolden in een groot deel van Vlaanderen (behalve Gent, de Kust en Limburg);
- 2°) geheel Wallonië wordt gekenmerkt door een weinig markante oververtegenwoordiging van diploma's van het lager middelbaar onderwijs;
- 3°) Waals Brabant, Brussel en het arrondissement Leuven hebben een oververtegenwoordiging van hogere diploma's.

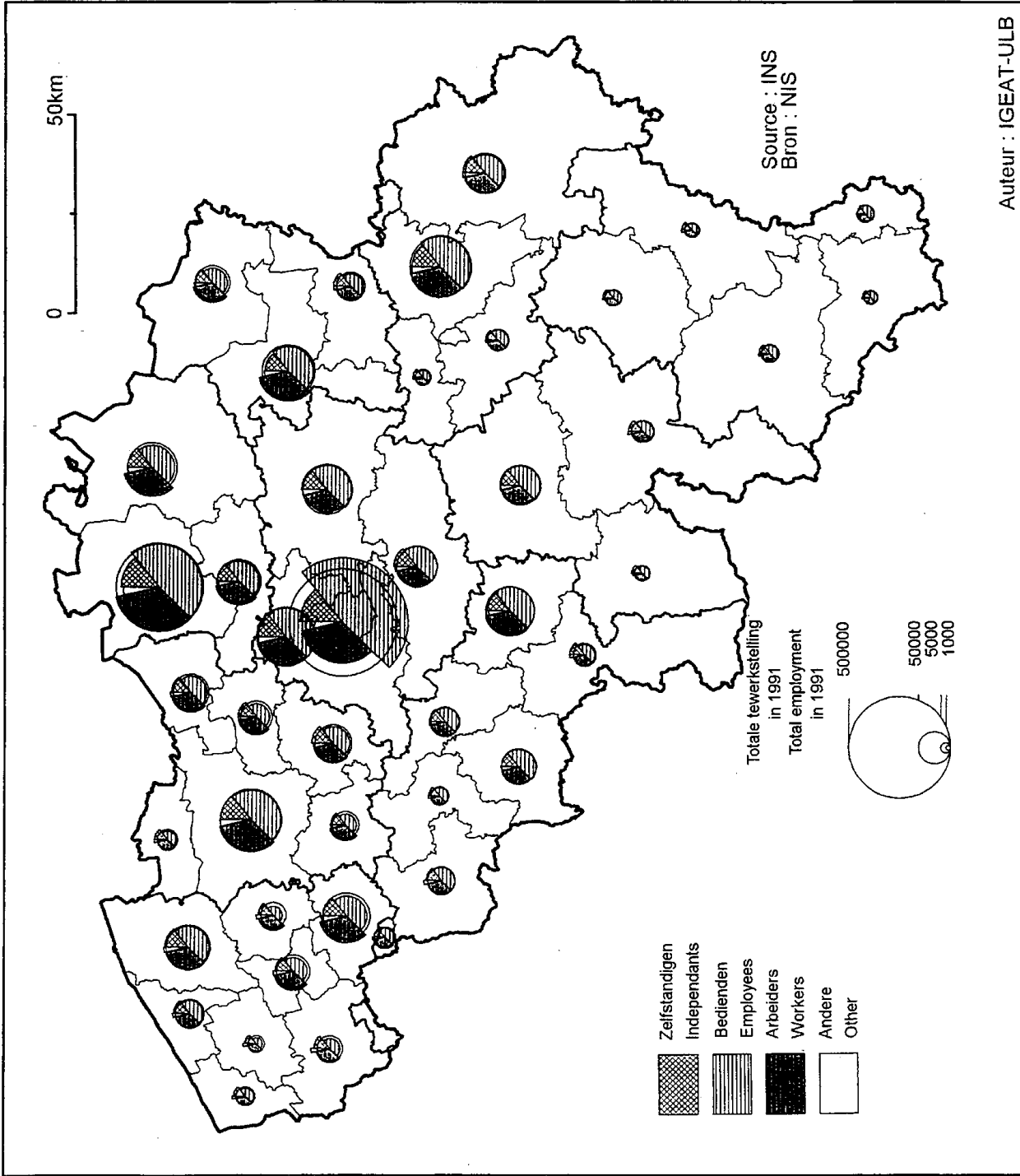
De betekenis van deze ruimtelijke verschillen is niet erg duidelijk, en blijkt zelden te wijzen op verschillen in de werkgelegenheidsstructuren. Brussel vormt hierop een uitzondering. Vele betrekkingen vereisen daar hogere diploma's. De kaart vertaalt eerder de traditionele verschillen in scholing tussen het noorden en het zuiden van het land. Bovendien verschilt de betekenis van de diploma's tussen Vlaanderen en Wallonië. Dit is vooral waar voor de erkenning van diploma's van het technisch of beroepsonderwijs, die we hier niet afzonderlijk beschouwden.

Kaart 2.2. Werkgelegenheidsstructuur op het adres van tewerkstelling : opdeling in 6 sectoren 1991.

De hoek is evenredig met het aandeel van de sector in de totale werkgelegenheid in het arrondissement .

De plaats van het segment ten opzichte van de cirkelomtrek geeft de specificiteit weer van de sector ten opzichte van het nationaal gemiddelde.

Kaart 2.3. Opdeling van de totale werkgelegenheid naar de voornaamste statuten, op het adres van tewerkstelling, 1991.
 De hoek is evenredig met het aandeel van het statuut in de totale werkgelegenheid in het arrondissement.
 De plaats van het segment ten opzichte van de cirkelomtrek geeft de specificiteit weer van het statuut ten opzichte van het nationaal gemiddelde.

3. ANALYSE VAN DE ARBEIDSMARKT, DE WERKLOOSHEID EN DE INACTIVITEIT

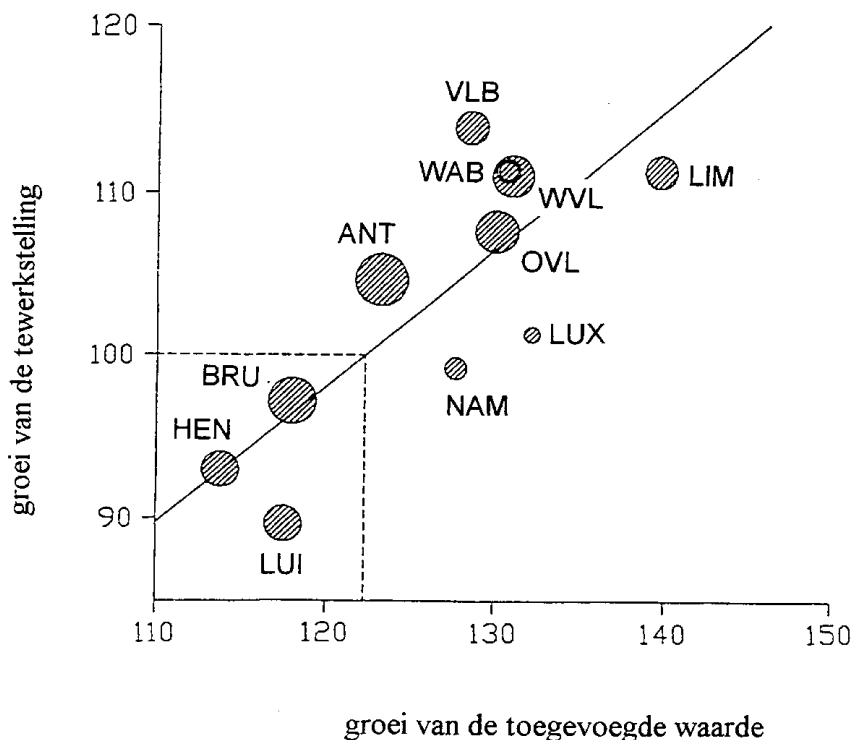
3.1. Inleiding

Net zoals in verscheidene andere Europese landen worden de jaren '80 ook in België gekenmerkt door een hoge structurele werkloosheidsgraad, die los staat van conjuncturele bewegingen.

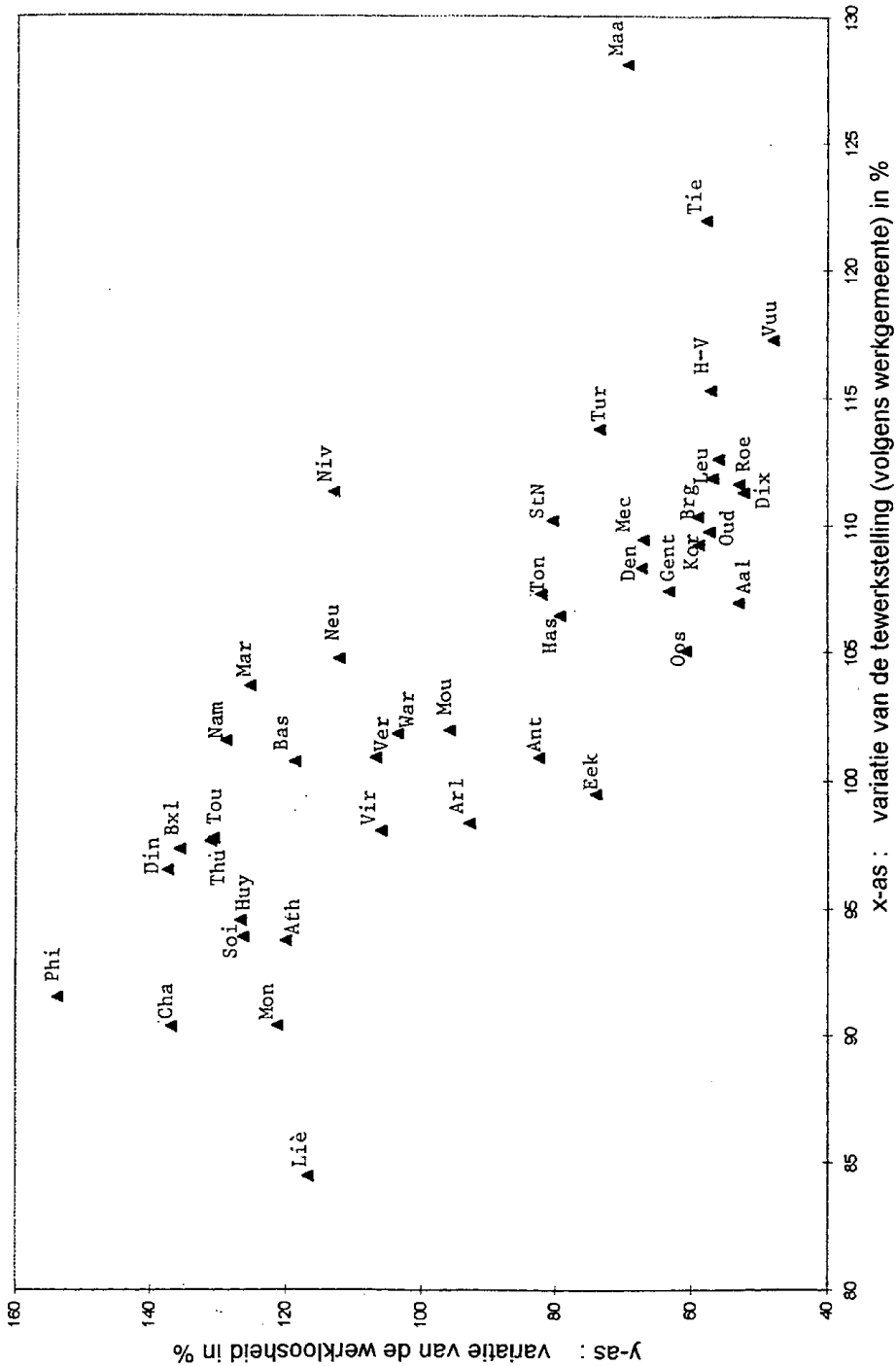
De regionale ontwikkelingen binnenin België zijn echter sterk verschillend, en doorgaans meer positief voor Vlaanderen dan voor de rest van het land.

De hoge werkloosheid dient geplaatst te worden tegen een achtergrond van relatief zwakke economische groei. Toch is er geen direct en eenduidig verband. In de eerste plaats omdat eenzelfde groei van de toegevoegde waarde zich in sterk verschillende toenames in termen van tewerkstelling kan vertalen (grafiek 3.1). Er zijn trouwens ook sectoriële verschillen. Groei in de tertiaire sector blijkt zo bijvoorbeeld vlotter te resulteren in de creatie van nieuwe jobs dan in andere sectoren. Binnen eenzelfde sector of sub-sector kan de groei bovendien zowel weinig als zeer kapitaalintensief zijn. De correlatie tussen de variatie van de tewerkstelling en van de werkloosheid is in ieder geval verre van perfect (grafiek 3.2). De werkloosheid moet ook gezien worden in een ruimere context, die zowel demografische, andere kwantificeerbare factoren, maar ook sociale en politieke antwoorden op de crisis, en sociologische ontwikkelingen op lange termijn en hun weerslag, in het bijzonder op de evolutie van de activiteitsgraad, in rekening brengt.

Grafiek 3.1 : Groei van de tewerkstelling en de toegevoegde waarde tussen 1981 en 1991, per provincie

Grafiek 3.2. Variatie van de tewerkstelling en het aandeel werkzoekenden tussen 1981 en 1991, per arrondissement

3.2. Niveau en evolutie van de activiteitsgraad, en evolutie van de actieve bevolking

De globale activiteitsgraad blijft tussen 1981 en 1991 relatief constant. Dit verbergt echter zeer uiteenlopende evoluties van de activiteitsgraad naar geslacht en leeftijd (grafiek 3.3). Enerzijds bemerken we een opmerkelijke stijging van de activiteitsgraad bij de vrouwen tussen 25 en 60jaar. Anderzijds ligt de leeftijd waarop zowel mannen als vrouwen voor het eerst op de arbeidsmarkt uitkomen gemiddeld hoger. Daarenboven verlaat de mannelijke actieve bevolking vroeger de arbeidsmarkt.

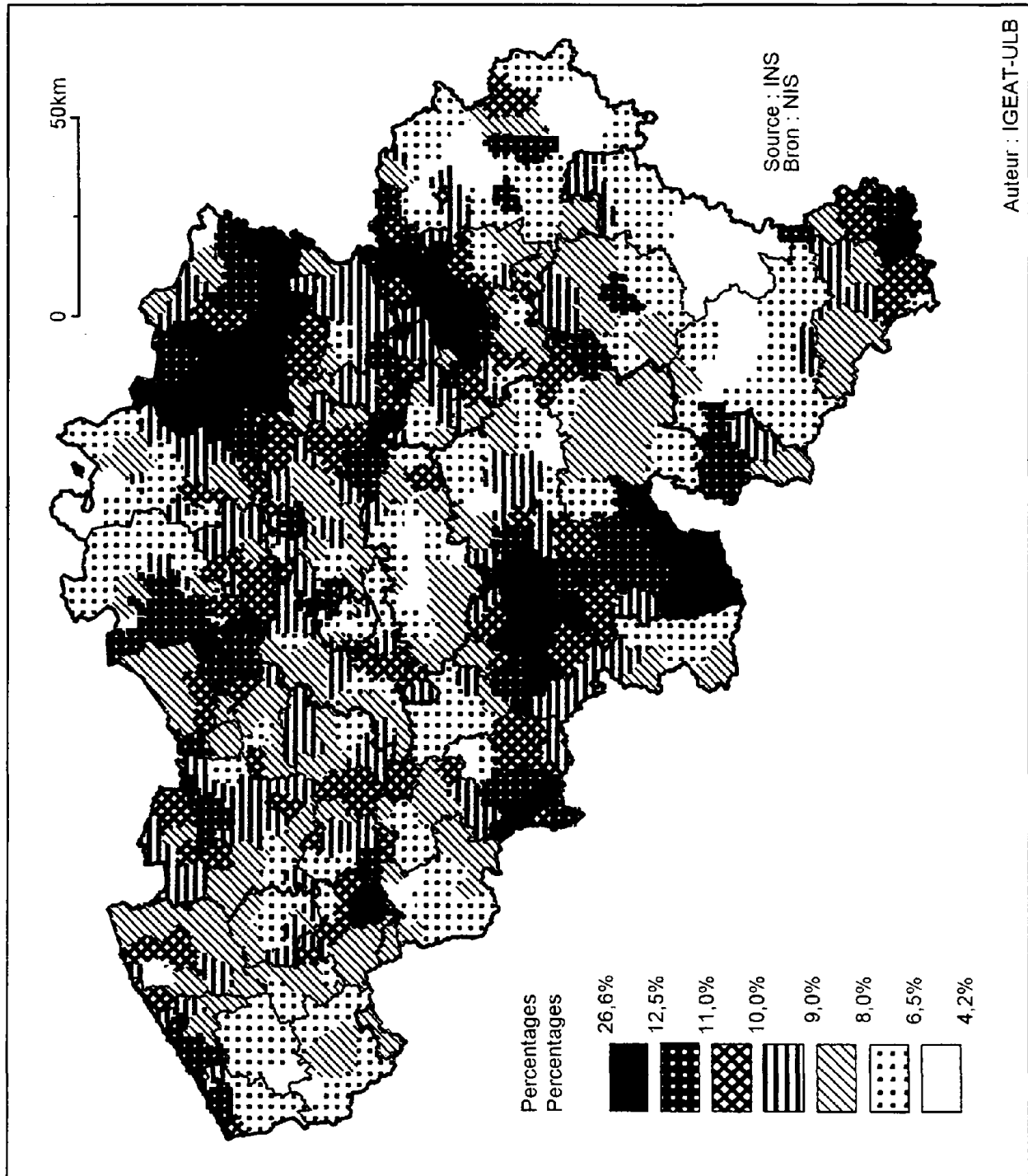
3.2.1. Het vroegtijdig verlaten van de arbeidsmarkt door de mannelijke actieve bevolking

Dit verschijnsel was in de meeste ontwikkelde landen reeds merkbaar in de jaren '60 maar blijkt toch meer specifiek te zijn voor de crisisjaren. Verscheidene Europese landen hebben sinds het midden van de jaren '70 programma's opgezet, onder andere rond vroegtijdige pensionering. Deze hadden een dubbel doel : zowel arbeidsplaatsen vrijmaken voor jongeren, als het bewerkstelligen van sociale compromissen in het kader van het politiek beheer van de herstructureringen in de oude industriële regio's. Deze regio's sturen, door hun gewicht in termen van tewerkstelling, in belangrijke mate de politiek in haar aanpak van de crisis. Het verklaart zodoende zeker de lage activiteitsgraad van de mannelijke bevolking boven de leeftijdsgrens van 50 jaar in België. Ons land behoort tot de landen met de laagste activiteitsgraad in die leeftijdsklasse in Europa. Ter vergelijking : de activiteitsgraad van de mannelijke bevolking van 55 tot 59 jaar lag in het begin van de jaren '90 nog boven 70 tot zelfs 80 procent in landen als Denemarken, Duitsland, Ierland, het Verenigd Koninkrijk, Spanje, Griekenland en Portugal. België en Luxemburg zijn de enige landen van het Europa van de Twaalf waar dit aandeel beneden de 60% ligt. Ruimtelijk gezien binnen het Belgische kader treffen we de hoogste percentages van mannelijke geprepensioneerden (beneden de 65 jaar) aan rond de traditionele polen van zware industrie; of het nu gaat om oude steenkoolbakkens (zoals in het Noordoosten) of, meer algemeen, om polen van zware metaalnijverheid (kaart 3.1). De prepensionering ligt een stuk lager bij de vrouwen. Opmerkelijk is dat we de hoogste percentages hier aantreffen in en rond de Waalse industrieas (kaart 3.2).

3.2.2. Het laattijdiger uitkomen op de arbeidsmarkt

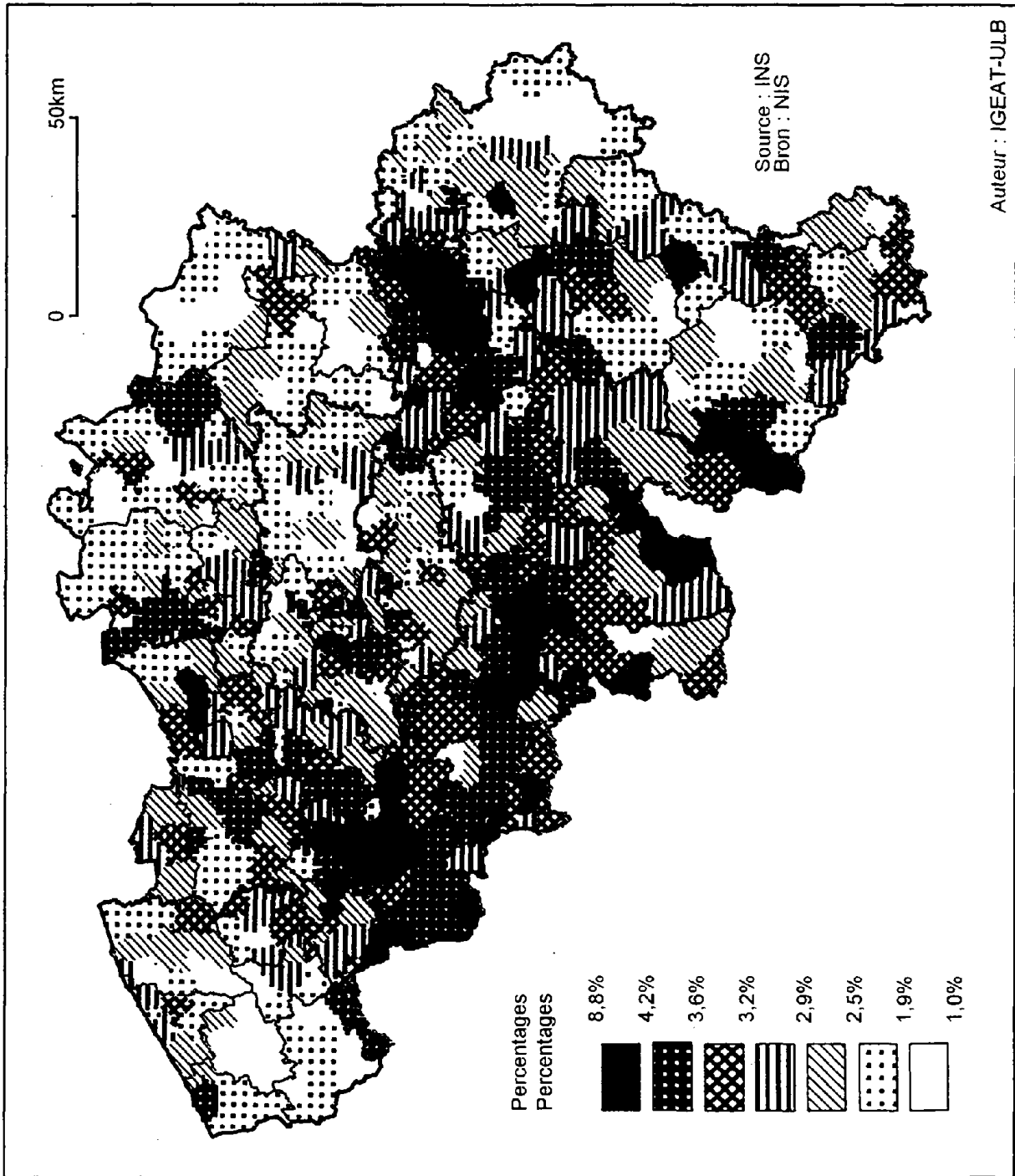
Dit geldt zowel voor vrouwen als voor mannen. Deze tendens kan voornamelijk toegeschreven worden aan het gemiddeld op oudere leeftijd afstuderen van de jongeren. Ook blijkt het voor de jongeren steeds moeilijker om aan een eerste job te geraken. Hetzelfde fenomeen doet zich in verschillende andere Europese landen voor, maar toch minder algemeen dan de vroegtijdige pensionering van de mannelijke beroepsbevolking. Ook verschilt de activiteitsgraad bij de jongeren sterk van land tot land. Er zijn respectievelijk 65% en 45% actieven in de bevolkingsgroep van 15 tot 19 jaar in Denemarken en Nederland, meer dan 50% in het Verenigd Koninkrijk, ongeveer 35% in Duitsland en Portugal, ten opzichte van slechts 10% voor België in 1991. Ons land heeft daarmee één van de laagste activiteitsgraden binnen die leeftijdsklasse in Europa. We noteren dus een algemene tendens tot afstuderen op oudere leeftijd in Europa. Maar, hierbij komt nog dat de omkadering van de jongeren bij hun inpassing op de arbeidsmarkt vaak veel beter uitgebouwd is in de ons omringende landen : vorming en opleiding in het bedrijf gedurende de studies (stages), wat zorgt voor een vlotte versassing tussen de school en het beroepsleven.

Kaart 3.1. Aandeel van de vroegtijdig gepensioneerde mannen in de actieve mannelijke bevolking van 20 tot 64 jaar in 1991.

Kaart 3.2. Aandeel van de vroegtijdig gepensioneerde vrouwen in de actieve vrouwelijke bevolking van 20 tot 64 jaar in 1991.

Een ruimtelijke analyse op nationaal vlak leert ons dat het aandeel inactieven in de jongerenbevolking vooral hoog ligt in de gegoede residentiële buitenwijken en nabij de grote universitaire centra, maar eveneens in de gebieden waar de werkloosheid algemeen hoog ligt (voornamelijk in Wallonië, en in mindere mate, in het Noordoosten, vooral dan wat de vrouwen betreft). Het is deze laatste vaststelling die toch lijkt te bevestigen dat een duidelijk verband bestaat tussen de lage activiteitsgraad bij jongeren en de algemene crisis die heerst op de arbeidsmarkt.

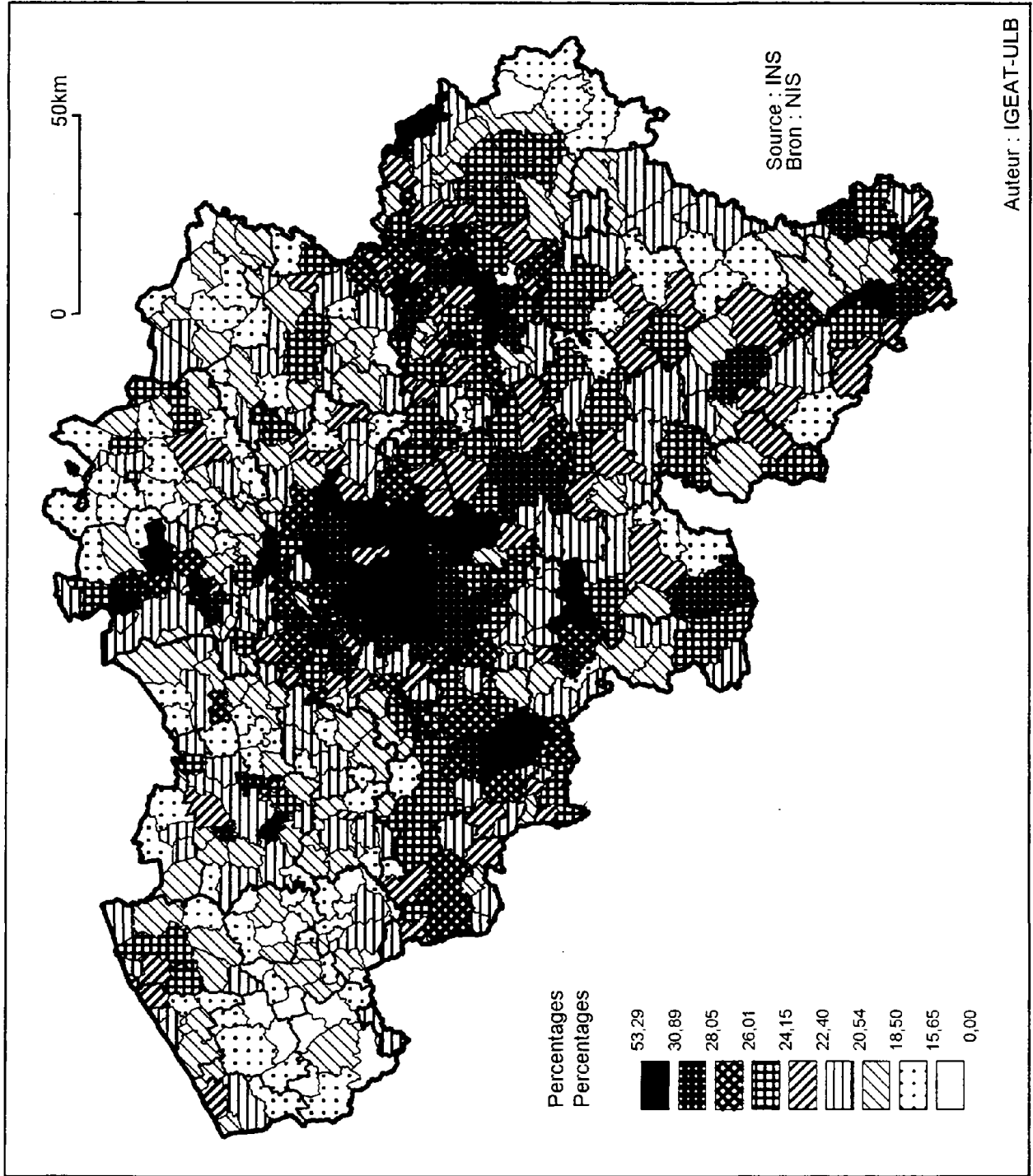
Dit verband is echter niet overal even duidelijk aantoonbaar. In de regio's van het Centrum en Charleroi blijft bijvoorbeeld het percentage inactieve jongeren relatief laag, of toch tenminste wat de mannelijke bevolking betreft. Deze regio's kennen nochtans een lange industriële traditie en, anders dan in Luik, ontbreekt het er aan een belangrijke lokale burgerij; twee factoren die samen de zwakke tendens tot voortstuderen verklaren (kaarten 3.3, 3.4, 3.5). Desalniettemin is de tendens tot het volgen van hoger onderwijs, en in het bijzonder universitaire studies, sterker in Wallonië dan in Vlaanderen.

Verder blijkt ook dat de afname van de activiteitsgraad bij de jongeren meer uitgesproken is bij de mannen. Bij de vrouwen wordt het effect van het op oudere leeftijd op de arbeidsmarkt uitkomen gedeeltelijk teniet gedaan door de toenemende totale vrouwelijke activiteitsgraad. Deze toename blijkt daarenboven ruimschoots voldoende om het vroegtijdig uit de arbeidsmarkt uittreden bij de vrouwen ouder dan 50 jaar te compenseren. Zodoende ligt de activiteitsgraad in de leeftijdsklasse 20 tot 25 jaar in 1991 bij de vrouwen hoger dan bij de mannen. In 1981 was nog het omgekeerde waar in bijna alle gevallen. De gebieden waar de achteruitgang van de globale activiteitsgraad tot de leeftijd van 25 jaar het laagst is komen in grote lijnen overeen met deze waar de vrouwelijke activiteitsgraad boven de 25 jaar toeneemt (kaarten 3.6, 3.7, 3.8).

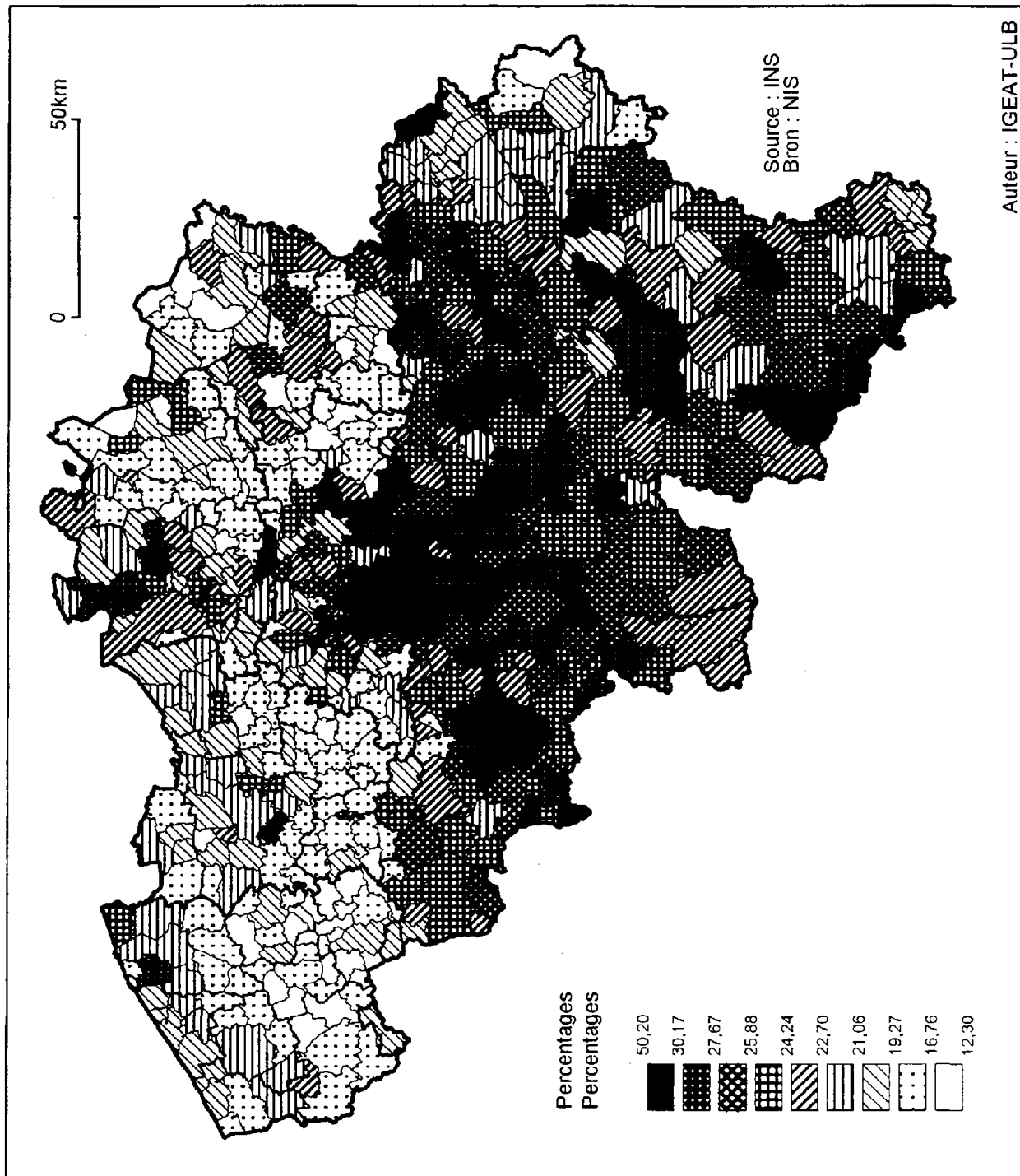
3.2.3. De toename van de vrouwelijke activiteitsgraad

De toename van de vrouwelijke activiteitsgraad tussen 25 en 60 jaar is een langetermijnproces, dat reeds waargenomen werd vanaf de Tweede Wereldoorlog, voornamelijk in de zogeheten ontwikkelde landen.

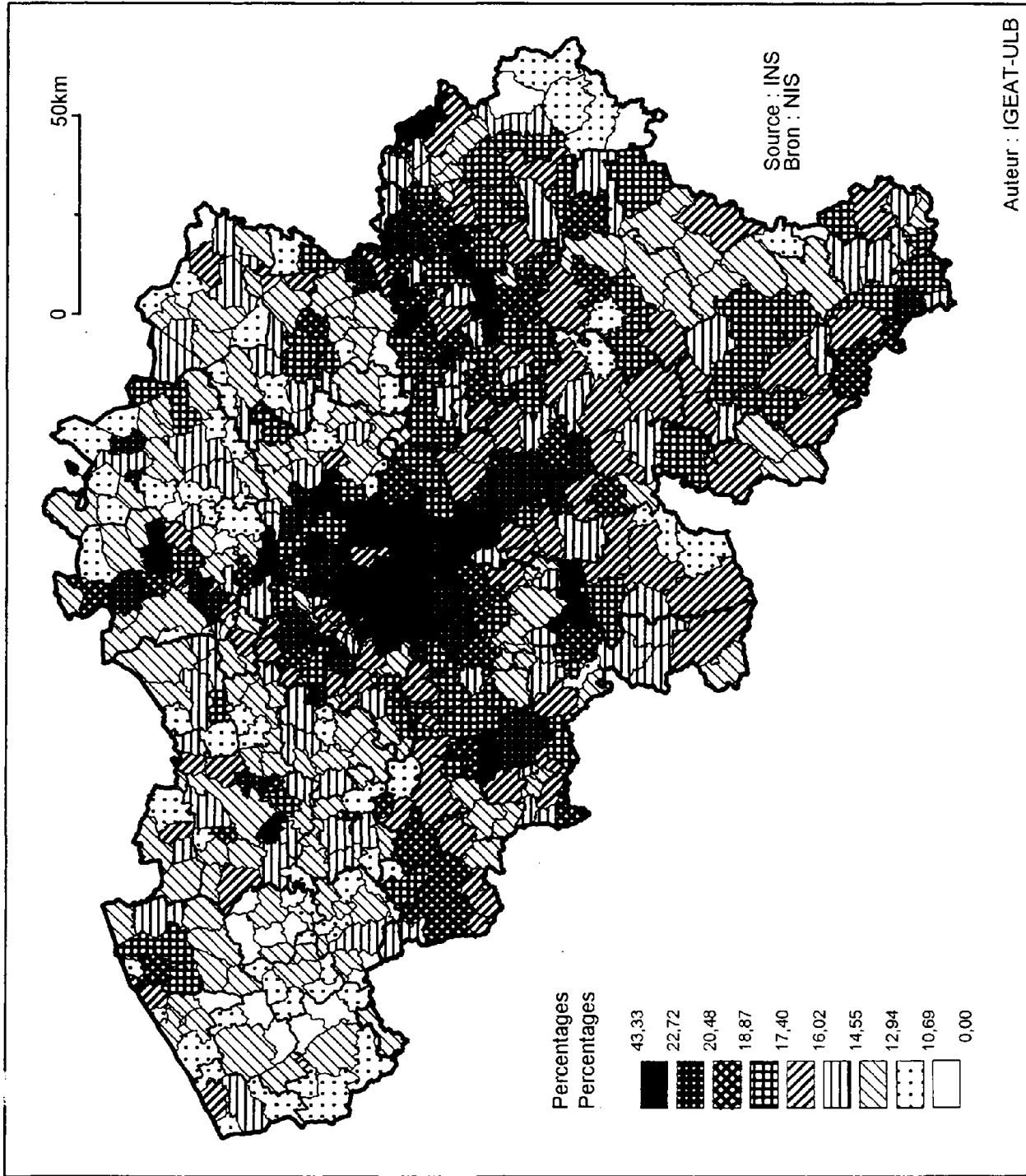
De motor achter deze evolutie is zeker de achteruitgang van het thuiswerk, door de sterke opkomst van de handelsgerichte productie enerzijds, en de verdere ontplooiing van de Voorzieningsstaat anderzijds. Meer recent heeft ook de achteruitgang van de traditionele gezinsstructuur deze ontwikkeling zeker versterkt. De vrouw ziet zich bevrijd van een deel van de huishoudelijke taken en zorgt door ook uit werken te gaan voor een (noodzakelijk) hoger gezinsinkomen. De industriële productie staat voor een deel van de voormalige vrouwelijke huishoudelijke activiteiten in. Het gezinsmodel is geëvolueerd van één enkel inkomen, gekoppeld aan een vrouw "bij de haard", naar een dubbel inkomen, tenminste in de traditionele gezinnen. Weliswaar blijven de huishoudelijke taken ook nu nog een sterk vrouwelijke stempel dragen. De aanwezigheid van vrouwen op de arbeidsmarkt is, ondanks de crisis, blijven toenemen sinds de jaren '70. Deze trend kan zeker verklaard worden door de veralgemening van het gezinsmodel met tweeverdieners. Ook de ideologische dimensies spelen zeker een belangrijke rol in dit proces. De consumptiepatronen en de plaats van de vrouw in de maatschappij wijzigden ten gronde. Bovendien hypothekeert de toenemende kwetsbaarheid van het traditionele gezin (toename van het aantal echtscheidingen) op zich de toekomst van de vrouw die niet uit zou gaan werken. Het staat vast dat de toenemende activiteitsgraad bij de vrouwen een gevolg is van een wijziging in de gedragspatronen van de opeenvolgende generaties. Echter, het feit dat de activiteitsgraad binnen de leeftijdsgroep 35 tot 50 jaar in 1991 algemeen hoger ligt dan binnen de groep 25 tot 40 jarigen in 1981 toont aan dat ook binnen eenzelfde generatie de gedragingen inzake de inpassing op de arbeidsmarkt wijzigen.

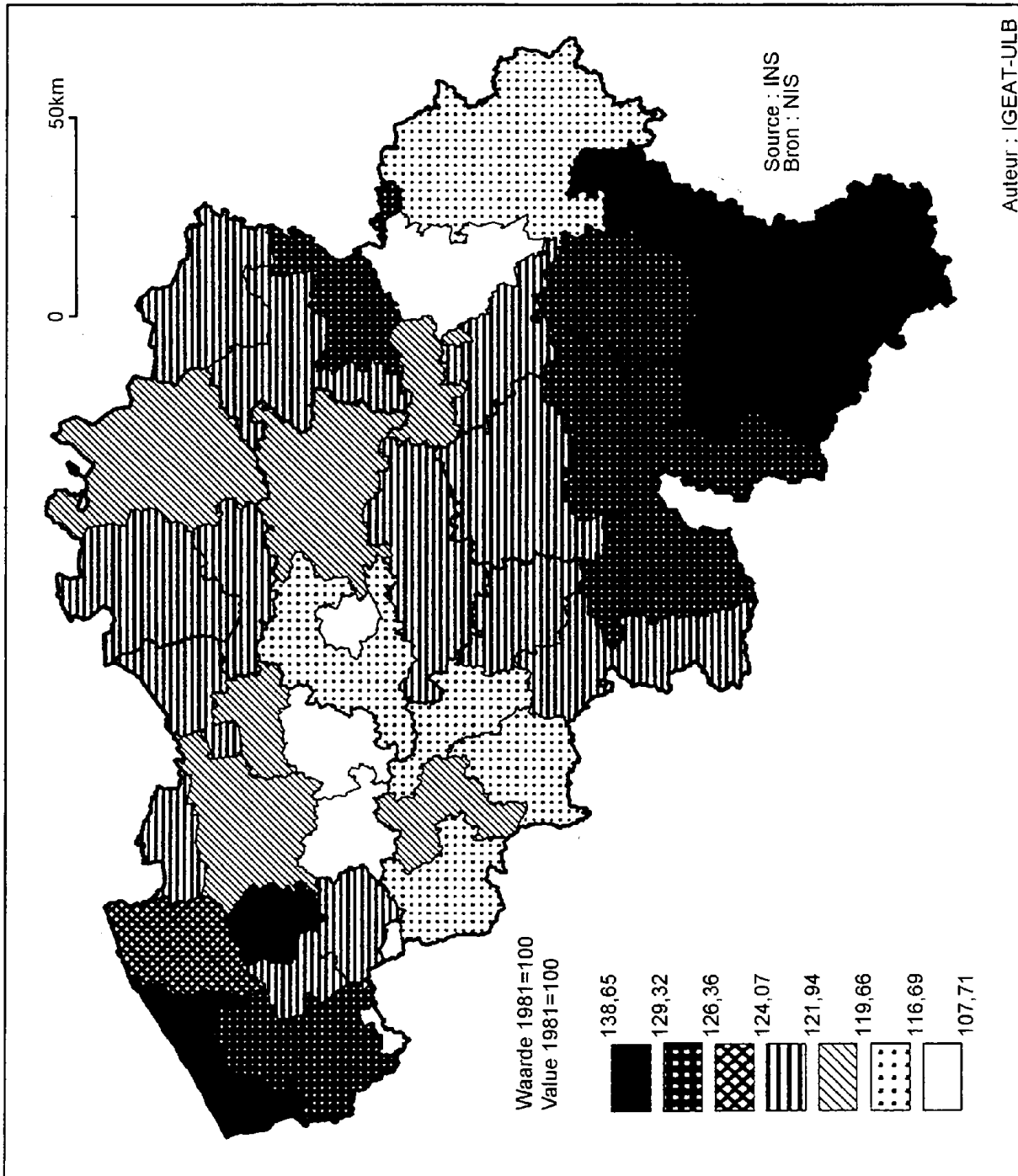
Kaart 3.3. Aandeel van de inactieven in de mannelijke bevolking van 20 tot 29 jaar (1991).

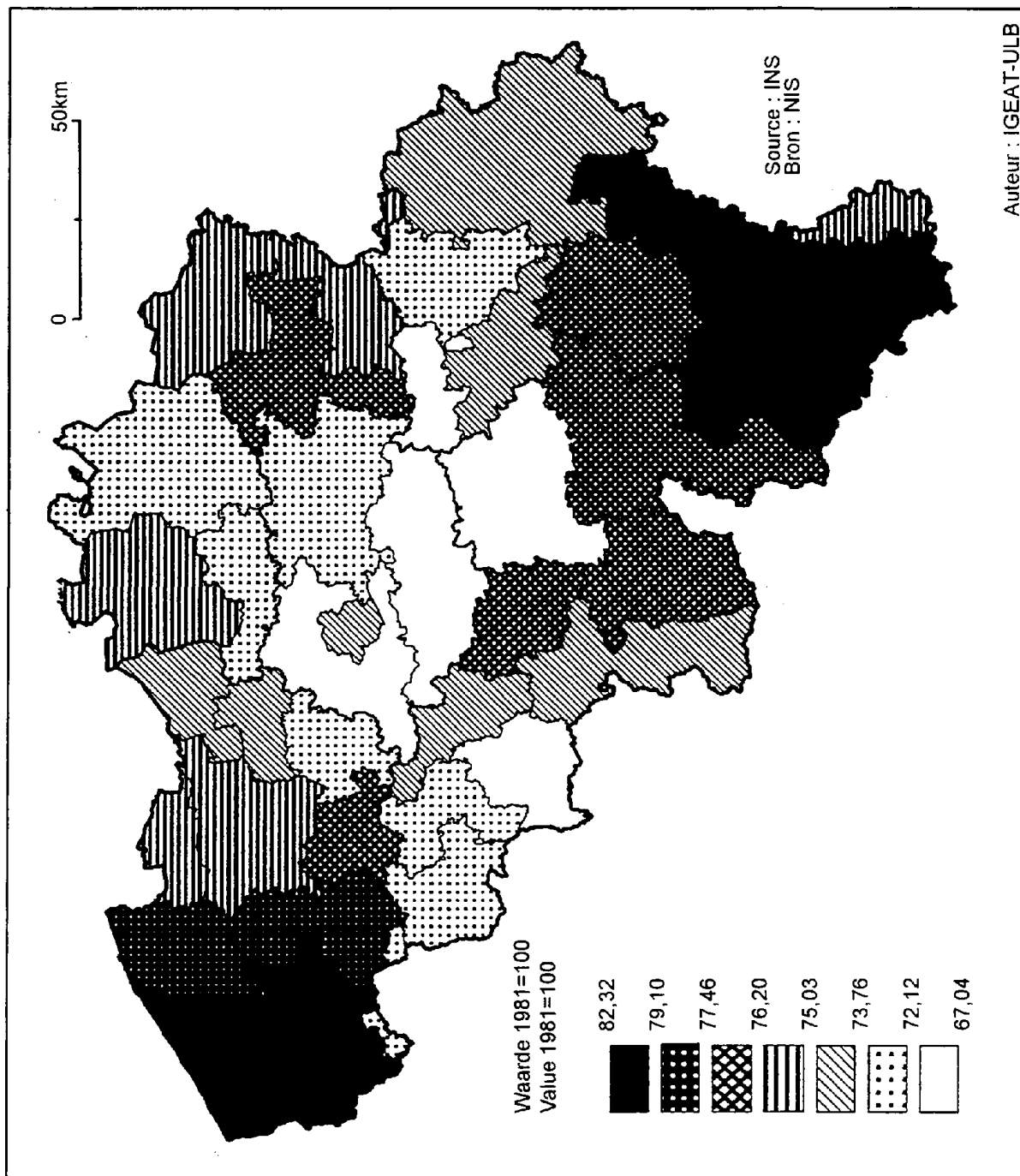
Kaart 3.4. Aandeel van de inactieven in de vrouwelijke bevolking van 20 tot 29 jaar (1991).

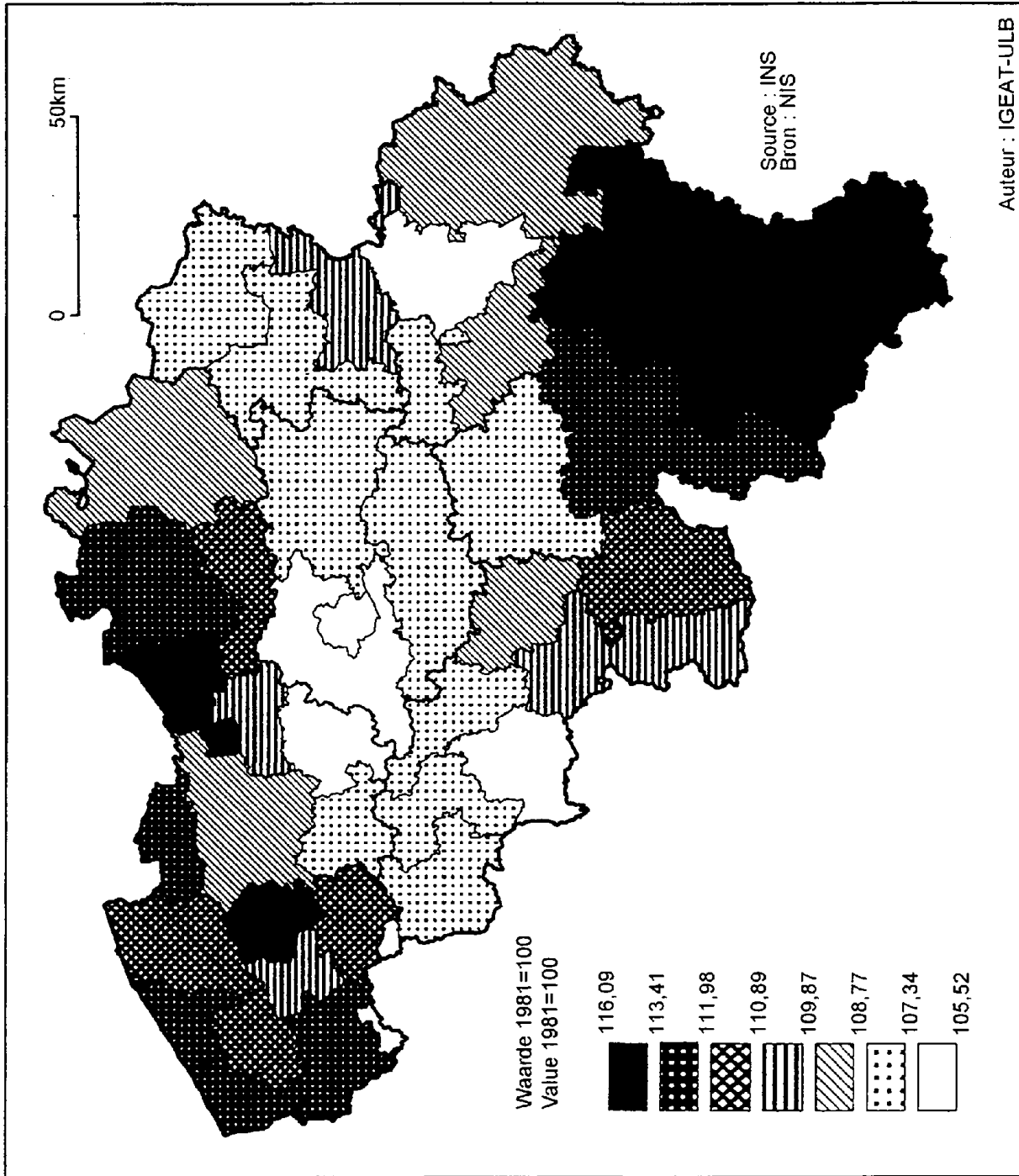
Kaart 3.5. Aandeel van de studenten in de bevolking van 20 tot 29 jaar (1991).

Kaart 3.6. Verwachte variatie van de vrouwelijke beroepsbevolking als gevolg van de wijziging in de activiteitsgraad tussen 1981 en 1991. De aangewende methode bestaat erin de wijziging van de activiteitsgraden tussen 1981 en 1991 door te rekenen aan elke leeftijdsklasse, terwijl men de structuur per leeftijd als constant beschouwd. Het meest opmerkelijke gevolg hiervan is een inhaalmaneuver van de randgebieden, waar de vrouwen zich steeds meer op de arbeidsmarkt gaan begeven.

Kaart 3.7. Verwachte variatie van de vrouwelijke beroepsbevolking jonger dan 25 jaar als gevolg van de wijziging in de activiteitsgraad tussen 1981 en 1991. De aangewende methode bestaat erin de wijziging van de activiteitsgraden tussen 1981 en 1991 door te rekenen aan elke leeftijdsklasse, terwijl men de structuur per leeftijd als constant beschouwd. Het meest opmerkelijke gevolg hiervan is een inhaalmanoever van de randgebieden, waar de vrouwen zich steeds meer op de arbeidsmarkt gaan begeven.

Kaart 3.8. Verwachte variatie van de vrouwelijke beroepsbevolking tussen 25 en 34 jaar als gevolg van de wijziging in de activiteitsgraad tussen 1981 en 1991. De aangewende methode bestaat erin de wijziging van de activiteitsgraden tussen 1981 en 1991 door te rekenen aan elke leeftijdsklasse, terwijl men de structuur per leeftijd als constant beschouwd. Het meest opmerkelijke gevolg hiervan is een inhaalmaneuver van de randgebieden, waar de vrouwen zich steeds meer op de arbeidsmarkt gaan begeven.

Hoewel de toename van de activiteitsgraad bij de vrouwen zich overal in België voordoet, toch is ze het snelst daar waar ze initieel het laagst was. Dit geldt in het bijzonder voor de randzones in West-Vlaanderen en ten zuiden van de Waalse industrieas, maar eveneens in de oude industriecentra zoals Charleroi of Antwerpen, waar de jobs een zeer mannelijk karakter hebben (kaart 3.8).

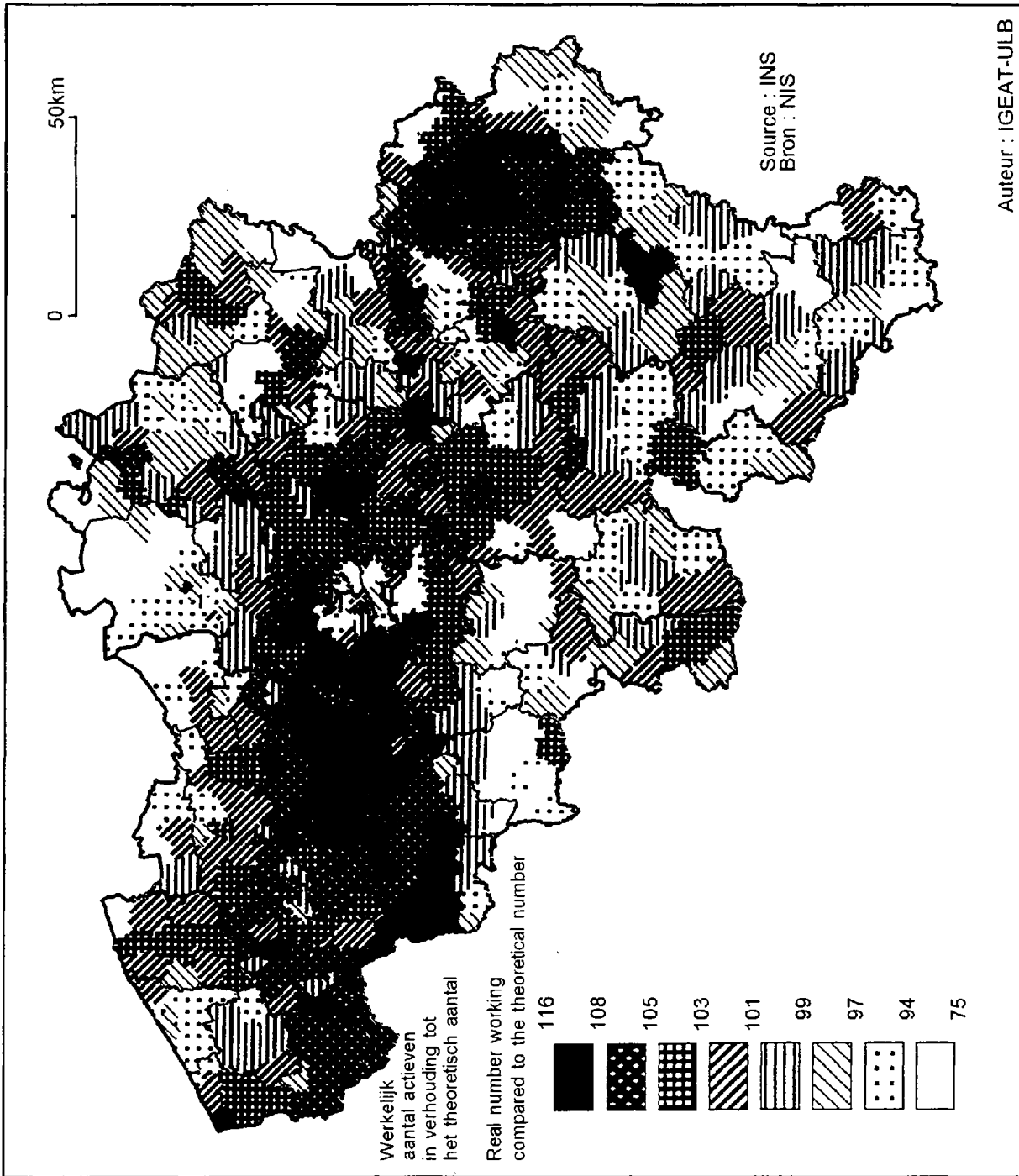
Vrouwen begeven zich het vlotst op de arbeidsmarkt rond zeer tertiaire centra -meer specifiek binnen de invloedssfeer van Brussel-, en in gebieden waar vrouwen reeds traditioneel in het arbeidscircuit werden ingeschakeld, zoals bijvoorbeeld in de textielindustrie (kaart 3.9). De specifieke sectoriële werkgelegenheidsstructuur in sommige gebieden volstaat echter niet om de feminisatie van de arbeidsmarkt in zijn geheel in te schatten. Deze blijft zo bijvoorbeeld een stuk lager dan wat bijvoorbeeld de structuren ten zuiden van de Waalse industrieas zouden laten veronderstellen.

Samen met een sterke afname van de activiteitsgraad bij jongere mannen en een verlaging tussen 1981 en 1991 van de gemiddelde leeftijd waarop mannen het arbeidscircuit definitief verlaten, zorgt de toename van de activiteitsgraad bij de vrouwen tussen 25 en 60 jaar voor een sterke feminisatie van alle delen van de actieve bevolking (tabel 3.1). Het aandeel van de vrouwen in de tewerkgestelde beroepsbevolking neemt gedurende de jaren '80 globaal toe van 34 tot 40% (met een gestadige afname naar ouderdom : van 48% in de leeftijdsgroep van 20-24 jaar tot slechts 28% in de leeftijdsgroep 55-59 jaar). In de groep uitkeringsgerechtigde werklozen neemt hun aandeel in dezelfde periode toe van 59 tot 63% ; bij de andere werkzoekenden van 55 tot 65%. Ondanks dat, blijft het grootste deel van de vrouwelijke bevolking buiten het arbeidscircuit. Dit aandeel neemt wel af : van 81% in 1981 tot 70% in 1991. Het aandeel van de vrouwen in de studentenbevolking neemt toe : van 44% tot 48%. Dit getuigt zeker van een tendens naar het verderzetten van de studies bij vrouwen.

Binnen de tewerkgestelde beroepsbevolking neemt het aandeel van de vrouwen in bijna alle economische sectoren toe.

Tabel 3.1.: Aandeel van de vrouwen in de verschillende segmenten van de arbeidsmarkt (%)

	1981	1991	Evolutie-index
Actieven	33,7	39,9	118,4
Uitkeringsgerechtigde werklozen	58,7	63,0	107,3
Andere personen op de arbeidsmarkt	54,8	64,8	118,2
Studenten	43,8	47,6	108,7
Vrouwen buiten de arbeidsmarkt	87,1	80,8	87,1
Totaal	49,9	49,9	100,0

Kaart 3.9. Neiging van de vrouwelijke bevolking om zich op de arbeidsmarkt te begeven in 1991.

Bij de berekening van de tendens om zich op de arbeidsmarkt te begeven werd de invloed uitgaande van de leeftijdsstructuur uitgeschakeld. Dit zou immers de vrouwelijke activiteitsgraden sterk kunnen beïnvloeden. De structuur van de werkgelegenheid is hier duidelijk één van de verklarende factoren. De vrouwelijke activiteitsgraden liggen veel hoger in tertiaire of textielgebieden, dan bijvoorbeeld in de regio's gekenmerkt door zware industrie.

Deze toename blijkt algemeen sneller in de tertiaire sector. Wat de industriesector betreft, merken we enkel een significante daling op in de sector productie van elektrisch, elektronisch en kantoor materiaal. Dit kan waarschijnlijk verklaard worden door de delokalisatie van eerder banale segmenten van het productieproces naar lagelonenlanden. Het is een tendens die duidelijk waargenomen wordt in deze sector, die gekenmerkt wordt door sterke kapitaalsconcentraties en een mondialisering van de bedrijfsstrategieën. En, het is precies in deze segmenten van het productieproces dat relatief beschouwd veel vrouwen tewerkgesteld zijn. Nog in de industrie bemerken we een stagnatie van de feminisatie in de sectoren machinebouw en metaalverwerkende nijverheid (die met slechts iets meer dan 10% vrouwelijke werknemers toch een zeer mannelijk karakter blijven behouden), maar ook in het textiel en de kleding- en schoenenindustrie, waar de vrouwen zeer sterk aanwezig zijn (respectievelijk 42 en 82% in 1981). De sterkste toenames worden waargenomen in sectoren die zich situeren in de schemerzone tussen secundaire en tertiaire sector, zoals water en energie, transport, maar ook sectoren van lichte industrie (de voedingsnijverheid en hout en meubelen bijvoorbeeld). Hier kunnen de toenames toegeschreven worden aan de combinatie van twee factoren : de werkgelegenheid in traditionele netwerken van kleine en middelgrote ondernemingen, met veel vrouwelijke arbeid, en de sterke groei in de randzones, daar waar de toename van de vrouwelijke activiteitsgraad reeds het snelst plaatsgrijpt.

De, weliswaar zeer zwakke, feminisatie van de sector productie van transportmiddelen kan toegeschreven worden aan het feit dat de meer tertiaire jobs binnen de sector beter weerstaan aan de rationaliseringsgolf die woedt. In deze sector betrekken vrouwen voornamelijk tertiaire betrekkingen. De snellere feminisatie van de dienstensector wordt bewerkstelligd door de toenames in de administraties en andere openbare diensten. Verscheidene sectoren werden trouwens reeds in 1981 gekenmerkt door een overwicht van de vrouwen. Dit was onder andere het geval in de kleinhandel, de horeca en, in het bijzonder, het niet hoger onderwijs. De andere verhandelbare diensten en de gezondheidszorg. In deze laatste drie sectoren ligt het aandeel van de vrouwen in 1991 respectievelijk op 66, 77 en 71%, en binnen de leeftijdsgroep 20-25 jaar liggen de percentages nog hoger (87, 90 en 90%)!

Algemeen beschouwd neemt de tewerkgestelde beroepsbevolking met 7% af bij de mannen, terwijl ze bij de vrouwen toeneemt met 20%. De toename van de vrouwelijke activiteit compenseert in absolute termen de afname van de mannelijke activiteit en verklaart de algemene toename van de totale tewerkgestelde beroepsbevolking tussen 1981 en 1991.

De groei van de vrouwelijke tewerkstelling (en dus ook de totale tewerkstelling) moet wel gerelativeerd worden. Ook het deeltijds werk is immers sterk toegenomen. Het ware belang van deze ontwikkeling valt echter moeilijk exact na te gaan, gezien er een tendens bestaat om statuten te wijzigen : voltijdse jobs worden zo omgevormd tot deeltijdse betrekkingen (wat voordeliger is voor de werkgever), zonder een wijziging van het aantal effectief gepresteerde uren. Terwijl het aandeel deeltijdse jobs in de vrouwelijke tewerkstelling in de loop van de jaren '80 gestegen is van 20% naar 30%, hebben maar liefst 80% van de nieuwe jobs die werden gecreëerd tussen '81 en '91 een deeltijds karakter.

Het is moeilijk een preciese en volledige verklaring te geven voor deze ontwikkeling. De neerwaartse trend van de deeltijdse tewerkstelling bij vrouwen tot 25 jaar weerspiegelt de moeilijkheid die jongeren ondervinden om zich initieel in het arbeidscircuit in te werken. De stijging van de vrouwelijke deeltijdse tewerkstelling gedurende de volgende 10 jaren (het begin van deze stijging valt samen met het begin van de algemene afname van de vrouwelijke activiteitsgraad), gevolgd door een zwakke maar continue afname tot het vijftigste levensjaar, getuigen van de aanpassingsmogelijkheden van de vrouwen om tegemoet te komen aan wijzigende gezinsomstandigheden. Er is enerzijds een tendens naar deeltijds werk op momenten dat het huishouden veel tijd en energie vereist (gezin met jonge kinderen). Anderzijds, wat

nieuw is ten opzichte van 1981, blijkt er duidelijk de wens te bestaan om opnieuw voltijds te gaan werken eens de kinderen in het gezin meer zelfstandig zijn geworden.

De speelruimte binnen het gezin en de druk uitgaande van de arbeidsmarkt interageren (de druk vanuit de arbeidsmarkt kan sterk verschillen naargelang de werkgever, het scholingsniveau, de sector,... zoals bijvoorbeeld blijkt uit de bijna continu dalende curve van deeltijdse tewerkstelling naar toenemende leeftijd in het niet-hoger onderwijs). Als de mogelijkheid van deeltijdse arbeid bestaat kan het gezin soepeler inspelen op wijzigende gezinssituaties.

Het percentage deeltijds tewerkgestelde vrouwen op zoek naar een voltijdse betrekking stijgt tussen 1981 en 1991. De toename van het deeltijds werk vertaalt zich in een reële toename van de vrouwelijke arbeid; twee deeltijdse jobs uitoefenen blijft immers eerder uitzonderlijk. Wanneer we de verdeling van de tewerkstelling naar gemiddelde arbeidsduur analyseren blijkt het volgende: bij de mannen bemerken we tussen '81 en '91 een belangrijke neerwaartse verschuiving van 40 naar gemiddeld 39 uren per week (voltijdse betrekkingen). De deeltijdse tewerkstelling blijft bij de mannen ongeveer op hetzelfde niveau. Bij de vrouwen doet een dergelijke neerwaartse trend zich ook voor maar deze wordt wel gecompenseerd door een significante toename van de deeltijdse arbeid.

De deeltijdse tewerkstelling is voor de mannen enkel specifiek te noemen in de horeca (12,7%) en het niet hoger onderwijs (10,2%). Deeltijdse arbeid is veel specifiek voor vrouwen.

De deeltijdse tewerkstelling blijkt ook veel sterker vertegenwoordigd te zijn in de tertiaire sector (of het nu gaat om bedienden of, vaker nog, arbeiders). De sectoren gekenmerkt door hoge deeltijdse tewerkstelling zijn: de verhandelbare diensten (41,7%), de kleinhandel (37,5%), de vrijetijdsector (35,5%) en het niet-hoger onderwijs (35,0%). De deeltijdse arbeid is minder aanwezig in de secundaire sector. De deeltijdse tewerkstelling van de vrouwen ligt het laagst in de sectoren kleding (7,1%), textiel (7,9%) en de productie van transportmiddelen (8,4%) en meer nog voor de vrouwelijke arbeiders (5,3, 6,2 en 6,9%) dan voor de vrouwelijke bedienden (15,9, 14,2 en 10,6%) (tabel 3.2).

In verscheidene sectoren zoals de grootdistributie, het restaurantwezen of de gezondheidszorg laat deeltijdse arbeid toe de effectieven aan te passen aan de sterke fluctuaties in het "werk-aanbod" die kenmerkend zijn voor deze sectoren. De toename van de deeltijdse arbeid kan dan ook duidelijk gezien worden als een tendens naar toenemende flexibiliteit. Men dient eveneens in rekening te brengen dat voor de vrouwen naast de toenemende vraag naar flexibiliteit, er ook nog de ongelijkheden inzake loon en salaris bij komen. Vrouwelijke tewerkstelling wordt nog vaak gezien in termen van een aanvullend inkomen. Daarenboven blijft de vrouw in belangrijke mate verantwoordelijk voor het huishoudelijk (niet bezoldigd) werk, in een nog sterk patriarchaal samenlevingsmodel. Vrouwen blijken dan ook vaak de eerste slachtoffers te zijn van verslechterende werkomstandigheden.

Ondersteund door de toenemende activiteitsgraad bij de vrouwen, is in België gedurende de jaren '70 en '80 de groei van de actieve bevolking, evenals die van de groep werkzoekenden, beperkt gebleven door de afname van de activiteitsgraad bij de jongeren en een trend naar het vroegtijdig uit het arbeidscircuit treden van de mannelijke beroepsbevolking.

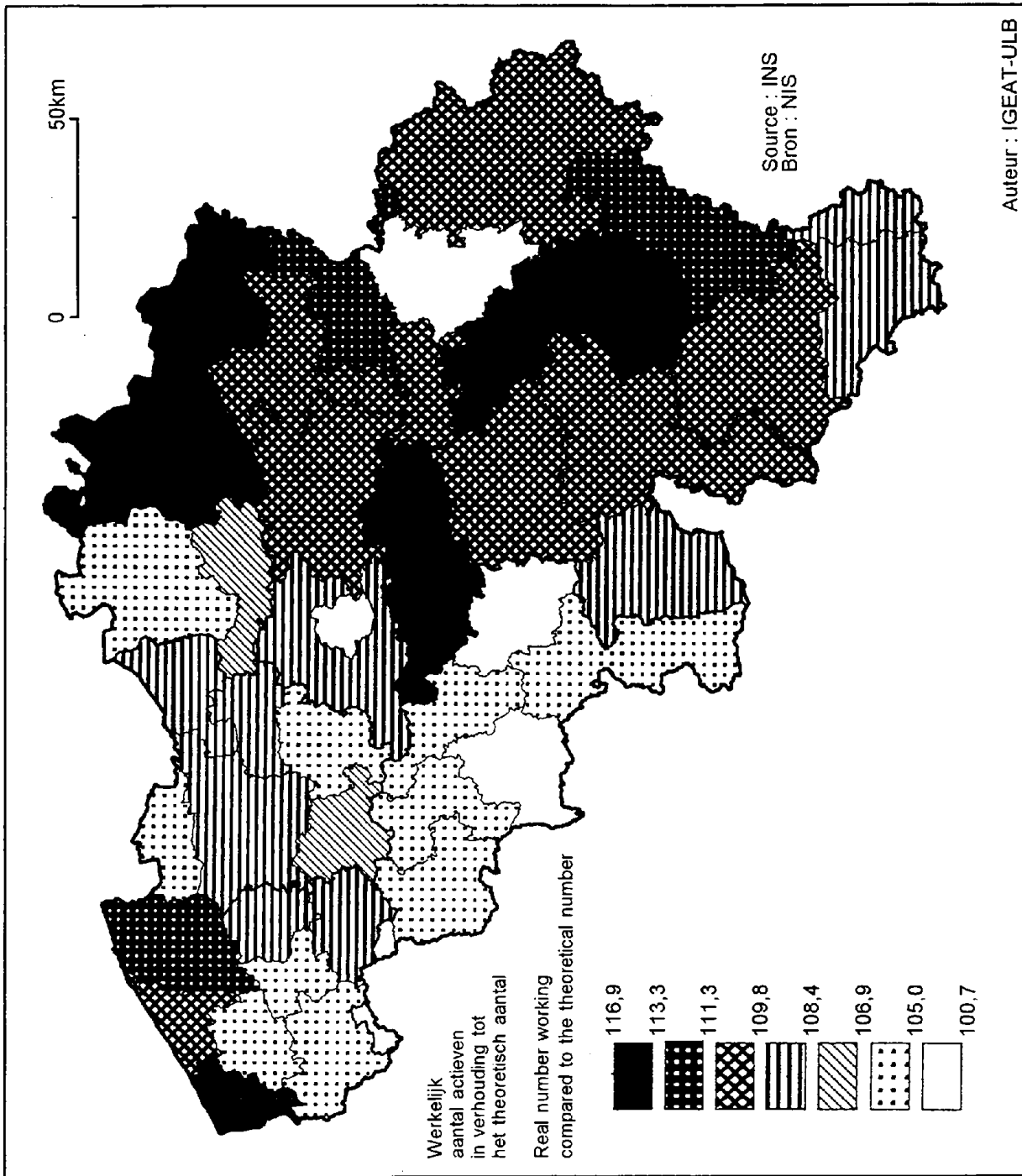
Deze tendenzen weerspiegelen, benevens de socio-economische veranderingen op lange termijn (bijvoorbeeld langer studeren voor veeleisende jobs), meer nog de sociale keuzen die gemaakt worden om aan de gevolgen van de crisis op de arbeidsmarkt tegemoet te komen. Hiermee doelen we niet enkel op collectieve maatregelen vanwege de Overheid, zoals vroegtijdige pensionering en het verstrekken van werkloosheidsuitkeringen. Want, ook het familiaal milieu is steeds vaker een sociaal vangnet in geval van werkloosheid, vooral voor de jongeren. Toch zijn anno 1991 in sommige gevallen de grenzen van het maatschappelijk aanvaardbare bijna bereikt.

Eenzijds ligt de activiteitsgraad bij de jongeren reeds laag, en wordt dit grotendeels opgevangen binnen het kader van het gezin (ouders). We kunnen verwachten dat de activiteitsgraad bij de jongeren op middellange termijn niet veel verder meer zal dalen, ook al omdat verschillende potentiële maatregelen het aanvatten van hogere studies zullen beperken (selectieproeven, numerus clausus). Dergelijke maatregelen dringen zich op uit budgettaire overwegingen. Anderzijds is het ook al onwaarschijnlijk dat de leeftijd van prepensionering bij de mannen nog veel zal verlagen, gezien de beperkte overheidsbudgetten.

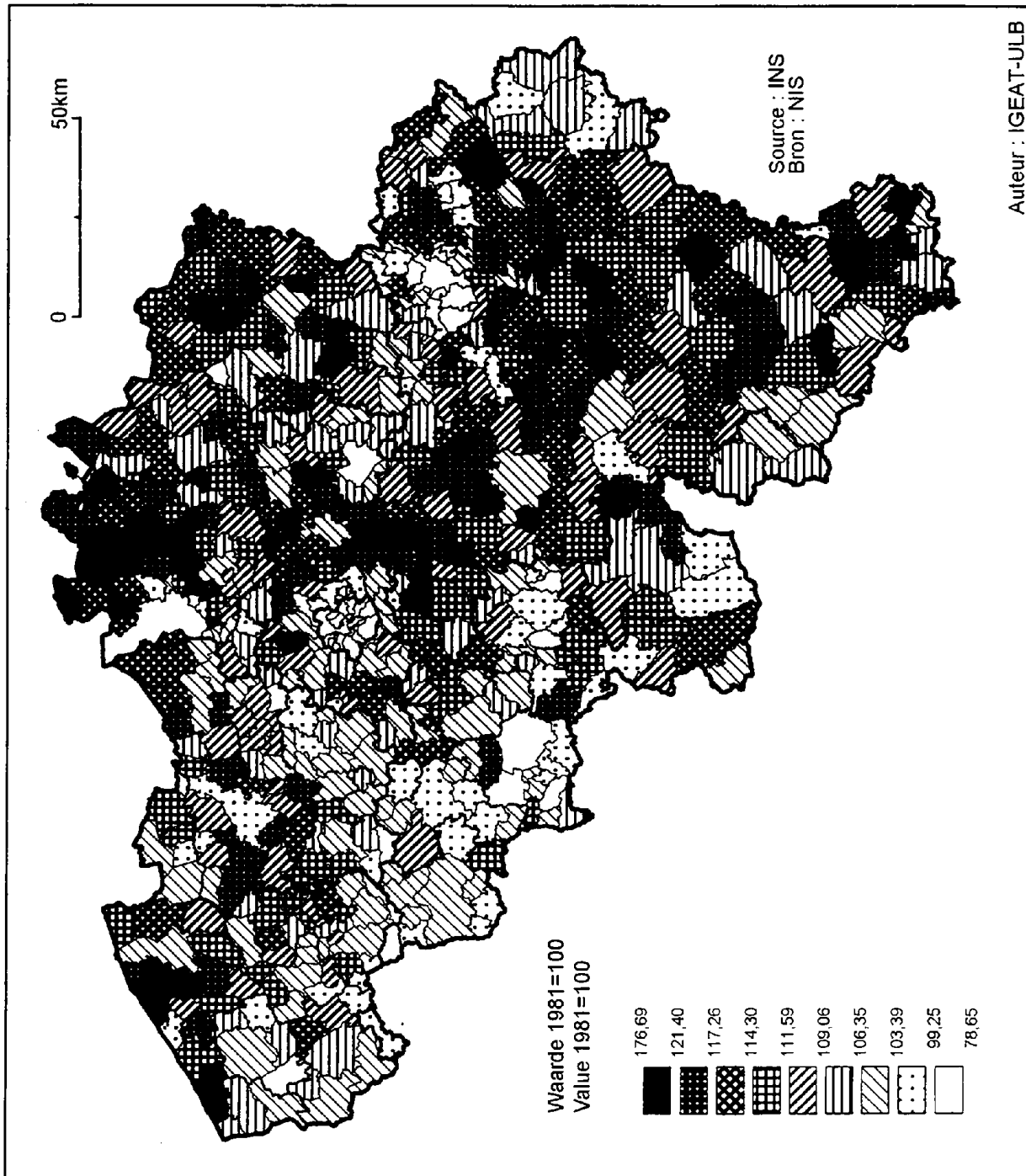
Het einde van de alternatieve pistes, die ontstaan zijn onder totaal verschillende sociale machtsverhoudingen dan de huidige (blijvend hoge werkloosheid, uitdoven van bepaalde economische sectoren die gekend waren om hun syndicale strijdbaarheid), impliceert intengendeel het mogelijk in vraagstellen van bepaalde gangbare maatregelen, zoals de vroegtijdige pensionering, of zelfs de pensionering van vrouwen op de leeftijd van 60 jaar ! De activiteitsgraden in de desbetreffende leeftijdsklassen hebben zich trouwens reeds gestabiliseerd in diverse Europese landen.

Tabel 3.2: Aandeel van de deeltijdse arbeid per sector en geslacht (%)

	Mannen	Vrouwen
Landbouw	2,2	26,2
Energie	0,6	26,3
Zware metaalnijverheid	0,4	20,9
Non-ferro	0,7	17,7
Scheikundige nijverheid	0,7	15,1
Metaalverwerkende nijverheid	0,7	16,4
Mechanisch materieel	0,4	16,3
Elektrisch materieel	0,5	12,5
Productie van transportmiddelen	0,5	8,4
Voedingsmiddelennijverheid	1,5	18,3
Textiel	1,1	7,9
Kleding	2,6	7,1
Hout & meubelen	1,3	14,3
Papier, uitgeverij, drukkerij	1,3	14,9
Ander verwerkende nijverheid	1,3	15,1
Bouw	1,2	32,5
Groothandel	1,7	19,1
Kleinhandel	4,2	37,5
Horeca	12,7	33,7
Transport	2,1	20,1
Communicatie	1,2	24,6
Banken & verzekeringen	1,3	25,4
Immobilien	4,0	33,3
Ander diensten aan bedrijven	3,1	33,0
Administraties	2,4	31,2
Ander openbare diensten	0,7	24,6
Hoger onderwijs	8,1	30,1
Ander onderwijs	10,2	35,0
Ander niet verhandelbare diensten	6,7	41,7
Gezondheid	4,3	40,0
Vrije tijd	8,2	35,5

Kaart 3.10. Verwachte variatie van de beroepsbevolking tussen 1981 en 1991 onder invloed van de bevolkingsaanwas. Deze kaart toont de groei van de bevolking binnen de actieve leeftijdsklassen, in de veronderstelling van constante activiteitsgraden per leeftijdsgroep tussen 1981 en 1991.

Kaart 3.11. Relatieve bevolkingsevolutie tussen 1981 en 1991.

Wat de activiteitsgraad bij de vrouwen betreft kan gesteld worden dat deze wel nog kan toenemen, zeker als we bijvoorbeeld vergelijken met de situatie in de Verenigde Staten. Het is meer dan waarschijnlijk dat de stagnatie van lonen en wedden niet zal leiden tot een situatie waarbij de vrouwen opnieuw geneigd zouden zijn bij de haard te blijven en het thuiswerk weer meer belang zou winnen ten opzichte van de handelseconomie. Het tegendeel is waar! Nog meer vrouwen zullen zich op de arbeidsmarkt begeven om de stagnatie van de gezinsinkomens te compenseren.

Er is ook een deel van de werklozenbevolking dat niet naar werk zoekt omdat de crisis die heerst op de arbeidsmarkt bij deze bevolkingsgroep voor een algemeen gevoel van moedeloosheid zorgt. We moeten er rekening mee houden dat deze groep zich mogelijk weer op de arbeidsmarkt zal willen begeven wanneer de omstandigheden gunstiger worden. Dit kan bijvoorbeeld bij een significante toename van het jobaanbod. Het mag dan ook duidelijk zijn dat een dergelijke verschuiving de eventuele positieve gevolgen van een toename van het arbeidsaanbod (de vermindering van het aantal werkzoekenden) geheel of gedeeltelijk teniet zou kunnen doen.

3.2.4. De demografische evolutie

Het aantal actieven varieert natuurlijk niet enkel door de variaties in de activiteitsgraad. Zo spelen ook zuiver demografische factoren een rol. Hun invloed is echter doorgaans beperkt : het sterkst laten ze zich gevoelen in Wallonië (met uitzondering van Henegouwen en het arrondissement Luik) evenals in het Noordoosten en de kustarrondissementen. In mindere mate zijn ze van belang in Binnen-Vlaanderen (kaart 3.10). Demografisch zwakke groeizones zijn Brussel (in tegenstelling tot de rand rond Brussel, en in het bijzonder Waals-Brabant) en de arrondissementen Luik, Charleroi en Bergen.

Deze bevolkingstoenames worden niet zo zeer verklaard door de natuurlijke aangroei, maar voornamelijk door positieve migratiesaldi (bijvoorbeeld in de residentiële randzones rond de steden). Sommige van de emmigratiebewegingen kunnen trouwens voor een stuk toegeschreven worden aan lokale problemen op de arbeidsmarkt. De sociale promotie van jonge gezinnen leidt vaak tot migratiebewegingen. Deze oriënteren zich vooral naar gebieden weg van de steden, nog verder dan de meer goeie residentiële banlieue. Dit verschijnsel is heel duidelijk waarneembaar in de randzones van West-Vlaanderen, het Noordoosten, het zuiden van Wallonië, en in de Dendervallei. Gedurende de jaren '80 doet het fenomeen zich ook voor in gemeenten van de Centrum-regio, in Charleroi, rond Luik en in Verviers.

Algemeen beschouwd is de toename van de activiteitsgraad (volgens de woongemeente) het snelst in de gebieden rond de steden (met uitzondering van de onmiddellijke banlieue, vaak reeds verzadigd en met een snel verouderderende bevolking), in verscheidene gemeenten van het Noordoosten, Binnen-Vlaanderen en het zuiden van Wallonië. De zwakste groei van de activiteitsgraad concentreert zich in de onmiddellijke omgeving van de steden (vooral rond Brussel, Antwerpen en Luik), en ook in verscheidene Waalse gemeenten van de traditionele industrieas (kaart 3.11).

3.3. Werkloosheid, inactiviteit,...

De werkloosheidsgraad blijft een moeilijk interpreteerbare indicator die zich slecht leent tot vergelijkingen ; zeker als het gaat om vergelijkingen over langere periodes of onderlinge vergelijkingen op internationaal niveau. Hoe moeten we bijvoorbeeld de Portugese of Griekse werkloosheidsgraden interpreteren (ze liggen beiden ver onder het Europees gemiddelde) ? Het gaat in de eerste plaats om definitieverschillen. De definitie van werkloosheid varieert in ruimte en tijd. Zo worden in diverse Europese landen de werkzoekenden binnen de groep deeltijds actieven telkens anders in rekening gebracht. Er zijn ook verschillen inzake de aantrekkelijkheid van het werklozenstatuut. Portugese vrouwen (slechts iets meer dan 10% van hen ontvangt wat

we als echte werkloosheidsuitkeringen kunnen beschouwen) zullen minder de neiging vertonen zich te laten inschrijven als werkloze dan bijvoorbeeld Belgische vrouwen (voor meer dan 80% van hen wordt in geval van werkloosheid een uitkering voorzien). Bovendien de problemen inzake harmonisatie van de gegevens is er nog een veel fundamenteeler probleem, namelijk de dubbelzinnigheden rond de definitie van de werkloosheid. De grens tussen werkloosheid en inactiviteit is vaak vaag. Tussen het hypothetisch geval van een inactieve die onder geen beding een bezoldigde baan wil, een andere die na vele pogingen heeft opgegeven werk te zoeken, en een werkloze die alsdusdanig wordt erkend, ligt er een heel continuum waar we moeilijk een dichotomische klassering op kunnen toepassen.

Gelijke niveaus van werkloosheid kunnen trouwens de weerspiegeling zijn van een telkens totaal verschillende sociale werkelijkheid, naargelang het bijvoorbeeld eerder gaat om langdurige werkloosheid of niet, of naargelang de gemiddelde leeftijd van de werkloze, of nog, het gemiddelde niveau van de uitkeringen, enz... Het dient ook nog gezegd dat het niveau van de werkloosheid, fluctuerend naargelang de conjunctuur (of zelfs naargelang de seizoenen wat sommige sectoren betreft), varieert naargelang het geslacht, de economische sector, de regio, het diploma of het statuut van de werknemer.

Conjunctureel gezien situeert de Volkstelling van 1991 zich op het einde van de economische heropleving die op gang was gekomen in de tweede helft van de jaren '80, en voor de vertraging in de groei van het begin van de negentiger jaren. 1991 wordt alsdusdanig gekenmerkt door een relatief lager niveau inzake werkloosheid ten opzichte van de omringende jaren. Het blijft een feit dat een gedetailleerde analyse van de ontwikkelingen tussen 1981 en 1991 moeilijk is. Toch kunnen een aantal veranderingen, die niet enkel afhangen van conjuncturele omstandigheden, duidelijk aangetoond worden (zelfs met als enige indicator het aandeel van de werkzoekenden, zonder bezoldigd werk, in de actieve bevolking).

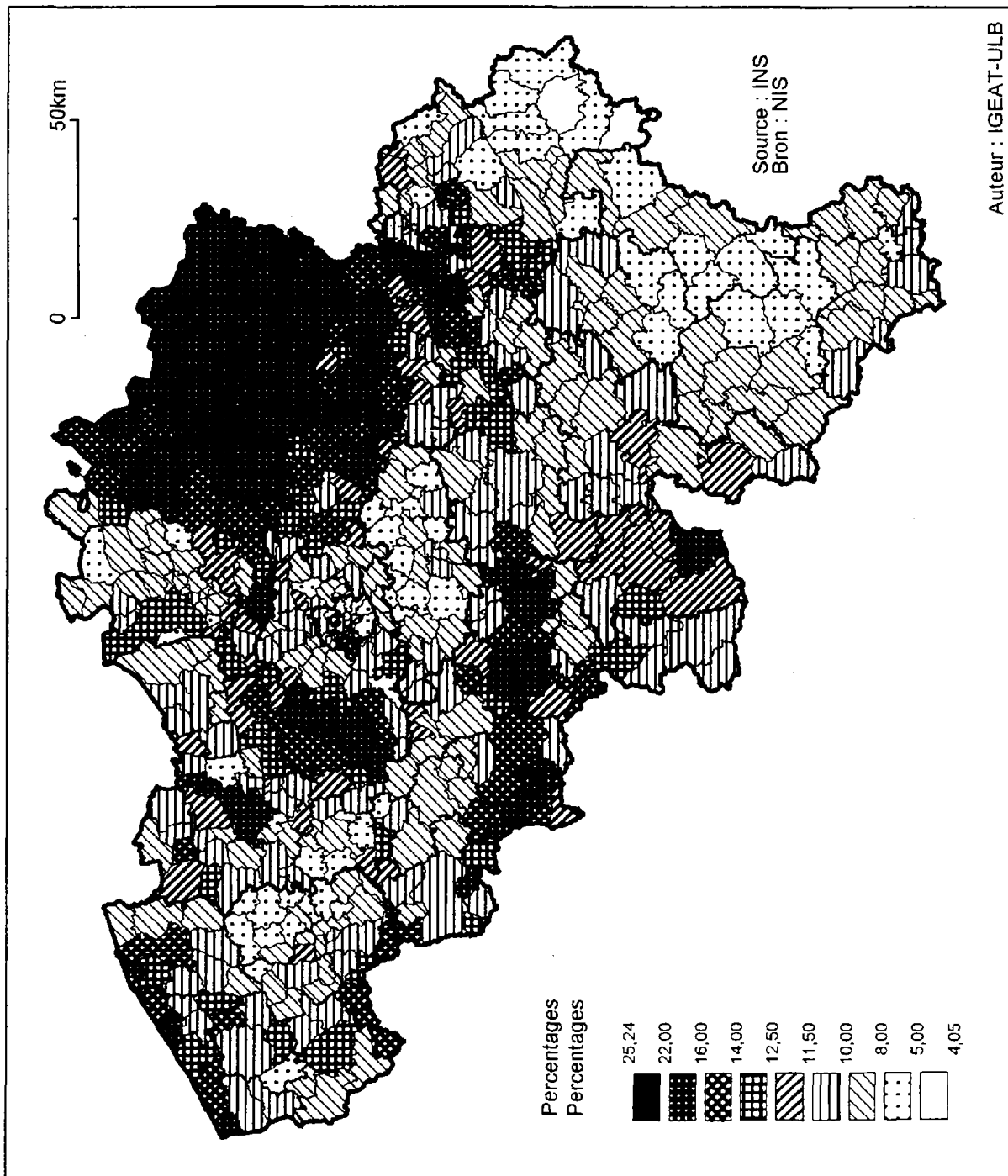
Vanaf 1981 vertaalde de economische crisis zich in het traditionele Waalse industriebekken in hoge werkloosheid. Het verschijnsel concentreerde er zich zeer sterk rond de belangrijkste industriepolen.

Ook in Vlaanderen werden in 1981 bepaalde gebieden gekenmerkt door hoge werkloosheid. In het Noordoosten speelde een combinatie van een aantal factoren (demografische, sociologische en economische) hierbij een belangrijke rol. Het Noordoosten wordt immers gekenmerkt door een relatief jonge bevolkingspyramide. In de bewuste periode kwamen dus veel jongeren op de arbeidsmarkt uit. Daarbij kwam dat ook steeds meer vrouwen op zoek gingen naar werk op een arbeidsmarkt die niet in hun voordeel speelde (onder andere door de relatieve zwakte van de tertiaire sector). Op economisch vlak waren er in die periode verregaande rationalisering in de grote bedrijven, die veel laaggeschoolde vrouwelijke arbeiders tewerkstelden.

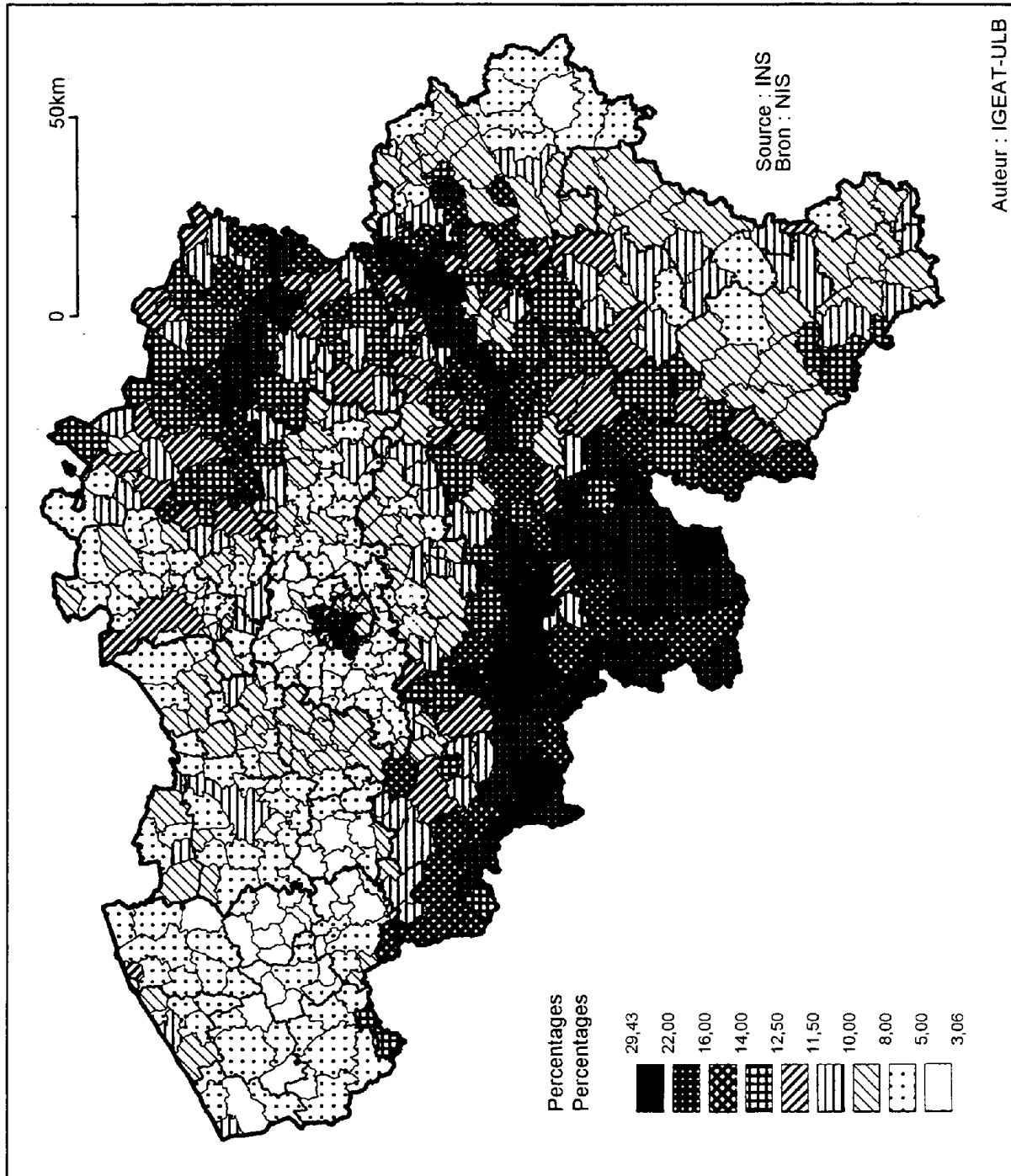
In de Dendervallei vertaalde de werkloosheid de kwetsbaarheid van traditionele sectoren zoals het textiel of de steenbakkerijen (Rupelstreek). De werkloosheid in de kuststreek bleek dan weer meer seizoengebonden. In de grensgemeenten in het zuiden van West-Vlaanderen kon de werkloosheid verklaard worden door de economische crisis die heerste in de industriële regio Rijsel-Tourcoing-Roubaix. Een vergelijkbaar verschijnsel troffen we ook aan in het arrondissement Philippeville. Verder noteerden we nog hoge werkloosheid in Gent, Antwerpen, en ook nog in de gemeenten behorend tot de Brusselse industrieas.

Na amper 10 jaar blijkt het ruimtelijk patroon van het verschijnsel werkloosheid echter diepgaand gewijzigd.

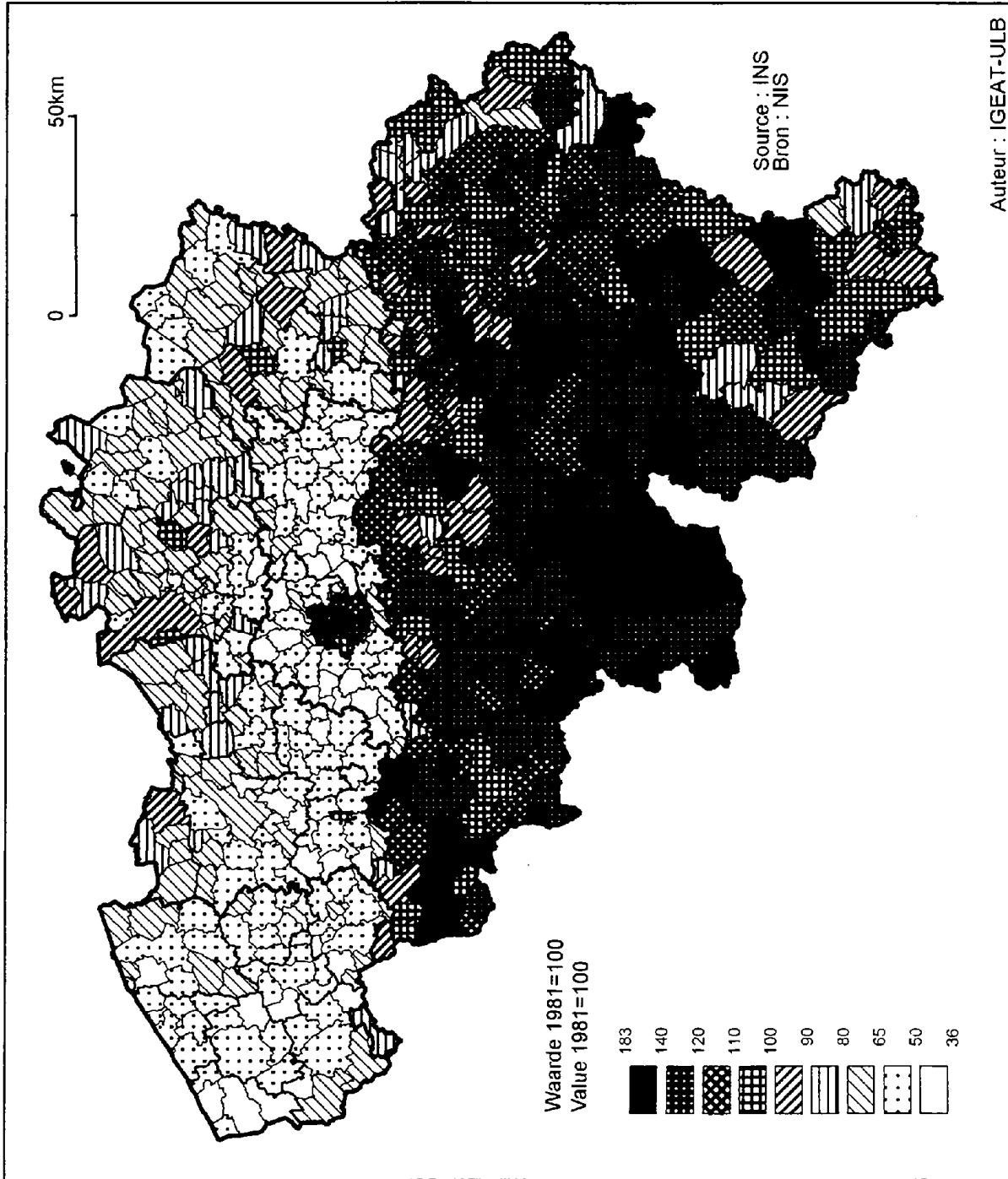
De evolutie van de werkloosheid is zeer sterk verschillend in Vlaanderen, Wallonië en Brussel (kaarten 3.12, 3.13, 3.14). De werkloosheid daalde in bijna alle Vlaamse gemeenten. Het Noordoosten volgde deze trend, echter minder snel dan het Vlaams gemiddelde, ondanks de toename van de vrouwelijke activiteitsgraad en (eerder beperkte) dynamiek inzake jobcreatie. De vroegtijdige pensionering is één van de factoren die de afname van de werkloosheid verklaart, maar niet overal. De werkloosheid liep eveneens terug in de Dendervallei (met toch nog steeds een oververtegenwoordiging van oudere vrouwen in de werkloosheidsstatistieken), in de kustgemeenten, Antwerpen en Gent. In Wallonië is, zonder rekening te houden met de vroegtijdig gepensioneerden, de toename van de werkloosheid daarentegen een algemeen verschijnsel. De snelste toenames doen zich voor in de provincies Henegouwen en Namen.

Kaart 3.12. Aandeel van de werkzoekenden zonder enig bezoldigd werk in de beroepsbevolking in 1981.
De omschrijving "zonder enig bezoldigd werk" geeft aan dat de deeltijdse werkloosheid niet in rekening werd gebracht.

Kaart 3.13. Aandeel van de werkzoekenden zonder bezoldigd werk in de beroepsbevolking in 1991.
De omschrijving "zonder bezoldigd werk" geeft aan dat de deeltijdse werkloosheid niet in rekening werd gebracht.

Kaart 3.14. Evolutie van de groep werkzoekenden zonder enig bezoldigd werk in de beroepsbevolking tussen 1981 en 1991.
De omschrijving "zonder enig bezoldigd werk" geeft aan dat de deeltijdse werkloosheid niet in rekening werd gebracht.

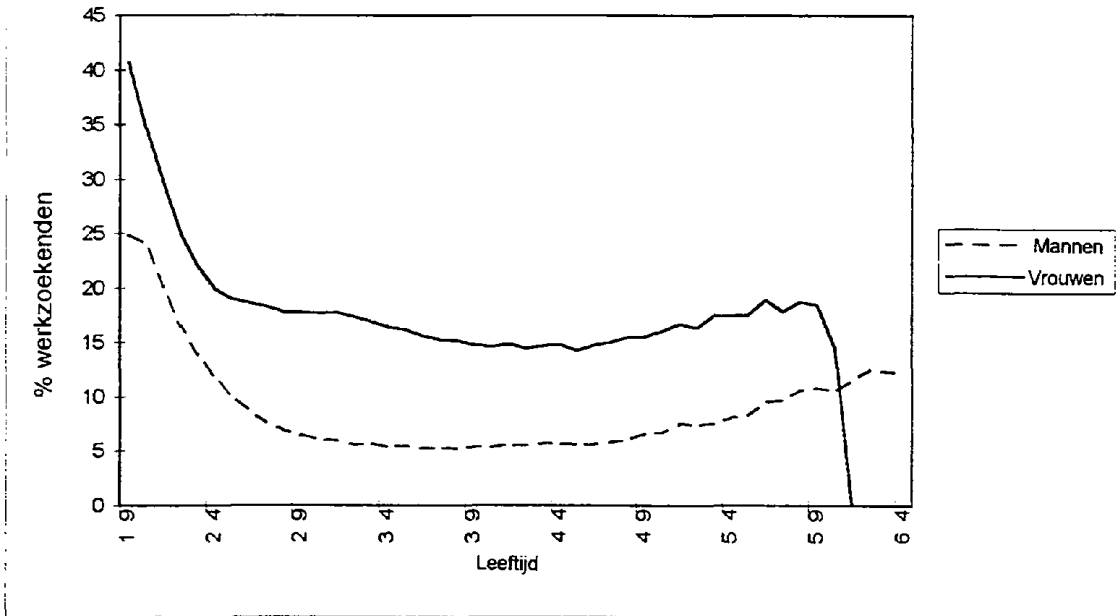
Het patroon van de interne verschillen binnen de gewesten blijft wel ongeveer hetzelfde. De werkloosheid blijft zo relatief gezien hoog in het Noordoosten, de Dendervallei, de kustgemeenten, Antwerpen en Gent, vergeleken met de rest van het Vlaams Gewest. In Wallonië blijft de werkloosheid lager in het oosten van de provincie Luik en de provincie Luxemburg en ligt zij nog steeds zeer hoog in de oude Waalse industrieas. Binnen de grenzen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest worden vooral de westelijke gemeenten getroffen. Al deze interne verschillen manifesteren zich rond een gemiddelde dat in Vlaanderen duidelijk lager ligt dan in 1981 ; in Wallonië en Brussel daarentegen een stuk hoger. De breuklijn tussen Vlaamse en andere gemeenten inzake de groei van de werkloosheid is zo duidelijk, dat men zich kan afvragen of er geen socio-culturele factor is die een rol zou kunnen spelen.

Algemeen beschouwd, treft de werkloosheid meer de vrouwen dan de mannen, meer de jonge actieven dan de oude (vooral bij de mannen) en meer de oude actieven dan de actieven in de klasse van 30 tot 50 jaar (grafiek 3.4). Op gewestelijk niveau bemerken we dat de werkloosheid vooral de vrouwen treft in het centrum van West-Vlaanderen en daarrond, en in het Noordoosten. In deze laatste regio speelt de combinatie van de oververtegenwoordiging van typisch mannelijke economische sectoren en de toenemend vrouwelijke aanwezigheid op de arbeidsmarkt. De effecten daarvan zijn nog duidelijker daar waar de jongere leeftijdsklassen zijn oververtegenwoordigd. De werkloosheid heeft ook een uitgesproken vrouwelijk karakter in het zuiden van het Duits taalgebied. De vrouwelijke werkloosheid varieert sterk naargelang de beschouwde leeftijdsklassen. Algemeen kunnen we stellen dat in een groot deel van Binnen-Vlaanderen en de Kempen de vrouwelijke werkloosheid met de leeftijd toeneemt. Dit is waarschijnlijk de vertaling van de achteruitgang van specifiek vrouwelijke sectoren zoals het textiel, de kledingsector en de productie van elektrisch en elektronisch materieel. In het zuiden van Wallonië, dat een meer tertiair karakter heeft, vertaalt de sterke toename van de vrouwelijke activiteitsgraad zich niet in een evenredige toename van de vrouwelijke werkloosheid. Hetzelfde verschijnsel nemen we waar in de recruiteringsgebieden van de kustarrondissementen. De werkloosheid heeft een minder vrouwelijk karakter nabij de tertiaire polen, zoals bijvoorbeeld in vele gemeenten van de werkzone van de as Brussel-Antwerpen. De werkloosheid blijkt het minst specifiek vrouwelijk te zijn in de gebieden van hoge werkloosheid : rond de traditionele Waalse industrieas en tussen Samber en Maas, waar de combinatie speelt van een beperkte toename van de vrouwelijke activiteitsgraad en belangrijke jobverliezen in uitgesproken mannelijke sectoren (nochtans door vroegtijdige pensionering gemilderd). Verder is de werkloosheid ook sterk mannelijk in enkele zeer rurale gemeenten in West-Vlaanderen (kaarten 3.15 en 3.16).

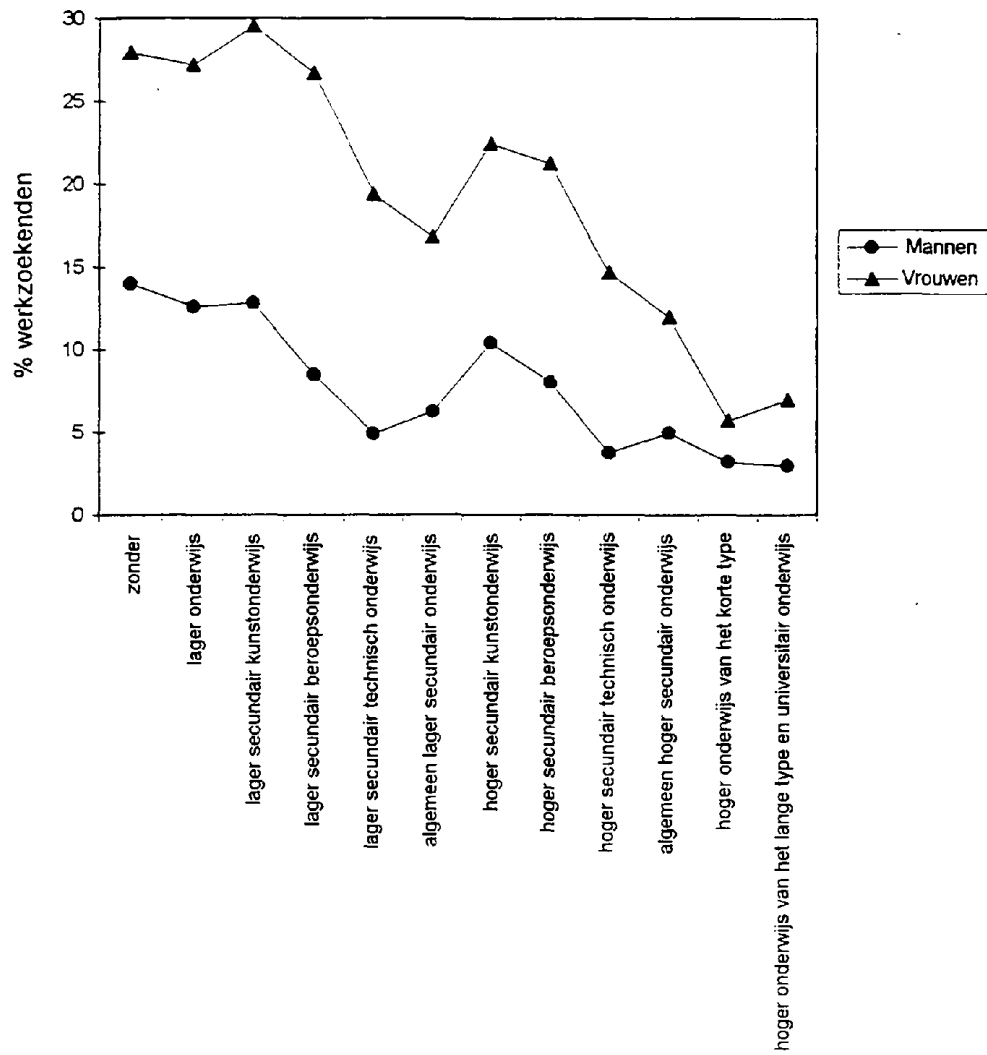
Een andere vaststelling is dat de werkloosheid doorgaans meer de lager dan de hoger gediplomeerden treft (grafiek 3.5). Op het niveau van het secundair onderwijs treft de werkloosheid eerder een drager van het diploma van beroepsonderwijs dan van algemeen onderwijs. Het diploma van technisch onderwijs is intermediair voor de vrouwen, maar wordt het minst geraakt door werkloosheid bij de mannen. De werkloosheid treft door de band eerder vrouwen dan mannen, met uitzondering van de groep hoger of universitair gediplomeerden, en laag of niet-gediplomeerden. Waarschijnlijk vertonen vrouwen uit deze laatste categorie gemakkelijker de neiging om zich terug te trekken van de arbeidsmarkt, en zijn zij het die relatief gezien het vaakst in de informele circuits tewerkgesteld zijn.

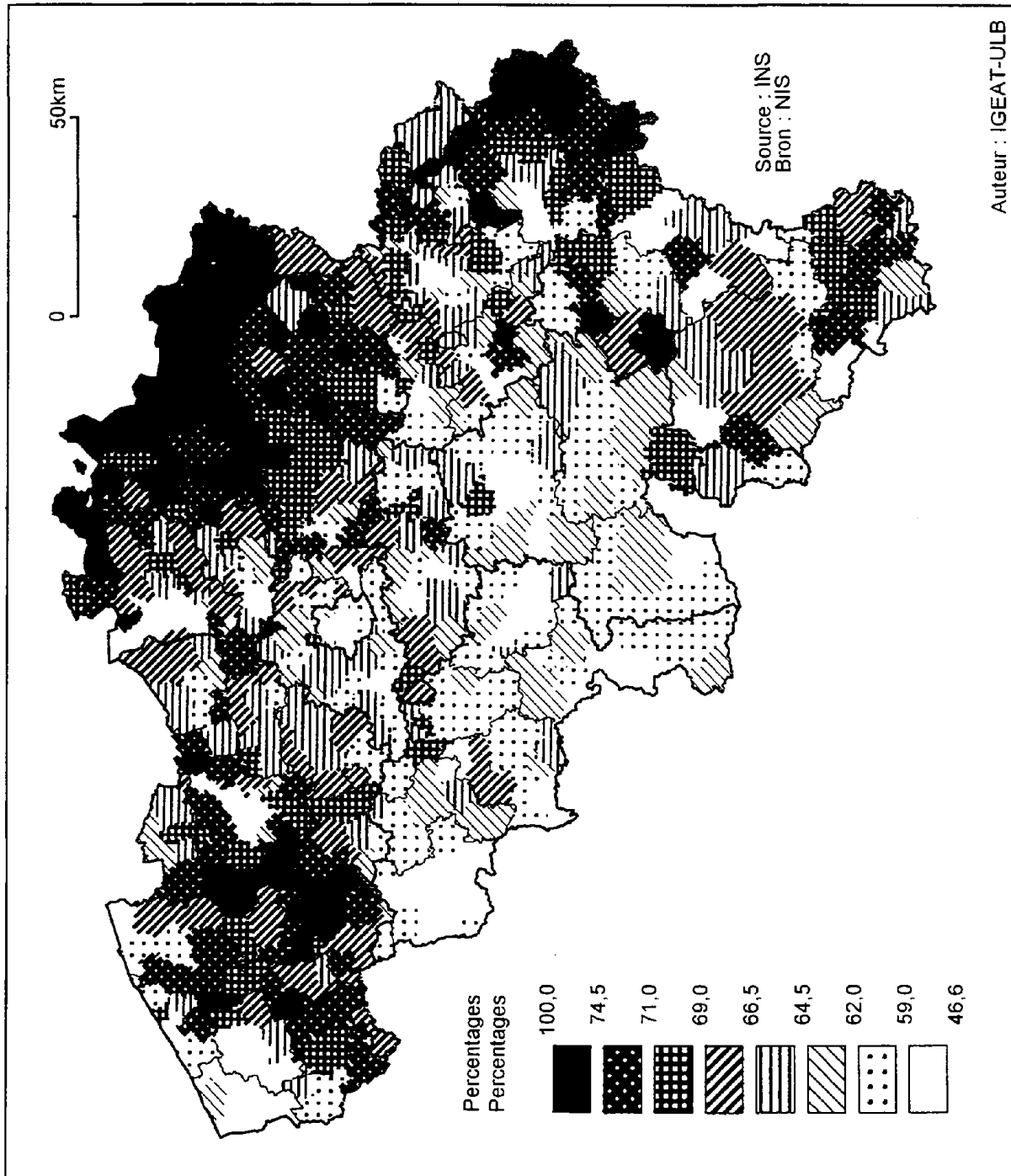
Met uitzondering van de rijke randzones, kunnen we op lokaal niveau nergens een eenvoudig verband leggen tussen het aandeel van de verschillende diploma's in de actieve bevolking en de intensiteit van de werkloosheid. We weten ook dat het scholingsniveau daalt naar toenemende leeftijd. Het blijft een slechte indicator omdat kwalificatie vaak resulteert uit de ervaring die men al werkend opdoet.

Grafiek 4 : werkzoekenden naar leeftijd en geslacht

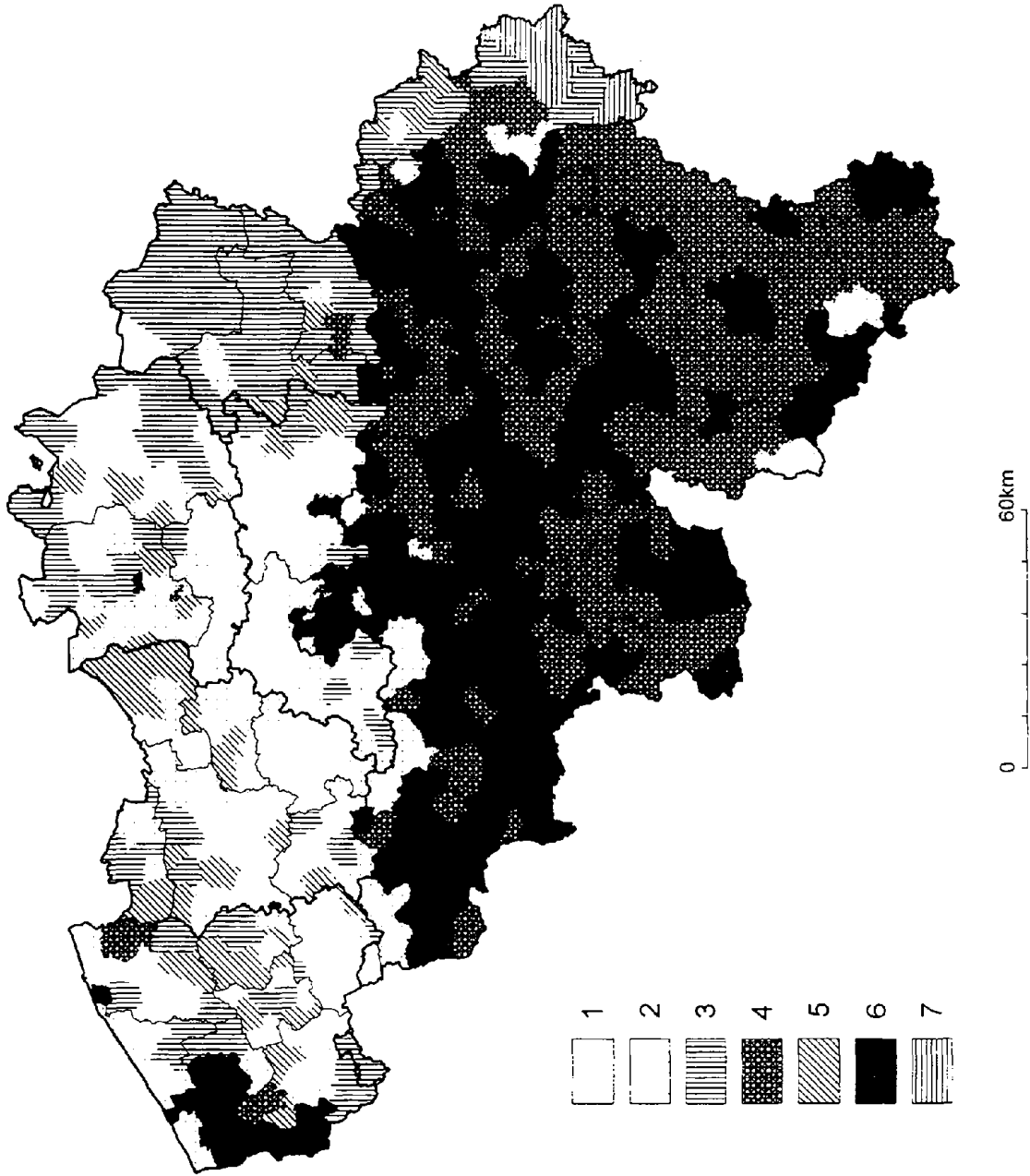
Grafiek 5 : werkzoekenden naar geslacht en diploma

Kaart 3.15. Aandeel van de vrouwen in de groep werkzoekenden in 1991.

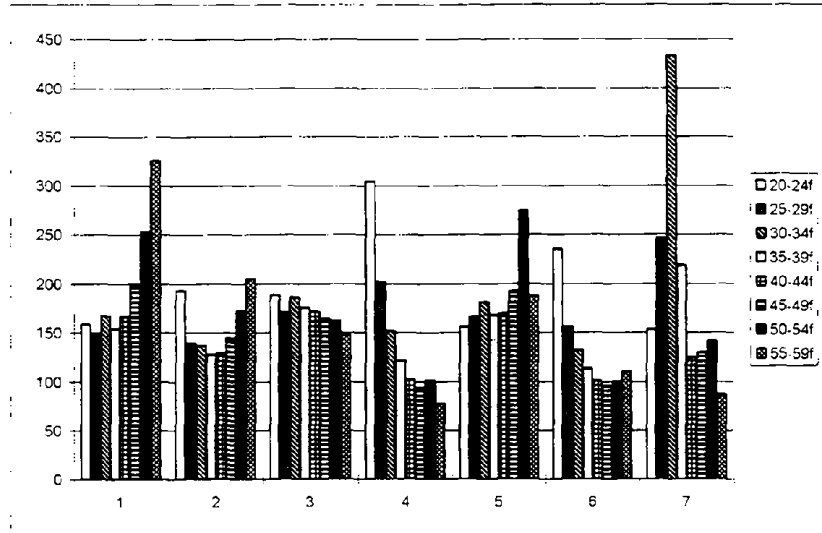

Kaart 3.16. Typologie van de werkloosheid in functie van geslacht en leeftijd.

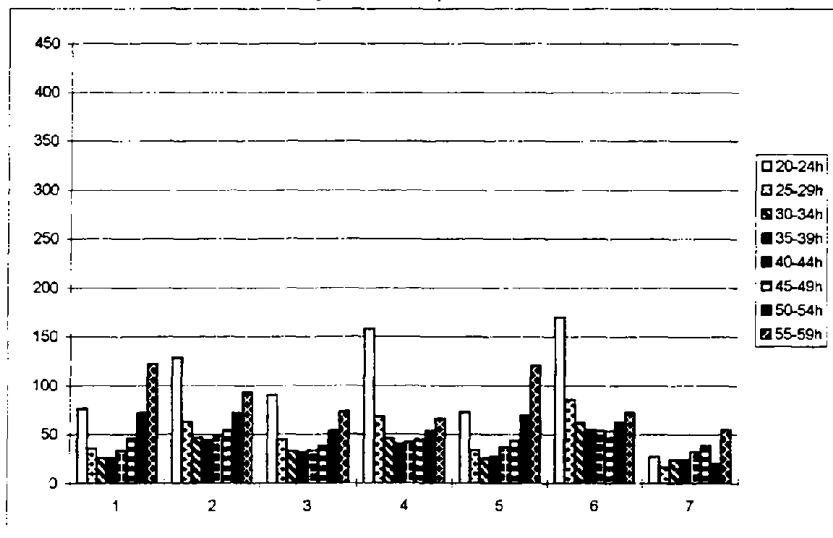
Legende van de kaart 3.16 Specificiteit van de werkloosheid per leeftijdsgroep (vrouwen:f)
 Nationaal gemiddelde = 100

Specificity of unemployment by age groups (females:f)
 National average = 100

Specificiteit van de werkloosheid per leeftijdsgroep (mannen:h)
 Nationaal gemiddelde = 100

Specificity of unemployment by age groups (males:h)
 National average = 100

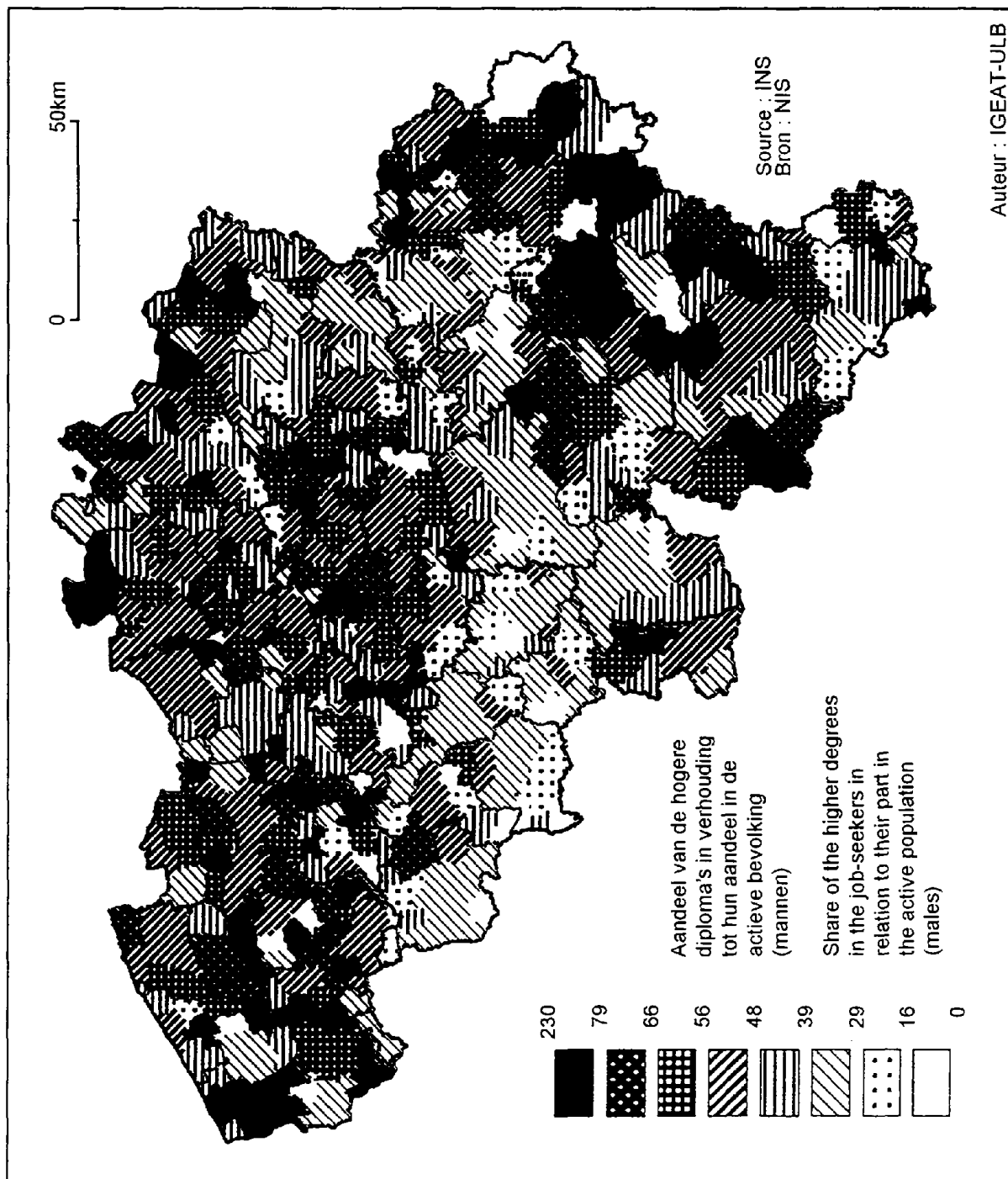

komentaar kaart 3.16.

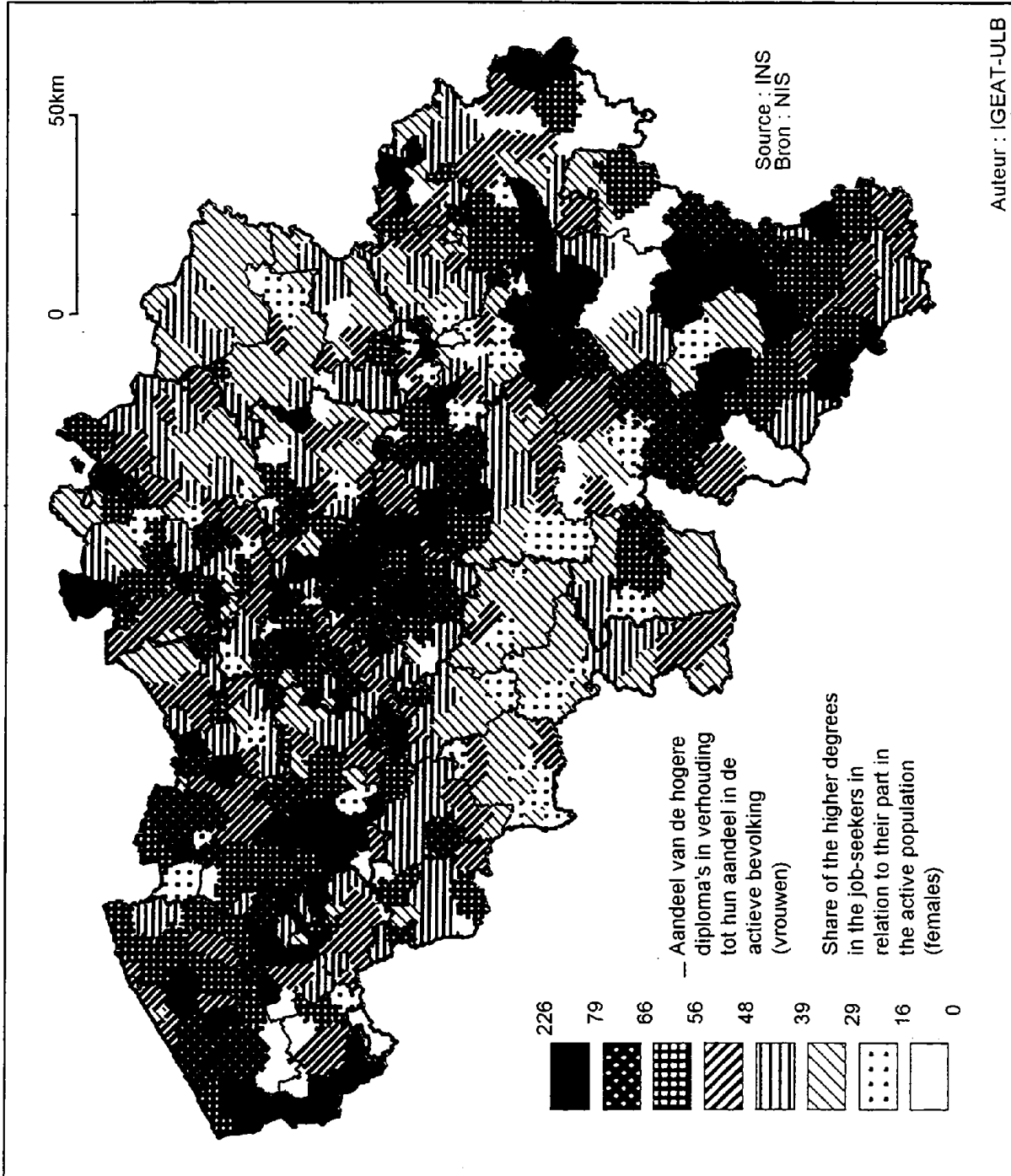
De aangewende methode bestaat erin gemeenten te groeperen die een gelijkaardige werkloosheidsstructuur, naar geslacht en leeftijd vertonen. Zodoende bekomen we zeven types, waarvan de structuren aan de hand van de bijgevoegde grafieken beschreven worden. Wanneer voor een gegeven leeftijdsklasse en geslacht het cijfer voor een bepaald type hoger ligt dan 100, dan betekent dit dat het percentage van werklozen in deze bevolkingscategorie in de totale werklozenbevolking van dit type, hoger ligt dan dezelfde verhouding op nationaal niveau (mannen en vrouwen samen beschouwd).

De werkloosheid blijkt specifiek te zijn voor de vrouwen in alle types en bijna voor alle leeftijdsklassen. De types 1 en 5 tonen een stijgende werkloosheid met toenemende leeftijd, vooral bij de vrouwen. Dit wordt verklaard door de inschakeling reeds op jonge leeftijd van arbeidsters, vooral in de textielregio's, en ook door de crisis die in deze sectoren woedt. De types 4 en 6 bestrijken het grootste deel van Brussel en Wallonië. Het zijn gebieden van algemeen hoge werkloosheid, waar de specificiteit van de werkloosheid afneemt met de leeftijd, tot ongeveer 50 jaar. De werkloosheid is er dus vooral belangrijk bij de jongeren. Deze bevolkingsgroep heeft het zeer moeilijk om toegang te krijgen tot de overigens reeds zeer beperkte arbeidsmarkt. In deze types is de werkloosheid minder karakteristiek voor de vrouwen, wat verklaard wordt door de specifieke kenmerken van de economische structuur. Enerzijds zijn tertiaire beroepen zo bijvoorbeeld meer toegankelijk voor vrouwen (belangrijk in Brussel). Anderzijds verkeert heel wat zware industriële activiteit (sterk mannelijke sectoren) in crisis. In de betrokken sectoren worden dan ook heel wat mannen op non-actief gezet. Het type 2 komt in grote lijnen overeen met de stedelijke gebieden in Vlaanderen en de werkzone van Brussel. De leeftijd waarop zowel vrouwen als mannen de arbeidsmarkt betreden ligt er gemiddeld laag (beperkte scholing); dit verklaart het U-profiel van de grafiek. Het type 3 groepeerde de meerderheid van de Limburgse gemeenten. De economische structuur wordt er gedomineerd door grote industriebedrijven (zoals de automontage en -assemblage). Dit verklaart dat de werkloosheid er meer specifiek is voor vrouwen dan elders, ondanks het feit dat in deze regio vrouwen gemiddeld laat de arbeidsmarkt betreden en het percentage werkzoekenden in de oudere leeftijdsklassen bij de vrouwen beperkt is. Het type 7 komt overeen met het zuidelijk deel van het Duitstalig gebied. Het wordt vooral gekenmerkt door een hoge werkloosheid bij de vrouwen.

Bij stijgende werkloosheid blijkt er een duidelijke trend waarbij het aantal werklozen binnen de groep van de hoger gediplomeerden relatief afneemt in vergelijking tot hun aandeel in de totale bevolking. In een dergelijke situatie zullen hoger gediplomeerden op de arbeidsmarkt de plaats innemen van lager gediplomeerden. De werkgevers hebben een ruimere keus. De stijging van de scholingsniveau's resulteert dus niet automatisch in de creatie van nieuwe jobs! (kaarten 3.17 en 3.18).

Kaart 3.17. Tendens tot werkloos zijn in de beroepsbevolking die drager is van een diploma van universitair of hoger onderwijs van het lange type in 1991. De maatstaf is de verhouding tussen het aandeel van de hogere diploma's in de gemeentelijke werkloosheid vergeleken met hetzelfde cijfer op nationaal niveau. Dit toont een eventuele oververtegenwoordiging van werklozen met een hoger diploma.

Kaart 3.18. Tendens tot werkloos zijn in de vrouwelijke beroepsbevolking die drager is van een diploma van universitair of hoger onderwijs van het lange type in 1991.

De maatstaf is de verhouding tussen het aandeel van de hogere diploma's in de gemeentelijke werkloosheid vergeleken met hetzelfde cijfer op nationaal niveau.

Dit toont een eventuele oververtenwoordiging van werklozen met een hoger diploma.

4. RUIMTELIJKE ANALYSE VAN DE BELGISCHE ECONOMIE

4.1. Inleiding:

De ruimtelijke organisatie van de Belgische economie werd reeds geschetst in hoofdstuk twee. Deze benadering bestond uit een opdeling naar vijf klassieke sectoren en was dus weinig gedetailleerd. De classificatie in vijf sectoren is onvoldoende, onder andere omdat de grenzen tussen secundaire en tertiaire sector zijn vervaagd.

De klassieke opdeling in sectoren is voornamelijk gebaseerd op de productie resulterend uit de betreffende activiteiten. Zo zijn bijvoorbeeld de drukkerijen, uitgeverijen en de papierproducenten gegroepeerd in eenzelfde sector omdat ze dezelfde grondstof aanwenden, namelijk papier. In de dienstensector is de classificatie eveneens gebeurd volgens hetzelfde principe. Ze is gebaseerd op de aard van de dienst die door de economische actoren wordt aangeboden (financiën, distributie, transport,...). Op een eerste niveau komt men tot een classificatie in 3 grote sectoren, deze van Colin Clark. De primaire sector omvat de landbouw en soms ook de ontginning van ertsen. De secundaire sector groepeerde alle industriële activiteiten, en behelst dus de verwerking van grondstoffen. De tertiaire sector omvat alle diensten. Daarenboven worden de bouw- en energiesector vaak apart beschouwd.

Deze classificatie biedt het voordeel tot op een erg fijn niveau te kunnen opgedeeld worden, tenminste als de aangewende bronnen het toelaten. Interessante analyses kunnen desgevallend dan ook gemaakt worden.

De specifieke evolutie van onze samenleving en inherente theoretische onvolkomenheden maken deze classificatie echter steeds minder adequaat voor doeltreffende ruimtelijke analyses.

Noch het globaal economisch mechanisme, het type van de geleverde arbeid, de organisatie van die arbeid of de verbanden tussen richtgevende en uitvoerende functies, die steeds vaker ruimtelijk verspreid geschieden, worden door die klassieke classificaties ter dege verklaard.

De tertiaire sector is, op de manier waarop hij doorgaans in analyses gedefinieerd wordt, erg heterogeen en groepeerde activiteiten waarvan de eigenschappen sterk verschillen (financiën, transport, distributie, schoonmaak,...). Sommige sectoren zijn wel zeer indicatief voor specifieke organisatiemodellen van het productieproces. Zo is bijvoorbeeld de autoconstructie typisch voor het Fordisme, en is het bankwezen een goede indicator voor de lokalisatie van (economisch) belangrijke beslissingscentra. Toch blijft het beeld onvolledig !

De klassieke classificaties werden ontworpen in de 19e eeuw en de preciese afbakening van de sectoren gebeurden net na de 2e Wereldoorlog. We vestigen hier graag de aandacht op enkele recente tendensen die de onaangepastheid van deze classificaties aan de hedendaagse economische werkelijkheid duidelijk aangeven :

1°) in de industrie heeft de scheiding tussen research, beheer, en productie zich sterk doorgezet. De term « productie » op zich kan trouwens ook erg verschillende ladingen dekken, gaande van repetitieve taken, typisch voor assemblage, tot zeer specifieke taken die een hoge kwalificatie vereisen. Deze scheiding heeft zich duidelijk ook ruimtelijk vertaald. Voor elk stadium van het productieproces zoekt men de best aangepaste omgeving. De metropolen concentreren het beheer, de research en de marketing. De gebieden gekenmerkt door een lage scholingsgraad van hun beroepsbevolking concentreren activiteiten als assemblage en dergelijke meer. Sommige sectoren lenen zich echter minder goed voor deze logica, maar schrijven zich dan wel in regionale netwerken in, die gekenmerkt worden door nauwe industriële relaties. Men geeft deze ruimtes soms de naam van Marshalliaanse

industrie-districten. Een typisch voorbeeld hiervan is de textielnijverheid in de regio Kortrijk. 2°) ook in de dienstensector treden steeds vaker gelijkaardige fenomenen op. Er is een algemene consensus dat er grote tegenstellingen bestaan tussen tertiaire activiteiten van hoog niveau, die hoog geschoolde werkkrachten vereisen, en meer "banale" segmenten van de tertiaire sector, waar het vaak gaat om repetitieve taken (bvb. het coderen van grote databestanden). In verschillende subsectoren van de dienstensector wordt een niet te verwaarlozen deel van de handenarbeid geleverd. In Brussel zijn zo bijvoorbeeld twee maal meer arbeiders tewerkgesteld in de tertiaire sector als in de secundaire sector.

Diverse diensten uit de tertiaire sector kunnen bovendien hun activiteiten ruimtelijk spreiden. De recente evoluties op het vlak van de communicatiemogelijkheden zullen die evolutie alleen maar bestendigen. Er zijn natuurlijk subsectoren die dergelijke mutaties niet zullen ondergaan, eenvoudigweg omwille van de aard van de activiteit (transport en handel in het bijzonder).

Wij stellen hier een classificatie in 32 sectoren voor, welke nochtans ook nog steeds onvoldoende zal zijn om aan alle onvolkomenheden van de traditionele classificaties tegemoet te komen. Het meest interessante aspect van deze opdeling is echter de isolering van specifieke sectoren. Deze zijn immers zeer representatief voor verschillende wijzen waarop economische activiteiten zich in de geografische ruimte inschrijven. De meest specifieke voorbeelden zijn zeker de automobiel-montage, waarvan de lokalisatie in het Noordoosten kenmerkend is voor het Fordistische model, en de textielsector in het Kortrijkse, een typevoorbeeld van een Marshalliaans industrieel district. Een ander voorbeeld is de concentratie van de financiële sector in Brussel, zeer representatief voor de identificatie van het economisch beslissingscentrum. Zowel in de kaartvoorstellingen als in de commentaren zal de nadruk gelegd worden op deze sleutelsectoren.

De classificatie in 32 sectoren (31 sectoren, aangevuld door een extra sector die alle personen met ongekende activiteit groepeerd) is het resultaat van een compromis tussen het behoud van een traditionele classificatie en de noodzaak om bepaalde sectoren, die a priori interessant bevonden werden, te isoleren. We streefden ernaar een classificatie te maken die zo dicht mogelijk aanleunt bij de NACE-classificaties. Dit levert al een eerste beperking op. Toch is het noodzakelijk, om alsdusdanig te komen tot sectoren die voldoende betekenisvol zijn voor alle lezers. Het samennemen van sectoren gebeurde voornamelijk op basis van de NACE-classificatie met 2 cijfers, minder vaak met 3 cijfers. Met 4 cijfers gebeurde dit enkel wanneer het echt noodzakelijk bleek te zijn, bijvoorbeeld om de bakkerijen te isoleren uit de voedingsmiddelensector en ze bij de kleinhandel te voegen. De sleutel tussen de NACE-codes en onze hergroepering staat weergegeven in tabel 4.1.

Voor de industriële sectoren hanteerden we een reeks criteria om de homogeïniteit te waarborgen; de belangrijkste zijn :

- 1°) de historische lokalisatie van bepaalde sectoren in functie van de Kondratieff golven. Deze sectoren zijn dikwijls zeer typisch voor specifieke regionale economische netwerken (staal, textiel, productie van elektrisch materieel...);
- 2°) het technologisch niveau van de sectoren ;
- 3°) de aard van het kapitaal (geconcentreerd of verspreid) ;
- 4°) de omvang van de bedrijven.

Al deze kenmerken zijn natuurlijk sterk onderling gecorreleerd.

De tertiaire sector van zijn kant werd verder opgedeeld dan louter het onderscheid tussen verhandelbare en niet-verhandelbare diensten.

In de verhandelbare diensten maken we onderscheid tussen :

1°) de sectoren die een nauwe band hebben met het economisch beslissingsniveau (banken, verzekeringen en diensten aan bedrijven);

2°) de verschillende soorten handel, met elk hun specifieke vestigingspolitiek (groothandel, kleinhandel, horeca);

3°) de sectoren transport en communicatie.

We hebben eveneens de sectoren "ontspanning" en "immobiliën" afzonderlijk beschouwd.

In de niet-verhandelbare diensten (de sector waar de NACE-classificatie de meeste problemen stelde) onderscheidden we de onderwijssector, die een zeer specifieke sociale rol bekleedt, de administraties, de andere openbare diensten (met daarin voornamelijk sectoren die betrekking hebben op sociale controle zoals de politiediensten, het gerecht...), en de andere niet-verhandelbare diensten (het verenigingsleven, de opvangcentra, zoals kinderkribben of ouderlingentehuizen...).

De gezondheidssector situeert zich op de scheidingslijn tussen verhandelbare en niet-verhandelbare diensten.

Tabel 4.1 : Sleutel tussen de economische sectoren die in deze studie gehanteerd werden en de NACE sectoren

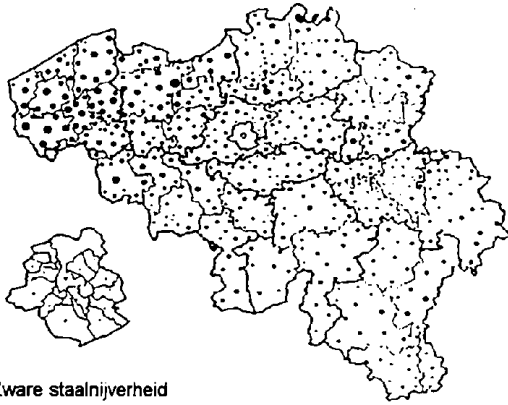
	Sector	NACE codes	Totaal aantal jobs	Aandeel in het nationale tewerkstellingscijfer
1	Landbouw, bosbouw, visserij	0	88146	2,71
2	Water, energie, gas	11-13,15-17	31888	0,98
3	Zware metaalnijverheid	21,22	48297	1,48
4	Non-ferro nijverheid	23,24	35892	1,10
5	Scheikundige nijverheid	14,25,26	74683	2,29
6	Productie van metaalwaren	31	62508	1,92
7	Productie van machines en mech. mat.	32	38770	1,19
8	Kantoor machines en elektr. materieel	33,34	56536	1,74
9	Productie van transportmiddelen	35,36	65066	2,00
10	Voeding, drank, tabak	41,42 behalve 4192	74370	2,28
11	Textiel en leder	43,44	51376	1,58
12	Schoenen en kleding	45	34936	1,07
13	Hout en meubelen	46	35030	1,08
14	Papier, drukkerij en uitgeverij	47	52216	1,60
15	Andere verwerkende nijverheden	37,48,49	35433	1,09
16	Bouw	5	190700	5,86
17	Groothandel	61,63	147446	4,53
18	Kleinhandel	64-65,67,419,2,771,844,846,98,847	373266	11,46
19	Horeca	66	92413	2,84
20	Transport	71-77 behalve 771,845	154344	4,74
21	Communicatie	79	65862	2,02
22	Banken en verzekeringen	81-82,831-832	140340	4,31
23	Vastgoed	833-834,85	10078	0,31
24	Andere diensten aan bedrijven	835-839,841-843,923	116323	3,57
25	Administraties	90,911,919	218162	6,70
26	Andere openbare diensten	912-918,921-922	90622	2,78
27	Hoger onderwijs en R&D	931,94	44884	1,38
28	Andere onderwijs	932-938	240283	7,38
29	Andere niet-verhandelbare diensten	96	120045	3,69
30	Gezondheid	95	175757	5,40
31	Vrije tijd	97	37763	1,16
32	Andere	99	246624	7,57
	Totaal		3256727	99,80

Kaarten 4.1. tot 4.8.
Maps 4.1. to 4.8.

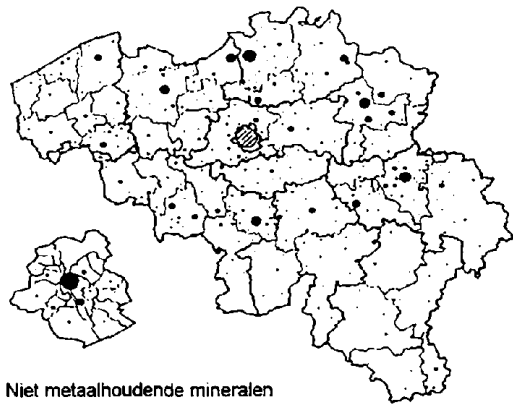
TOTALE TEWERKSTELLING IN DE VERSCHILLENDE
ECONOMISCHE SECTOREN IN 1991, PER GEMEENTE

TOTAL EMPLOYMENT IN DIFFERENT ECONOMIC
SECTORS IN 1991, ON MUNICIPAL LEVEL

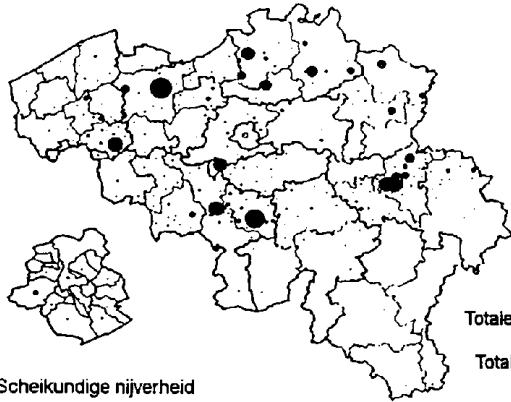
Landbouw
Agriculture

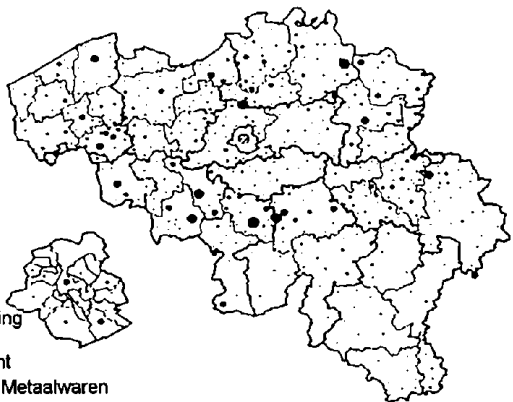
Energie
Energy

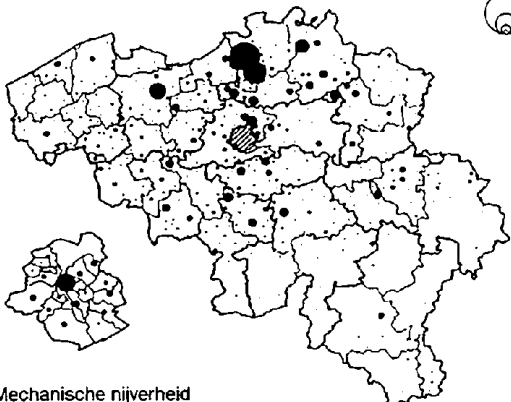
Zware staalnijverheid
Basic metal industry

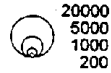
Niet metaalhoudende mineralen
Non-metallic mineral products

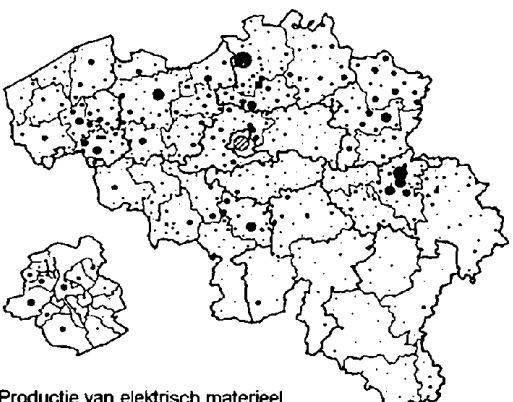
Scheikundige nijverheid
Chemistry

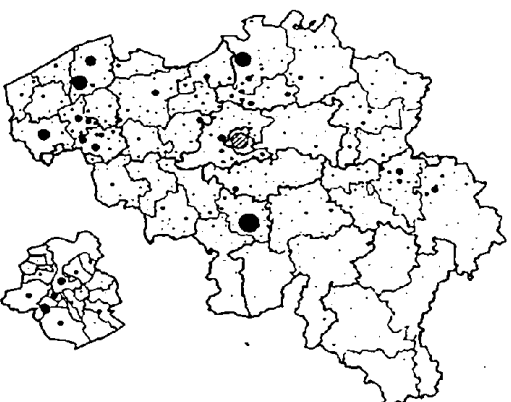
Totale tewerkstelling
in 1991
Total employment
in 1991

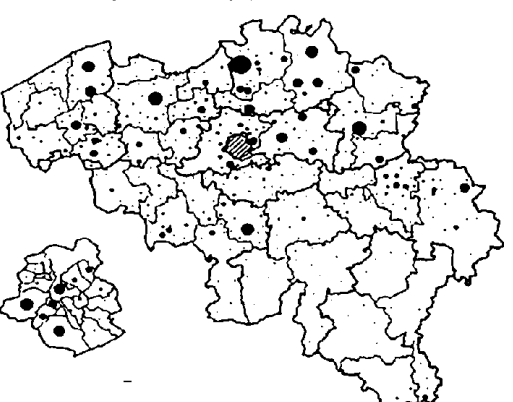
Metaalwaren
Fabricated metal products

Mechanische nijverheid
Mechanical industry

Productie van elektrisch materieel
Manufacturing of electric equipment

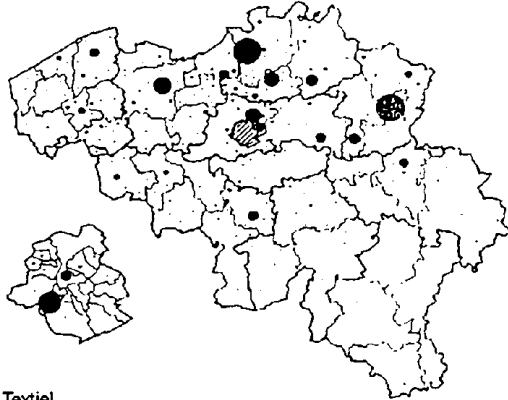

Kaarten 4.9. tot 4.16.
Maps 4.9. to 4.16.

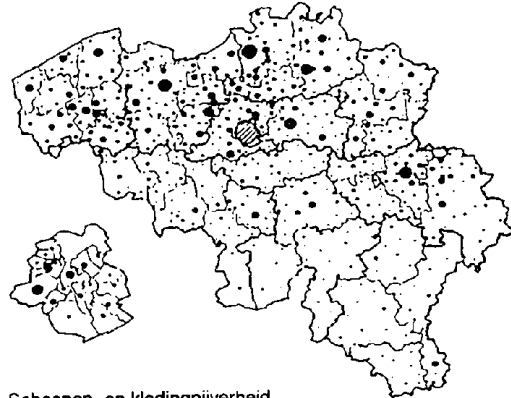
TOTALE TEWERKSTELLING IN DE VERSCHILLENDE
ECONOMISCHE SECTOREN IN 1991, PER GEMEENTE

TOTAL EMPLOYMENT IN DIFFERENT ECONOMIC
SECTORS IN 1991, ON MUNICIPAL LEVEL

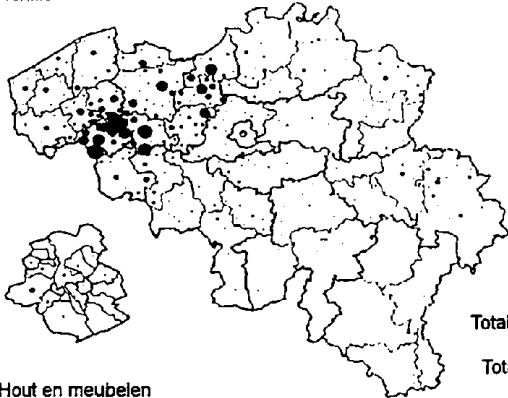
Productie van transportmiddelen
Manufacturing of transport equipment

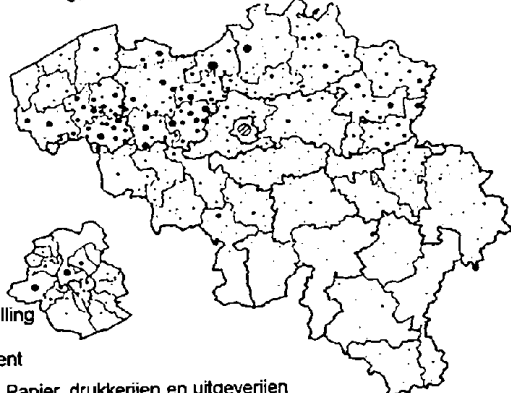
Voedingsnijverheid
Food and beverage

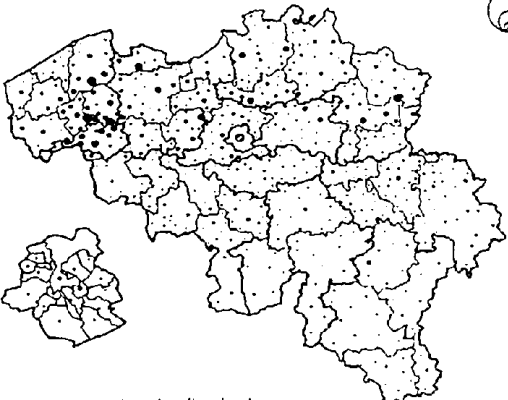
Textiel
Textile

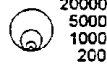
Schoenen- en kledingnijverheid
Clothing, footwear

Hout en meubelen
Wood and furniture

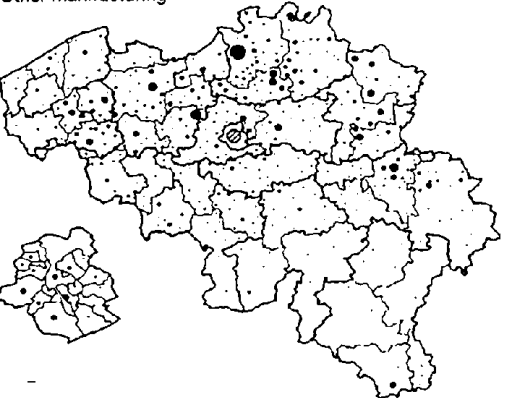
Totale tewerkstelling
in 1991
Total employment
in 1991

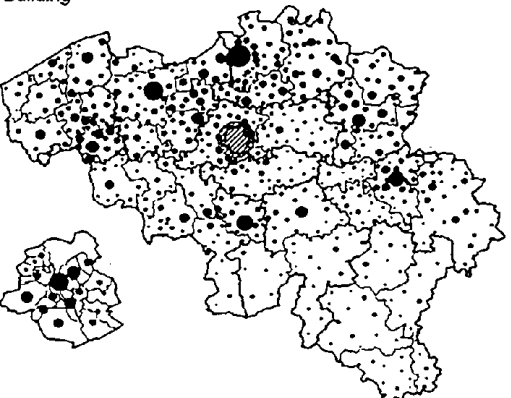
Papier, drukkerijen en uitgeverijen
Paper, printing and publishing

Andere verwerkende nijverheden
Other manufacturing

Bouwnijverheid
Building

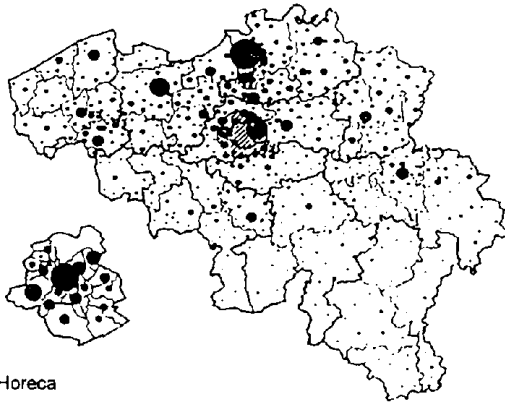

Kaarten 4.17. tot 4.24.
Maps 4.17. to 4.24.

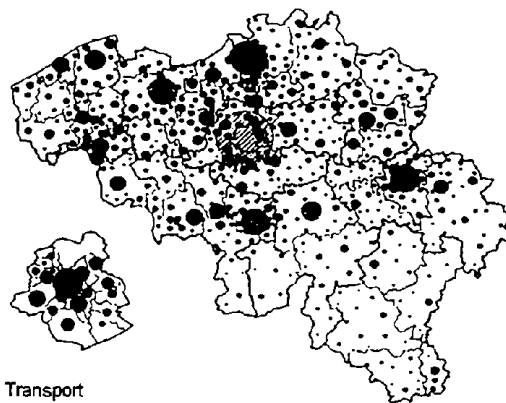
TOTALE TEWERKSTELLING IN DE VERSCHILLENDE
ECONOMISCHE SECTOREN IN 1991, PER GEMEENTE

TOTAL EMPLOYMENT IN DIFFERENT ECONOMIC
SECTORS IN 1991, ON MUNICIPAL LEVEL

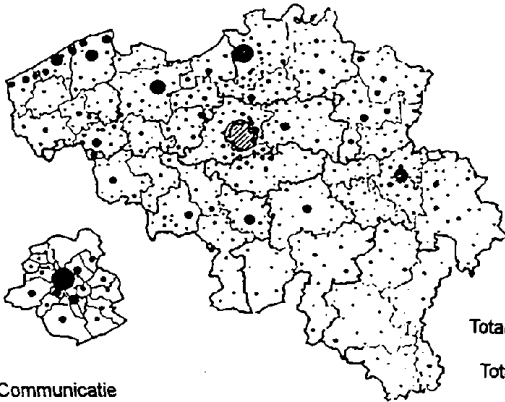
Groothandel
Wholesale trade

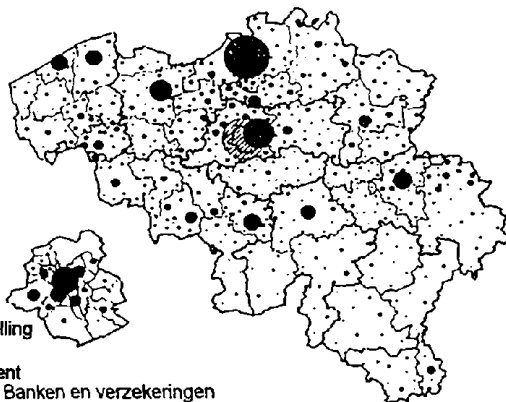
Kleinhandel
Retail trade

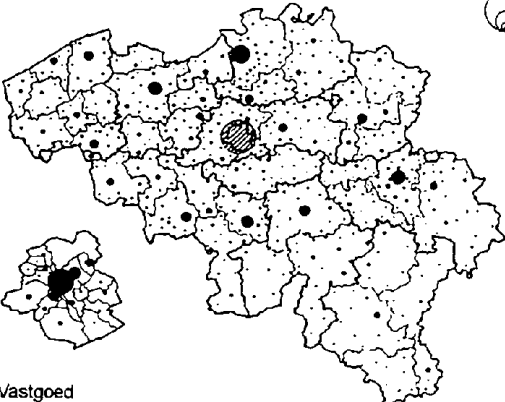
Horeca
Hotels, catering

Transport
Transport

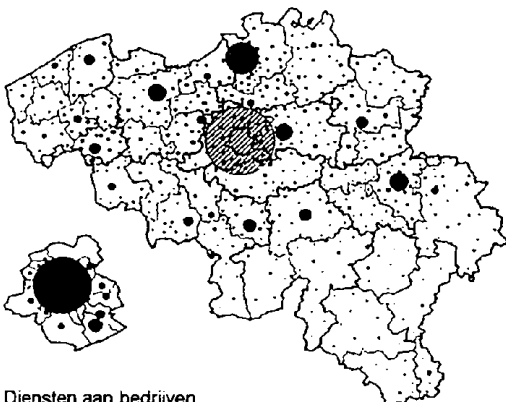
Communicatie
Communication

Totale tewerkstelling
in 1991
Total employment
in 1991

20000
5000
1000
200

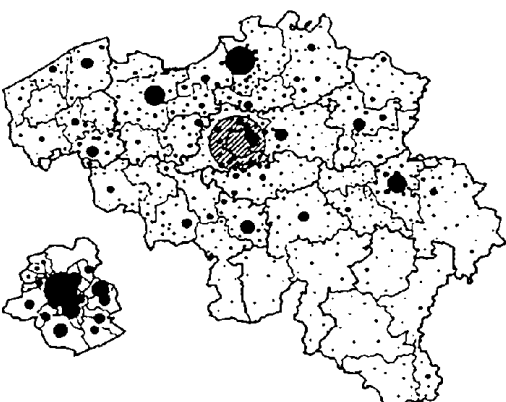
Banken en verzekeringen
Banking and insurance

Vastgoed
Real estate

Diensten aan bedrijven
Business services

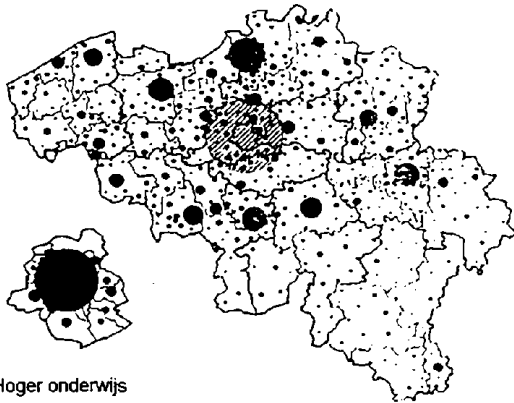

Kaarten 4.25. tot 4.32.
Maps 4.25. to 4.32.

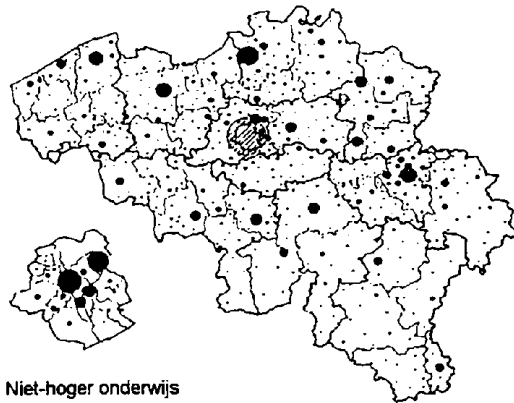
TOTALE TEWERKSTELLING IN DE VERSCHILLENDE
ECONOMISCHE SECTOREN IN 1991, PER GEMEENTE

TOTAL EMPLOYMENT IN DIFFERENT ECONOMIC
SECTORS IN 1991, ON MUNICIPAL LEVEL

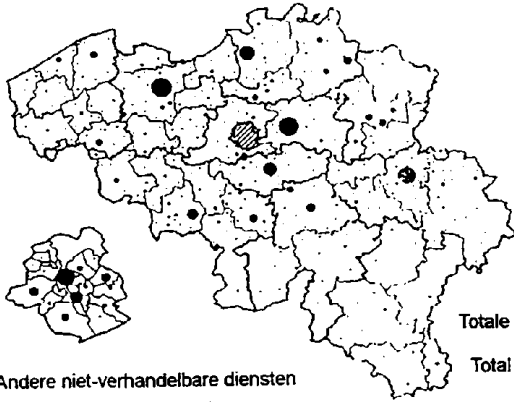
Administraties
Administrations

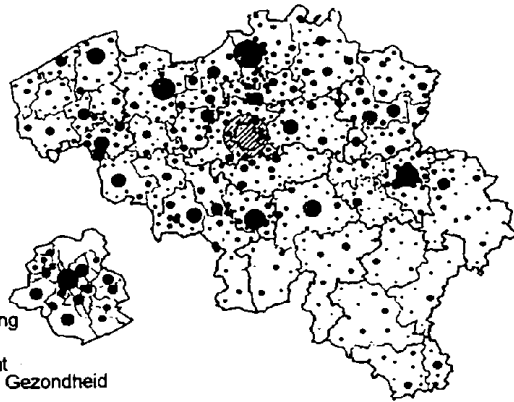
Andere openbare diensten
Other public services

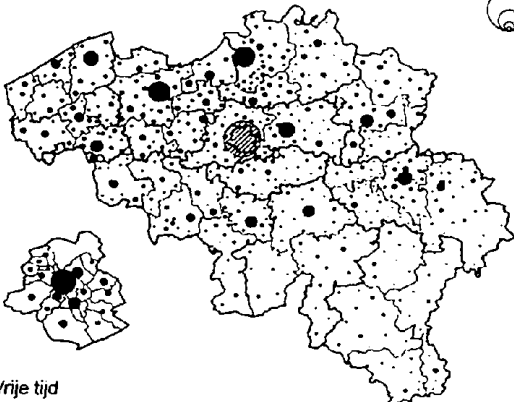
Hoger onderwijs
Higher teaching

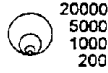
Niet-hoger onderwijs
Other teaching

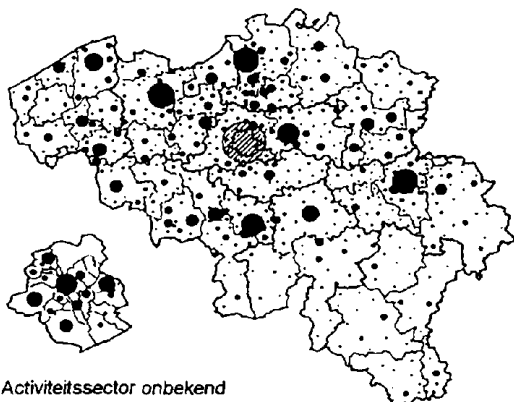
Andere niet-verhandelbare diensten
Other non-merchant services

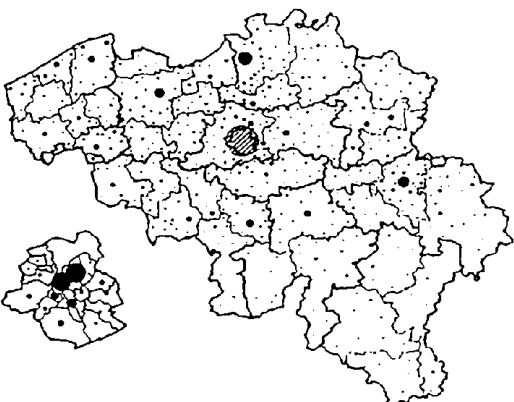
Totale tewerkstelling
in 1991
Total employment
in 1991

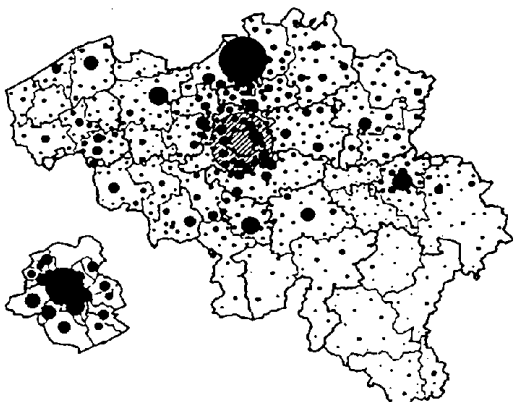
Gezondheid
Health

Vrije tijd
Leisure

Activiteitssector onbekend
Economic activity unknown

4.2. De resultaten per sector (kaarten 4.31 tot 4.32)

4.2.1. De landbouw (2,8% van de totale tewerkstelling)

Deze sector groepeerd niet enkel de groententeelt en veeteelt, maar ook de tuinbouw, de bosbouw en de visserij. Sinds het begin van de industriële revolutie is de tewerkstelling in deze sector gestadig afgenomen. Nog slechts 2,8% van de beroepsbevolking is in de sector tewerkgesteld.

De landbouw is de sector met het meest homogeen ruimtelijk patroon. Toch is er een concentratie met hoge werkgelegenheidsdichtheden in Binnen-Vlaanderen, in het bijzonder in de provincie West-Vlaanderen. Deze regio is gespecialiseerd in de tuinbouw, de kleinschalige en intra-muros veeteelt. Het betreft hier met andere woorden intensieve landbouwactiviteiten met hoge toegevoegde waarde. Deze zone steekt schril af tegenover de regio Fagne-Famenne-Ardennen en Belgisch Lotharingen, in het zuiden van het land, waar de werkgelegenheidsdichtheden een stuk lager liggen. In die regio domineren weiden het landschap, gekoppeld aan een weinig intensieve runderteelt. Tussen beide zones treffen we een gebied aan dat gekenmerkt wordt door grootschalige landbouw en veeteelt op middelgrote schaal (Brabant en Haspengouw).

De kaart die het aandeel toont van de landbouw in de lokale economie geeft een enigszins ander beeld. De hoogste percentages treffen we aan in perifere gebieden ten zuiden van Samber en Maas. Het toont de zwakte van de lokale economie (kaart 4.33). Hoge percentages treffen we ook opnieuw aan in West-Vlaanderen. Maar, hier is dit eerder toe te schrijven aan de dynamiek en de modernisering van de sector, en de hoge dichtheid aan landbouwbedrijven.

De teruggang van de werkgelegenheid in de landbouwsector is merkbaar in het ganse land. Sommige regio's weerstaan echter beter, in het bijzonder West-Vlaanderen, waar de werkgelegenheid in de landbouw nagenoeg op eenzelfde niveau blijft. Dit is iets minder het geval in Limburg en het zuiden van Wallonië (kaart 4.34).

4.2.2. Energie, gas, water (1% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector is een relatief heterogene groep. Ze bevat zowel de productie, de omzetting als de verdeling van elektriciteit, gas en water. Niet inbegrepen in deze sector zijn de olieraffinaderijen, terug te vinden bij de scheikundige nijverheid, en de distributie van olieproducten, behorend tot de handel. De ruimtelijke organisatie van de subsectoren is erg verscheiden. De classificatie laat echter niet toe alle subsectoren afzonderlijk te beschouwen. De sterke teruggang in termen van werkgelegenheid kan toegeschreven worden aan de groei van de productiviteit (concentratie van de productie op een beperkt aantal sites) en de sluiting van de steenkoolmijnen. Het aandeel in de totale werkgelegenheid liep terug van 1,7 tot 1%.

De hoge werkgelegenheidsdichtheden stemmen overeen met :

- de kerncentrales (Doel in Beveren en Tihange in Huy);
- de stedelijke agglomeraties met veel jobs met betrekking tot de distributie en het administratief beheer binnen deze sector;
- de steenkoolwinning in Limburg, nog belangrijk in 1991, maar vandaag verdwenen ;
- enkele cokesfabrieken in Henegouwen, en klassieke thermische elektriciteitscentrales verspreid over het hele land .

De algemene evolutie van de werkgelegenheid in deze sector mag dan wel erg negatief zijn geweest in de periode '81 - '91, de trends van de verschillende subsectoren waren daarentegen erg uiteenlopend.

De achteruitgang concentreert zich voornamelijk in de stedelijke agglomeraties, terwijl de werkgelegenheid in de kerncentrales sterk toeneemt.

4.2.3. De zware metaalnijverheid (1,5% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector omvat de staalnijverheid, de metaalverwerkende nijverheid en de verwerking van non-ferro metalen (kaart 4.35). Deze sector was de motor van de industriële revolutie in

België. Sinds 1974 kent de sector een spectaculaire achteruitgang, zowel in relatieve als in absolute termen. In 1974 was de sector nog goed voor 11% van de totale werkgelegenheid in de industrie (cijfers RSZ). In 1991 is dit percentage teruggelopen tot nauwelijks 7%. Meer dan de helft van de arbeidsplaatsen in de sector verdween tussen '74 en '91. Tussen 1981 en 1991 verminderde het aantal arbeidsplaatsen van 82 000 tot 55 000, terwijl het aandeel in de totale werkgelegenheid terugliep van 2,39% naar 1,54%. Het zwaarst getroffen is de staalnijverheid, een gevolg van de toenemende concurrentie op de wereldmarkt en het ontbreken van een integrerende visie voor de Waalse industrie, die meer concurrentieel dan complementair is blijven werken.

De Belgische staalnijverheid is geconcentreerd in slechts enkele grote bedrijven. We onderscheiden twee lokalisatietypes :

1°) In de eerste plaats is er de historische vestiging van de staalnijverheid in de oude industriële regio's van Wallonië. De inplanting gebeurde daar oorspronkelijk uit het oogpunt van de beperking van de transportkosten. Zodoende vestigden deze bedrijven zich nabij steenkoolmijnen en bij voorkeur op plaatsen waar al een zekere artisanale traditie in de metaalnijverheid bestond voor de industriële revolutie (Luik, Charleroi). De enige uitzondering hierop is de staalnijverheid van Clabecq, ingeplant nabij de Brusselse (afzet-)markt.

De staalnijverheid, en alle sectoren stroomafwaarts in de verwerkingskolom van het staal (die zich echter hebben ontwikkeld zonder een parallelle ontwikkeling van een tertiaire omkadering van hoog niveau), zijn reeds zeer vroeg onder controle gekomen van de Brusselse financiële wereld. De staalnijverheid heeft gedurende lange tijd, en zeer diepgaand, de Waalse sociale en economische realiteit bepaald. En, omdat ze alle werkkrachten en kapitaal opsloopte, heeft ze de autonome ontwikkeling van kleinere bedrijven in belangrijke mate verhinderd. Dit waren de ideale voorwaarden voor het ontstaan van een goed georganiseerde arbeidersklasse. Het buitenlands kapitaal zal hierdoor enigszins afgeschrokken worden gedurende de Golden Sixties, voornamelijk voor de inplanting van grote montagefabrieken. Dergelijke bedrijven vinden het belangrijker te kunnen beschikken over volgzaam, dan over hooggeschoolde arbeiders. Deze factoren zullen, evenals de crisis in de steenkool- en de staalnijverheid (met een versnelde achteruitgang vanaf 1973), leiden tot de reconversieproblemen waarmee de traditionele industrieregio's van Wallonië nog tot op heden geconfronteerd worden (kaart 4.36).

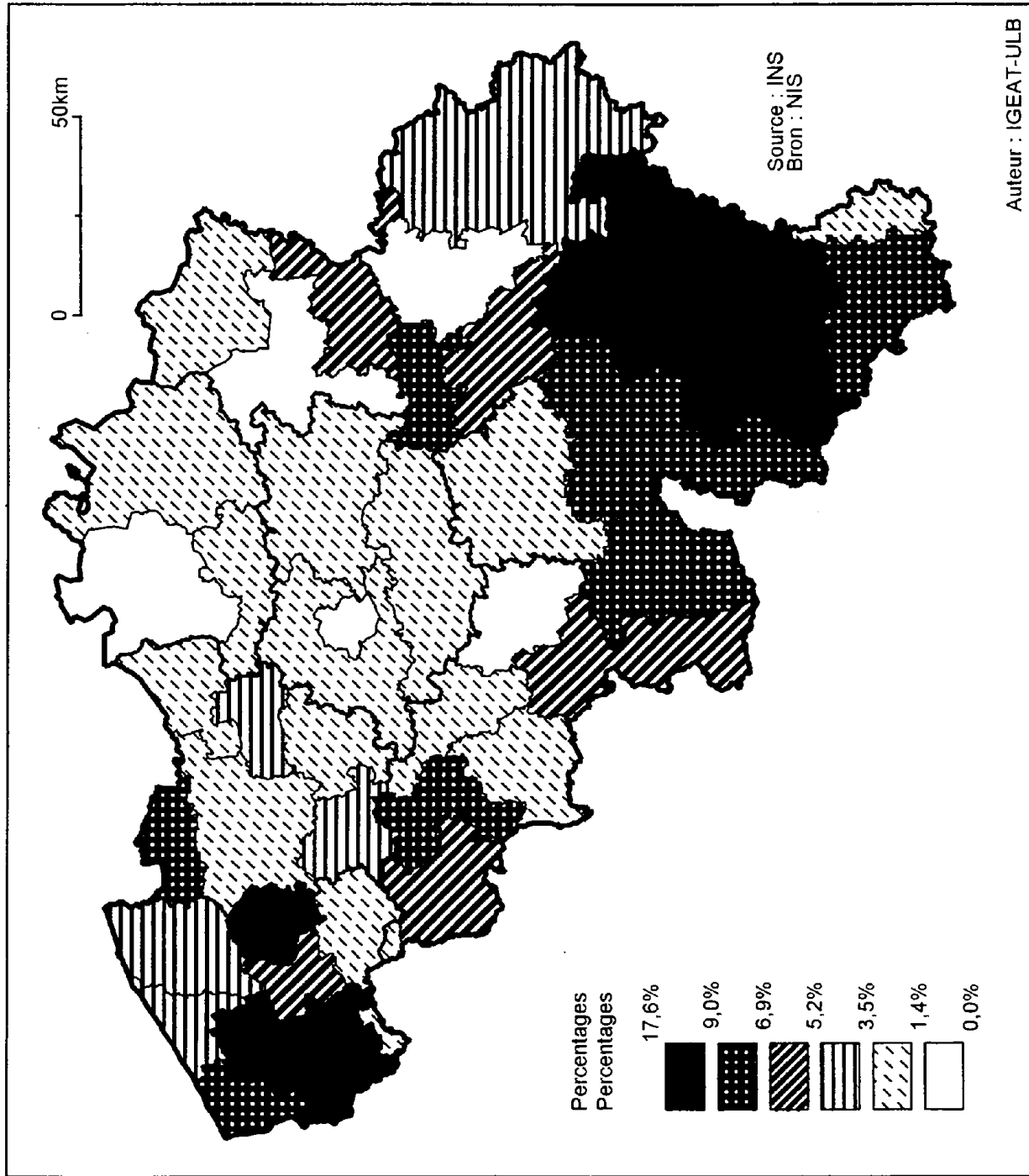
2°) De staalnijverheid kent meer recent ook een maritieme inplanting, zoals dat het geval is ten noorden van Gent (sinds de jaren '60, ingeplant langsheen het kanaal Gent-Terneuzen). Dit inplantingsmodel is louter gebaseerd op lage transportkosten voor de aanvoer van de basisgrondstoffen (ijzererts en steenkool over het water en in grote hoeveelheden). Ondanks de algemene achteruitgang van de zware metaalnijverheid, kende Gent een sterke toename van de werkgelegenheid in de sector.

Uit de gegevens van 1991 blijkt trouwens dat gedurende de jaren '80 de staalnijverheid uit Athus is verdwenen.

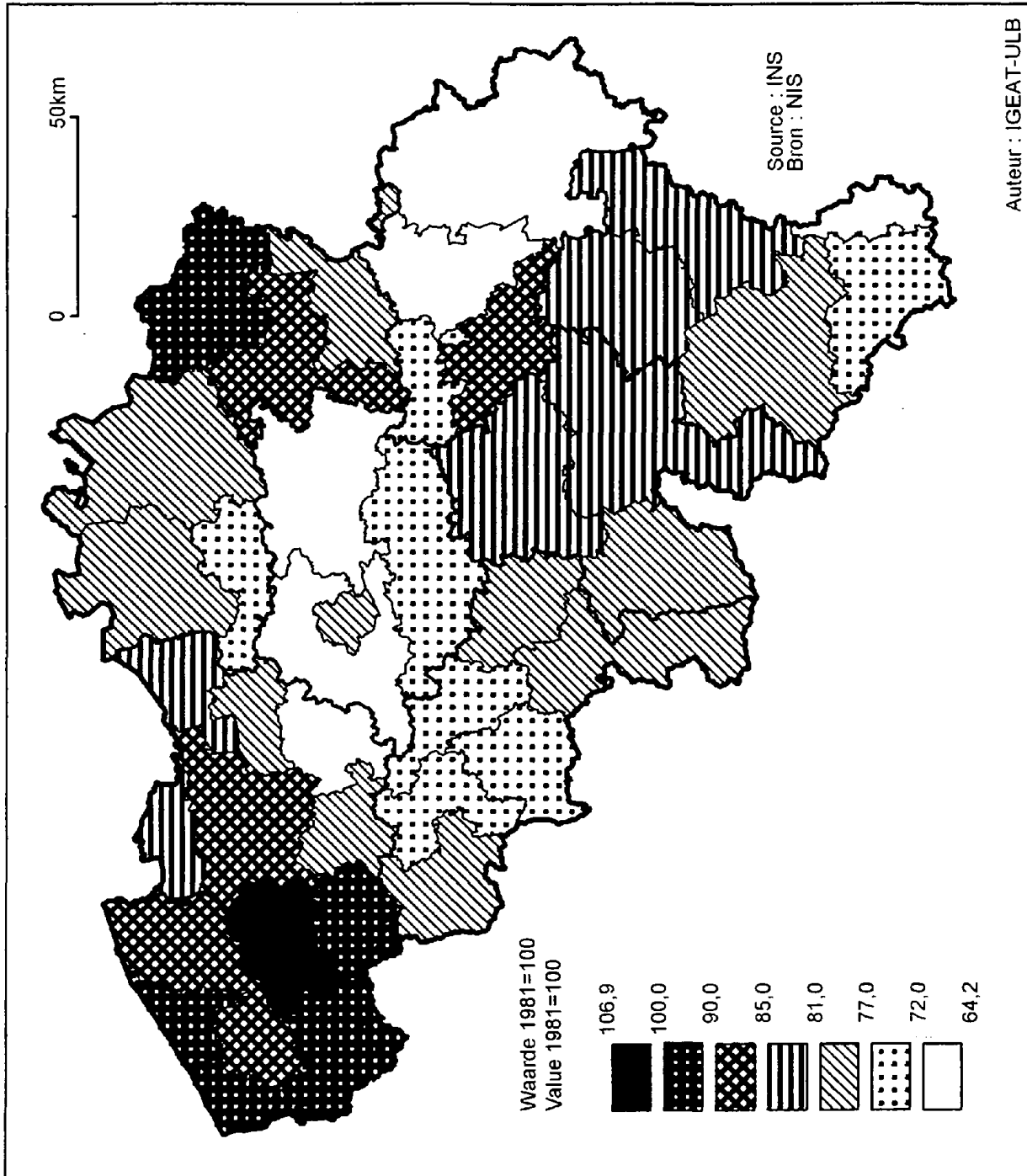
Het overwicht van Wallonië in de eerste verwerking van metalen is trouwens minder uitgesproken dan in de zware metaalnijverheid zelf. De belangrijke werkgelegenheidspool in het Kortrijkse (in het bijzonder de draadtrekkerij te Zwevegem) kent ook een verlies van arbeidsplaatsen.

Oorspronkelijk ingeplant te Luik, wat de zinknijverheid betreft (heden is daar nog wat residuele activiteit overgebleven), heeft de non-ferro sector zich sterk geconcentreerd rond Antwerpen. De nabijheid van de haven is hiervoor de belangrijkste verklaring (aanvoer van lood-, koper- en aluminiumhoudend erts). Anderzijds speelt ook de weinig dichte bevolking van de Kempen een belangrijke rol in de gevoerde lokalisatiepolitiek voor de inplanting van vervuilende industrieën (lood, zink). De Kempen genieten bovendien van een zeer goede verbinding met de haven.

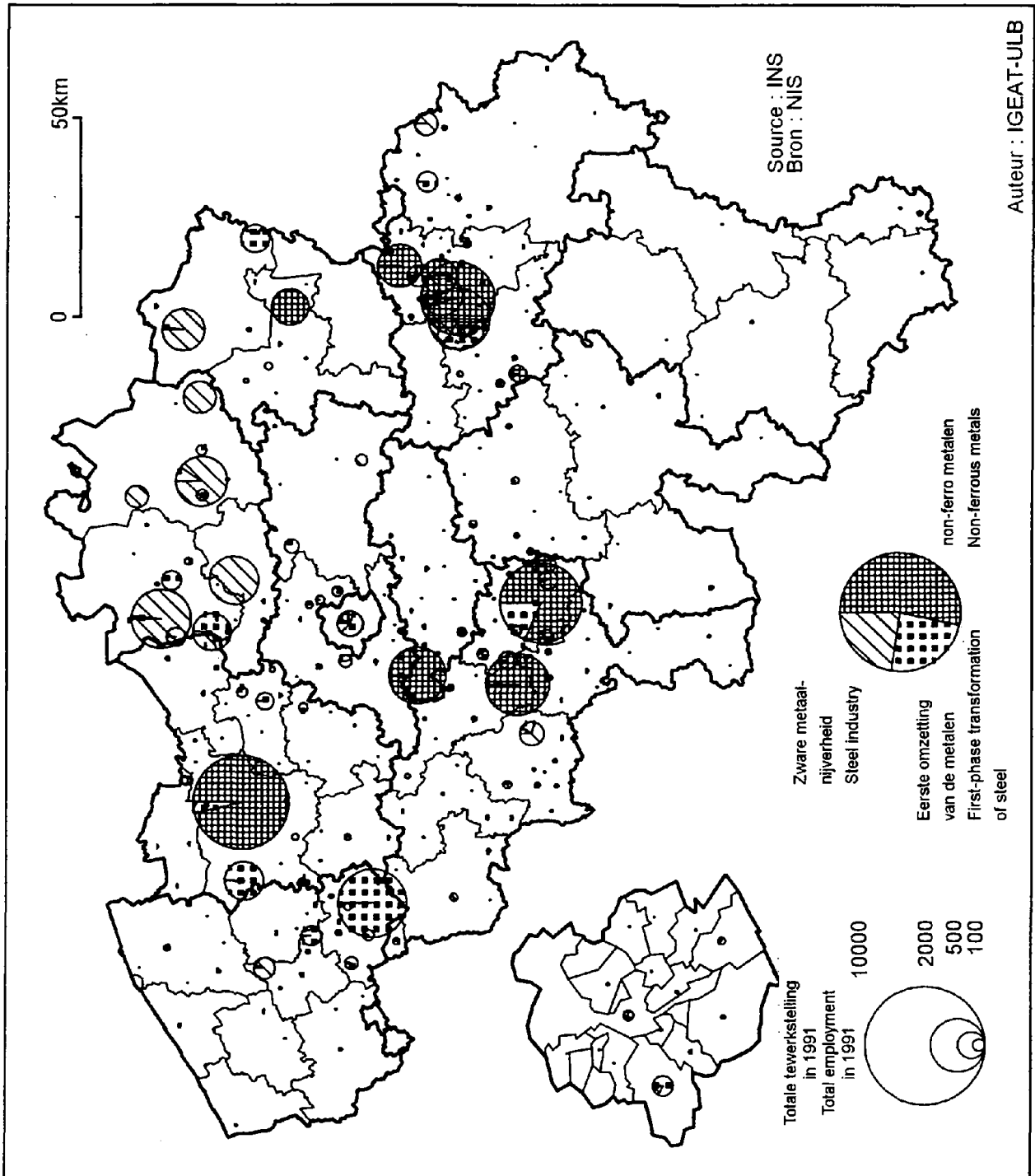

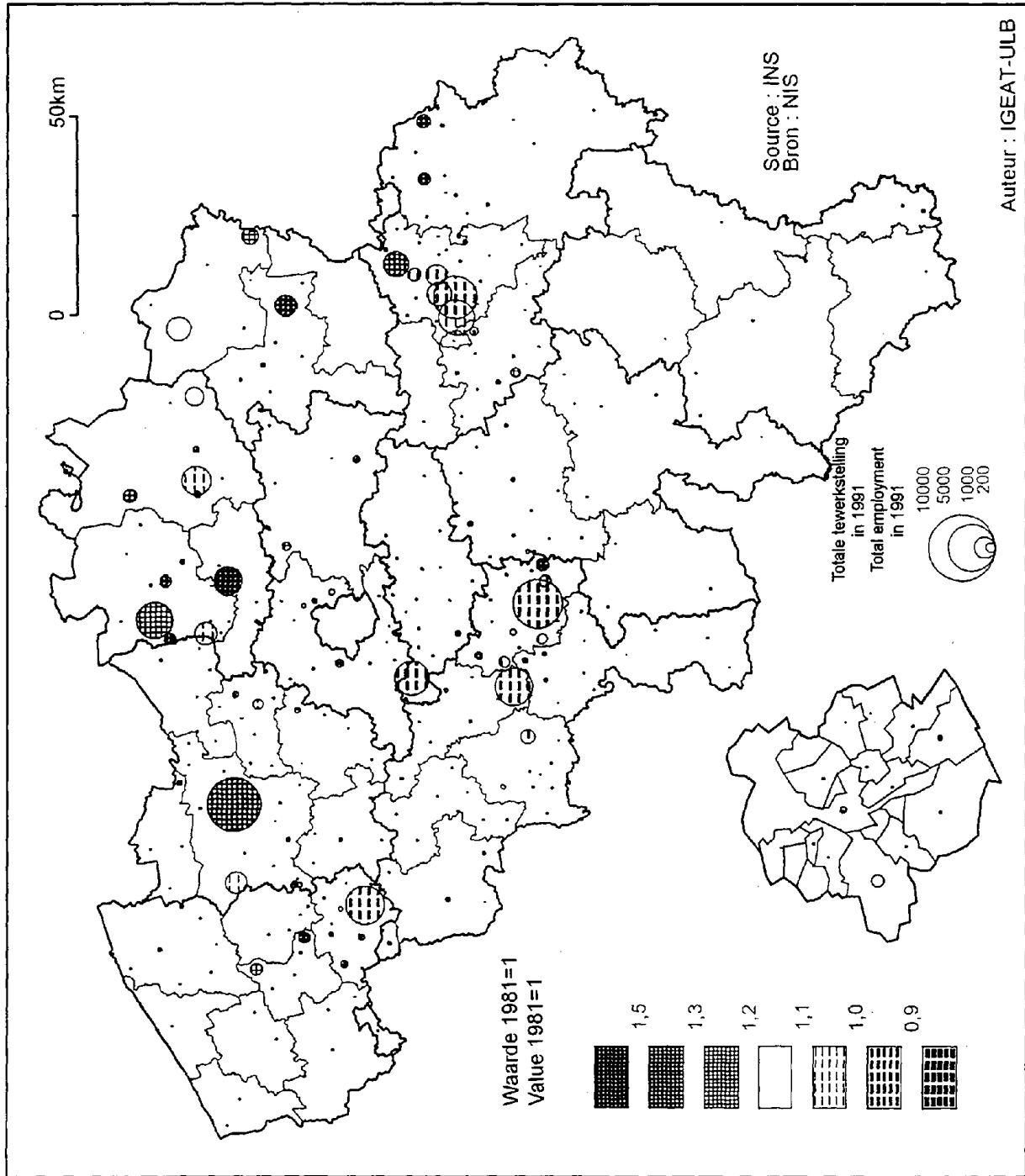
Kaart 4.33. Aandeel van de primaire sector in de totale werkgelegenheid in 1991.

Kaart 4.34. Evolutie van de primaire sector tussen 1981 en 1991.

Kaart 4.35. Kenmerken van de economische activiteit in de zware metaalnijverheid in 1991.

Kaart 4.36. Totale werkgelegenheid in de zware metaalnijverheid in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

4.2.4. De niet metaalhoudende mineralen (1,1% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector kenmerkt zich door een grote verscheidenheid aan geografische lokalisatiepatronen naargelang de subsector die beschouwd wordt. Dit houdt verband met de specifieke lokalisatie van bedrijven nabij ontginningsplaatsen of ook met bepaalde plaatselijke tradities. De voornaamste subsectoren : productie/verwerking van steen, glas, cement en andere basismaterialen voor de bouw. Tussen 1981 en 1991 verdween een kwart van de werkgelegenheid in deze sector, wat resulteerde in een daling van 1,6 naar 1,2% in het nationale totaal.

De hoge concentraties in Wallonië, voornamelijk in Henegouwen en de Provincie Namen, zijn dikwijls toe te schrijven aan lokale ontginningen (keramiek en cement). De glasnijverheid, een sector gekenmerkt door sterke kapitaalsconcentratie, handhaaft zich sinds de industriële revolutie in de Waalse industrieën. In Vlaanderen is de sector meer ruimtelijk verspreid, maar toch wel specifiek voor het Kortrijkse en de Kempen. Het gaat daar doorgaans om verwerking van basisproducten, stroomafwaarts in de bedrijfskolom. Zelden gaat het om activiteiten gebonden aan lokale ontginning, behalve wat de glassector in de Kempen betreft.

De evolutie van de werkgelegenheid tussen 1981 en 1991 toont geen specifiek regionale tendensen, op achteruitgang in Henegouwen en groei in Limburg na.

4.2.5. Scheikundige nijverheid (2,4% van de totale werkgelegenheid)

Tot 1880 was de werkgelegenheid in de scheikundige nijverheid in België zeer beperkt. Daarna kent de sector een sterke groei, gebonden aan de introductie van nieuwe technieken (Solvay procédé) en kapitaalsconcentratie. Oorspronkelijk was de sector gebaseerd op de carbochemie en de minerale chemie en concentreerde zich in Wallonië. De teruggang van de carbochemie en de ontwikkeling van de petrochemie, vooral na de Tweede Wereldoorlog, zorgden ervoor dat het zwaartepunt van de sector zich naar Vlaanderen verplaatste, in het bijzonder naar Antwerpen en de Kempen, dat via pijpleidingen verbonden is met de Antwerpse haven.

De kaart toont de combinatie van verschillende types van ruimtelijke inplantingslogica (kaart 4.37) :

1°) een havenlokalisatie, vooral in Antwerpen, maar ook in Gent. Het is vooral de zware scheikundige nijverheid die zich hier concentreert : in het bijzonder de petroleumraffinaderijen en de petrochemie. En, er is ook nog de fotografische nijverheid, in Mortsel.

De lokalisatie van deze sector in stedelijke gebieden (as Antwerpen-Brussel) wordt verklaard doordat precies daar een groot aanbod is van hooggeschoolde werkkrachten.

2°) de concentratie van de chemische nijverheid in de Kempen dateert reeds van het begin van deze eeuw. Ze is het gevolg van een politiek die vervuilende bedrijven uit de scheikundige nijverheid in dun bevolkte gebieden wenste te lokaliseren. Het betreft voornamelijk petrochemische en farmaceutische bedrijven ;

3°) de farmaceutische industrie is duidelijk stroomafwaarts in de bedrijfskolom gesitueerd. Het gaat om een technologisch meer verfijnde sector die beroep doet op hooggeschoolde werkkrachten. Het is dan ook niet verwonderlijk dat bedrijven uit deze sector zich steeds vaker gaan inplanten in groene peri-urbane zones. Dit is zo bijvoorbeeld het geval in Waals-Brabant ;

4°) de concentratie in Brussel komt ondermeer overeen met de lokalisatie van maatschappelijke zetels van bedrijven uit de sector. De scheikundige nijverheid wordt

gekenmerkt door sterke kapitaalconcentraties.

5°) op te merken is ook de marginale positie die Wallonië vandaag bekleedt in deze sector. De scheikundige nijverheid kende een sterke opbloei gedurende de 3^e Kondratieff golf (einde 19^e eeuw, begin 20^e eeuw). De investeringen die toen gebeurden in de scheikundige nijverheid in Wallonië situeerden zich sterk stroomopwaarts in de bedrijfskolom en waren nog voornamelijk gericht op activiteiten die afhankelijk waren van steenkool. Dit verklaart de recente achteruitgang van de sector in het zuidelijke landsdeel.

De as Antwerpen-Brussel-Charleroi handhaaft in grote lijnen haar werkgelegenheid (met uitzondering van Brussel), terwijl er nochtans een duidelijke algemene achteruitgang is van de industriële sector in de stedelijke gebieden. De scheikundige nijverheid blijft echter bij uitstek een sector met een grootstedelijke lokalisatielogica, verklaard door de sterke vraag naar hooggeschoolde werknemers vanuit de sector (kaarten 4.38 en 4.39).

4.2.6. Metaalverwerkende nijverheid (2,0% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector groepeerde de metaalgieterijen, smederijen, ketelbouw, plaatijzerindustrie, wapenindustrie,... Net zoals de sector van de zware metaalnijverheid kent ook deze sector een achteruitgang in termen van werkgelegenheid. De crisis in deze sector bevestigde zich gedurende de jaren '80. Het aandeel in de totale werkgelegenheid evolueerde van 2,4 naar 2%.

De sector vertoont een weinig geconcentreerd ruimtelijk patroon. De metaalverwerkende nijverheid komt verspreid voor in alle Belgische industriepolen. De oude Waalse industrieas behoudt een zekere specificiteit; een erfenis van de industriële revolutie. Vooral de regio Luik, gespecialiseerd in de wapenindustrie, komt sterk naar voor.

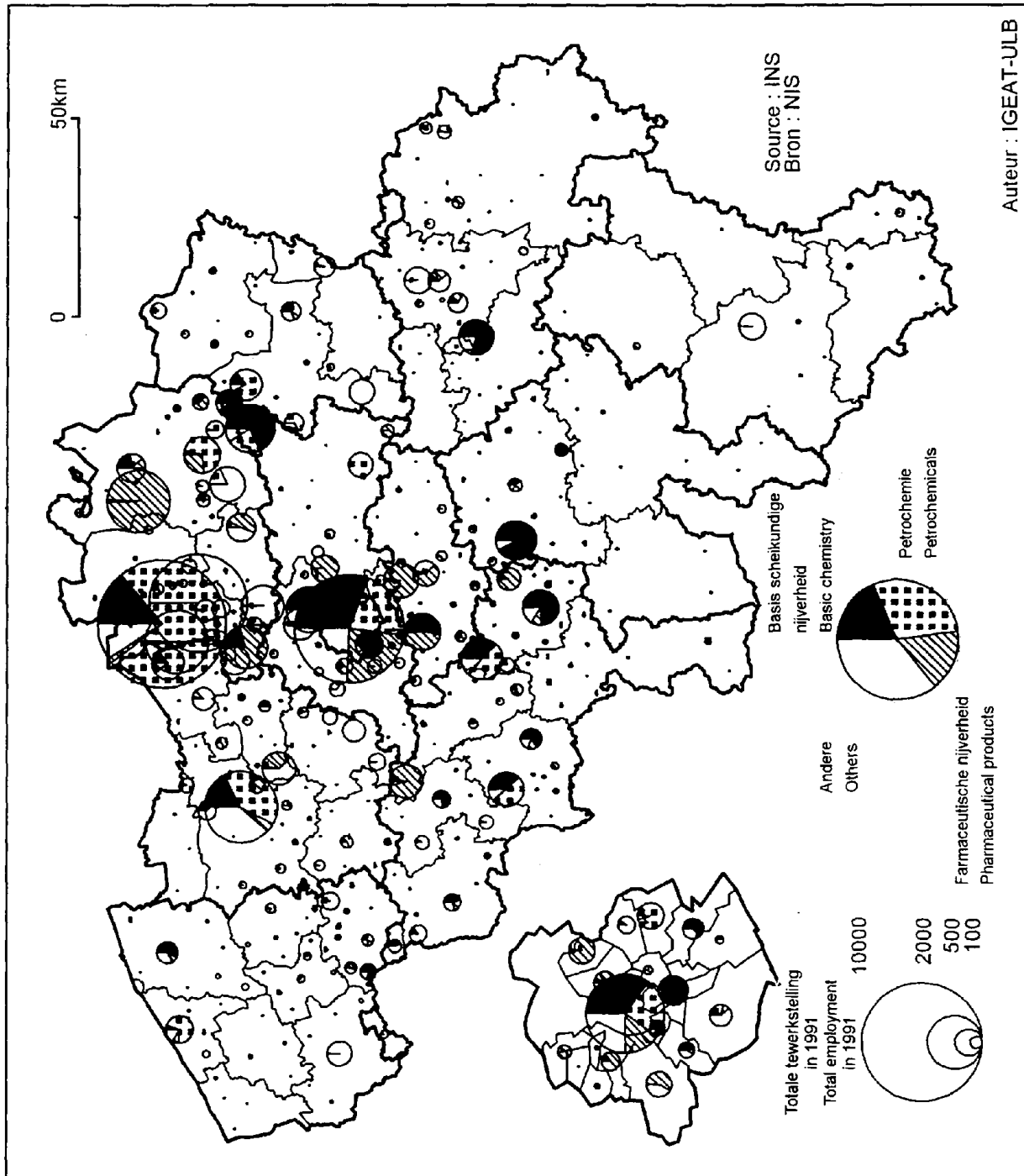
De as Antwerpen-Brussel oefende eveneens een aantrekkingskracht uit op deze sector vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw, vanwege de beschikbaarheid van geschikte werkkrachten en de belangrijke marktpositie.

Vanaf de jaren '60 ontwikkelt de sector zich steeds meer in Limburg (metaalconstructies, ketelbouw en gereedschap) en het Kortrijkse, in subsectoren stroomafwaarts in de bedrijfskolom.

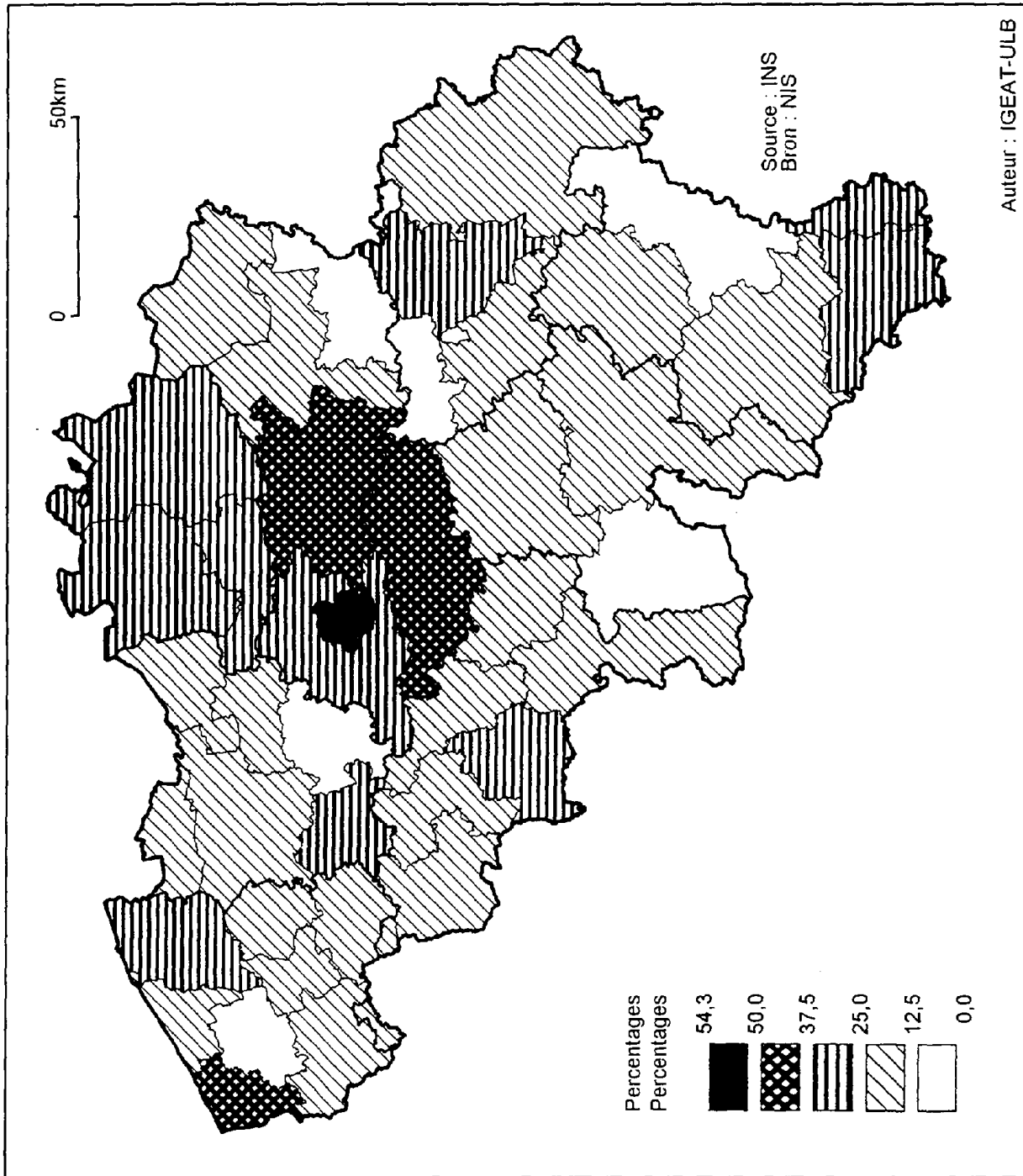
We stellen twee divergerende ontwikkelingen vast. De traditionele regio's, zoals de Waalse industrieas en de grootsteden, gaan achteruit, zowel in absolute als relatieve termen. Dit gebeurt ten voordele van de twee regio's die zich recent hebben opgewerkt, namelijk het Kortrijkse en Limburg (kaart 4.40). De algemene desindustrialisatie verklaart de teruggang van de sector in de historische polen. Het dichte industriële netwerk van de regio Kortrijk, met een overwicht van kleinere bedrijven, vormt daarentegen een gunstige omgeving voor de ontwikkeling van dit soort industriële activiteit. De positieve evolutie in het Noordoosten is eerder in te schrijven in een Fordistische context.

4.2.7. Machinebouw en machine-onderdelen (1,3% van de totale werkgelegenheid)

Het ruimtelijk patroon van deze sector toont drie belangrijke polen: West-Vlaanderen, Antwerpen en Charleroi (kaart 4.41). Ook de as Brussel-Antwerpen tekent zich af. Luik is daarentegen slechts van secundair belang en het Noordoosten is zwak vertegenwoordigd. Charleroi is historisch gezien de oudste pool. De machinebouw ontwikkelde er zich oorspronkelijk parallel met de steenkoolontginning en de staalnijverheid. De nabije aanwezigheid van sterk gespecialiseerde werkkrachten verklaart dat deze pool ook vandaag

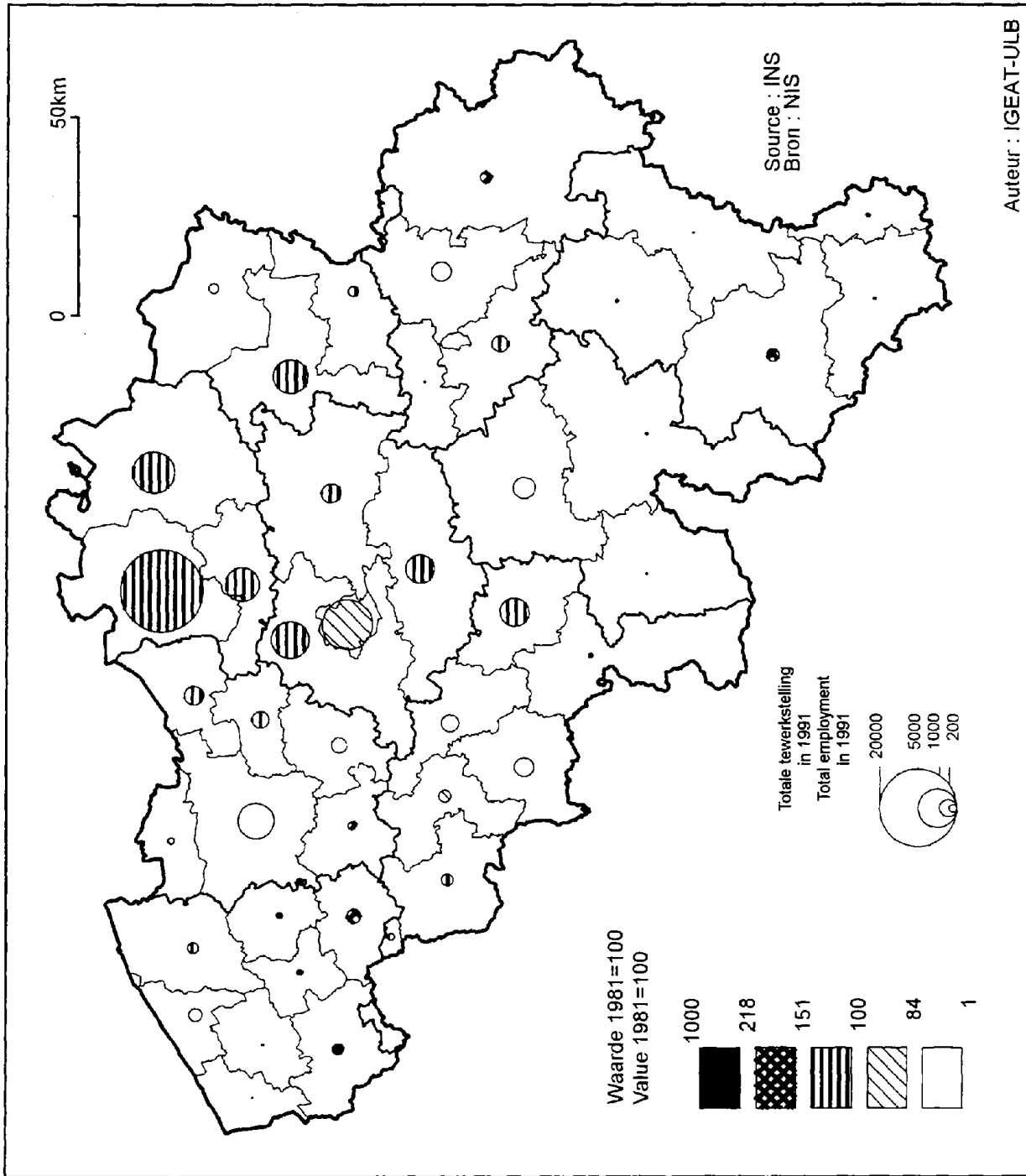

Kaart 4.37. Kenmerken van de economische activiteit in de scheikundige nijverheid in 1991.

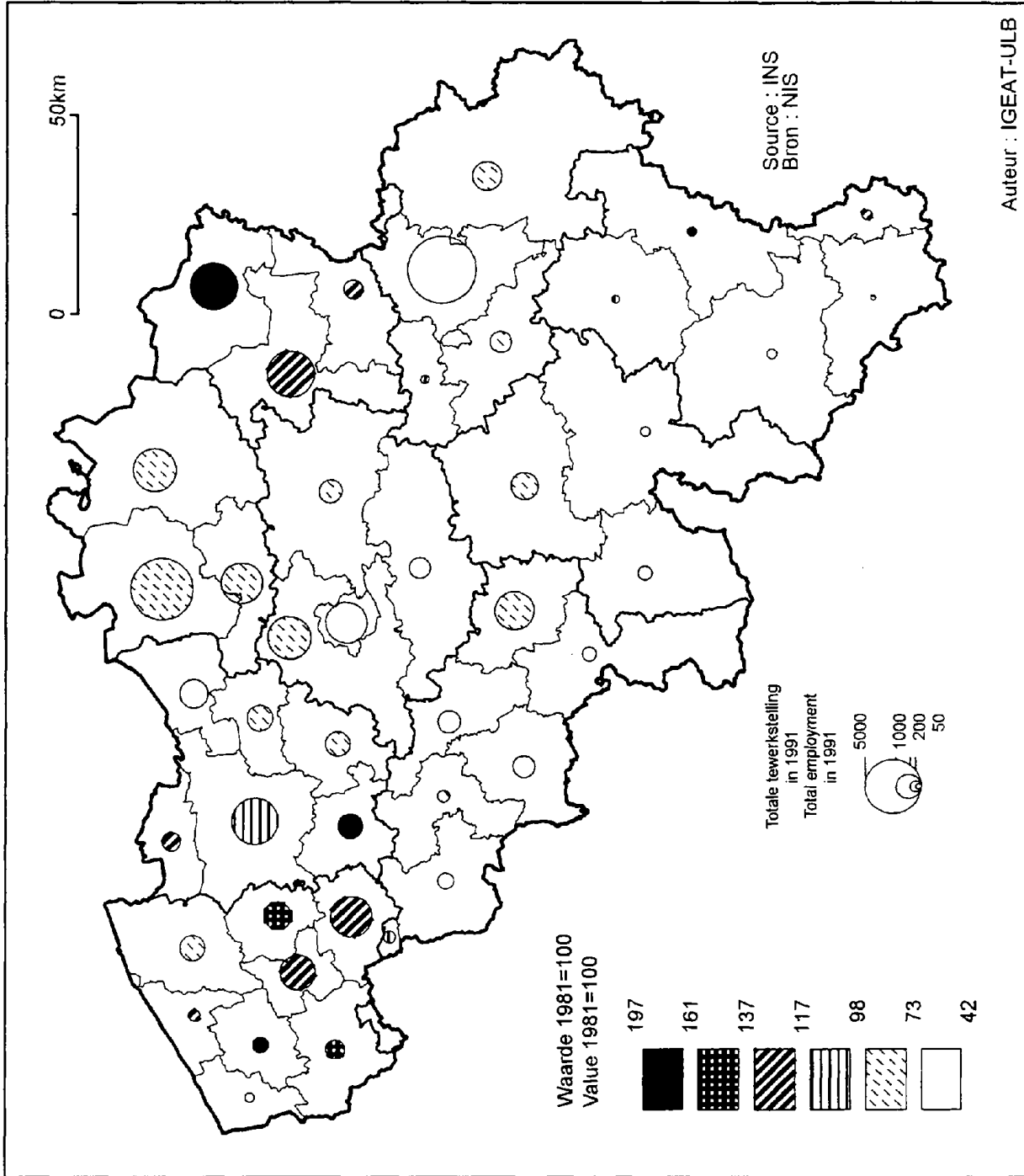

Kaart 4.38. Aandeel van de hogere en universitaire diploma's in de scheikundige nijverheid.

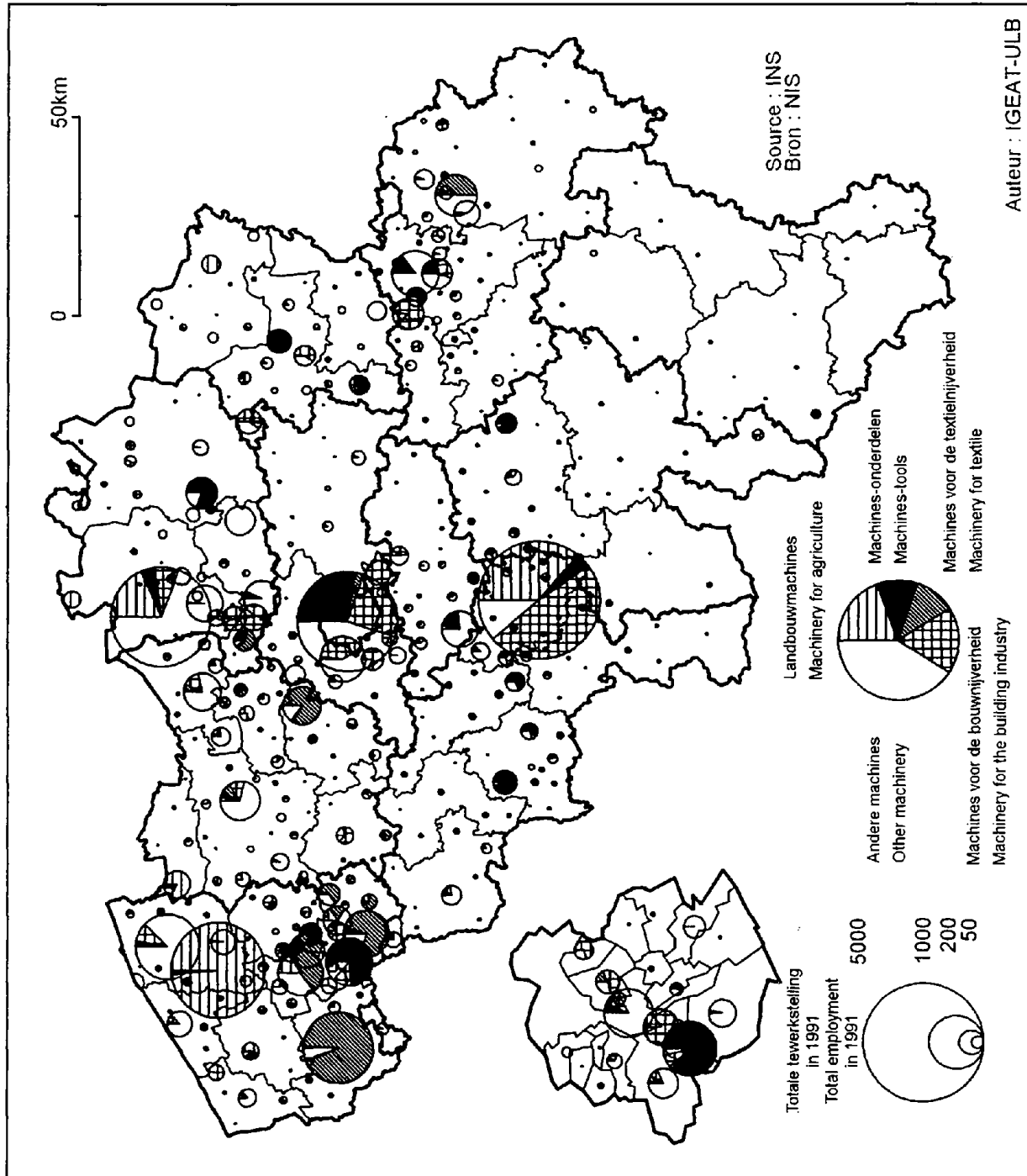

Kaart 4.39. Totale werkgelegenheid in de scheikundige nijverheid in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 4.40. Totale werkgelegenheid in de metaalverwerkende nijverheid in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 4.41. Kenmerken van de economische activiteit in de mechanische nijverheid in 1991.

nog standhoudt. Charleroi is nu gespecialiseerd in de productie van materiaal voor de bouwsector en de landbouw.

Op de as Antwerpen-Brussel, en in het bijzonder in Antwerpen, verliep de ontwikkeling van de sector machinebouw parallel aan de algemene industrialisatie. Opnieuw was de lokale aanwezigheid van geschoolde werkkrachten er één van de hoofdredenen voor lokalisatie. De structuur van de sector is erg verscheiden en wordt gedomineerd door "andere machines" (een erg heterogene subsector) en "machines voor de bouwsector".

In West-Vlaanderen heeft de sector zich ontwikkeld in het verlengde van de bestaande lokale industriële activiteit, in oorsprong sterk toegespitst op textiel. Het Kortrijkse is ook voor deze sector specifiek. Maar, ook een as richting Brugge tekent zich af. De machinebouw toegespitst op de textielsector en, in mindere mate, op de landbouw is zeer specifiek voor die regio.

De lage concentraties in het Noordoosten worden verklaard door het ontbreken van een industrieel netwerk met lokaal karakter. Maar ook het feit dat montagetechnieken weinig van toepassing zijn in deze sector vormt een deel van de verklaring. Delokalisatie naar gebieden gekenmerkt door lagere scholing is dan ook niet interessant.

De grootstedelijke as Antwerpen-Brussel verliest werkgelegenheid, de pool Charleroi blijft op hetzelfde niveau. West-Vlaanderen, en meer in het bijzonder de as Kortrijk-Brugge, vertoont een sterke groei. De machinebouw kent in het Luikse en in Verviers een spectaculaire achteruitgang.

4.2.8. Elektrisch, elektronisch en kantormateriaal (1,8% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector groepeerde de kabelfabrieken, de productie van electromotoren, accumulatoren, telecommunicatiemateriaal, elektronische apparaten, radio's, televisies, huishoudapparaten en lampen.

Deze sector was een motor voor de economische groei gedurende fase A van de derde Kondratieff golf (1895-1912). Dit was echter minder het geval in België dan in andere Europese staten. Sindsdien kende deze sector wel een regelmatige en aanzienlijke groei, tot de crisis van de jaren '70. Heden is de sector nog goed voor 8% van de werkgelegenheid in de secundaire sector.

De bedrijven uit deze sector vestigden zich oorspronkelijk vooral in Wallonië, in het bijzonder in Charleroi (ACEC in 1904). De Waalse overheersing in die toenmalig nieuwe technologie, die weinig banden had met de traditionele industriële activiteit, verdween echter langzamerhand. Vandaag ligt het zwaartepunt duidelijk in Vlaanderen, wat nogmaals bevestigd wordt door de evolutie van de sector tussen 1981 en 1991. In Vlaanderen is de ruimtelijke spreiding van de productie van elektronisch materiaal zeer homogeen: zowel in de steden, het Noordoosten, West-Vlaanderen en de minder bevolkte tussenliggende gebieden. Dit wordt verklaard door de grote diversiteit die binnen de sector bestaat. De productie van telecommunicatiemateriaal vertoont een meer specifiek ruimtelijk patroon. Deze subsector noodzaakt hoger geschoolde werkkrachten, vandaar de concentraties in stedelijke gebieden, met uitzondering van Luik. Toch treffen we ook hogere concentraties aan in de Kempen en West-Vlaanderen. De Waalse industrieas wordt gekenmerkt door een gestage achteruitgang (kaart 4.43). In Vlaanderen handhaaft de werkgelegenheid zich in algemene termen. Sterke groeizones zijn de regio Kortrijk en de Dendervallei, met veel kleine bedrijven. Naast de stedelijke kernen Antwerpen en Brussel worden ook de randzones rond deze steden en de tussenliggende gebieden gekenmerkt door toename in werkgelegenheid.

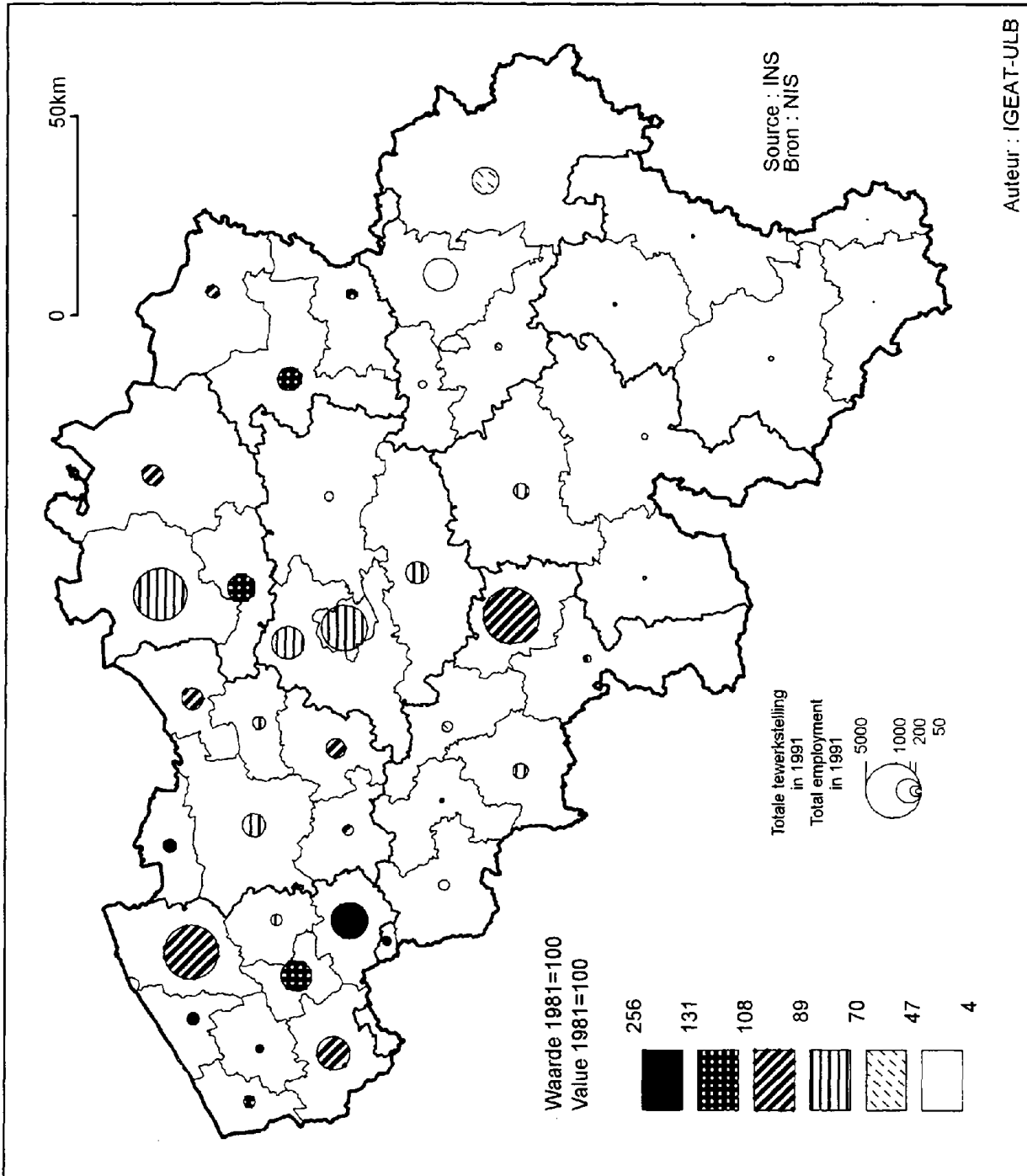
4.2.9. De productie van transportmiddelen (2,1% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector omvat zowel de automobielmontage (de grootste werkverschaffer), de constructie van carrosserieën en auto-onderdelen, de scheepsbouw, de luchtvaartindustrie en een categorie "diverse", waaronder spoorwegmaterieel en fietsen (kaart 4.44).

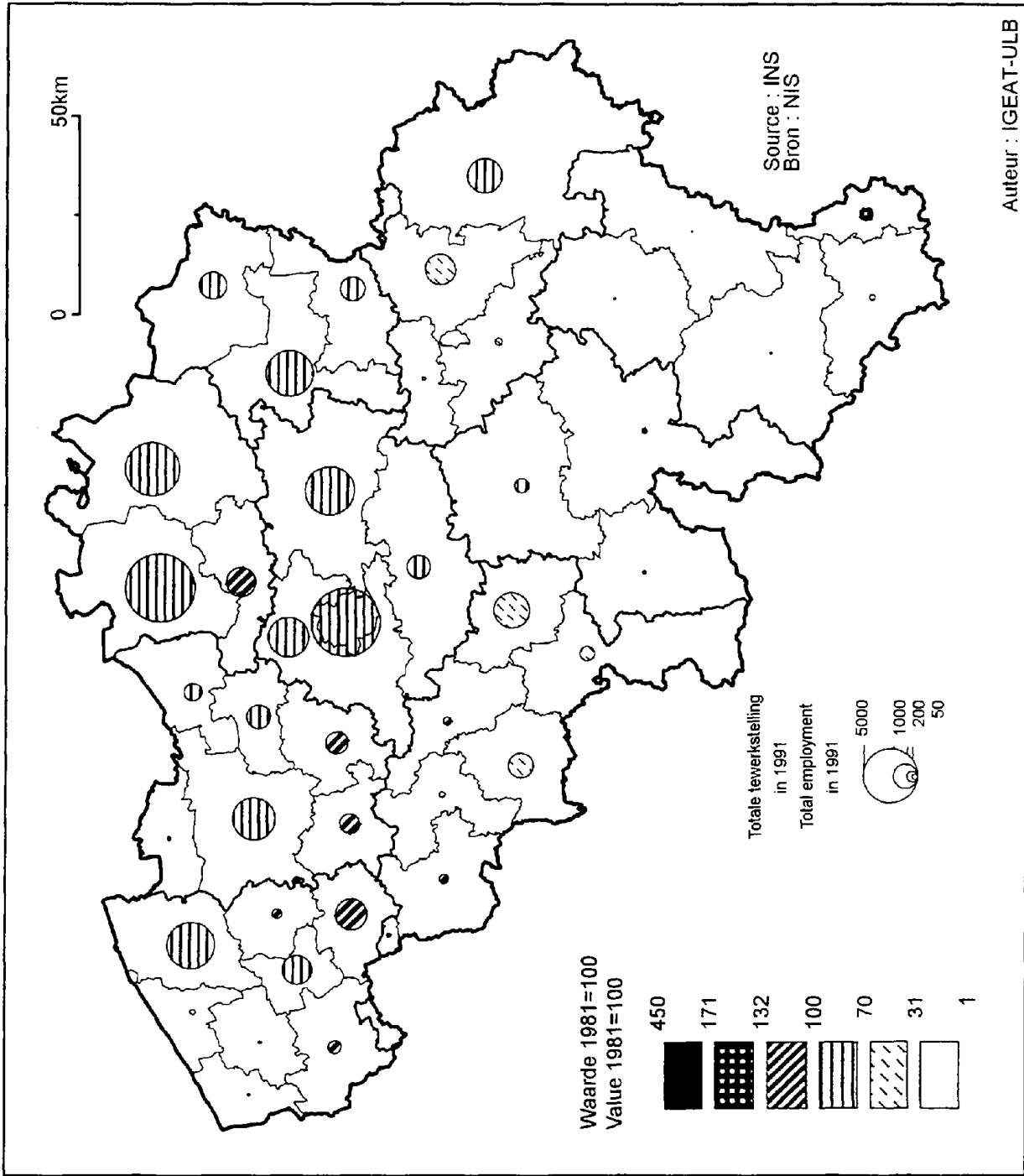
Sinds het einde van de 19^e eeuw, toen de sector nog zeer marginaal was, is de werkgelegenheid sterk blijven toenemen tot de jaren '70. Een uitzondering op die tendens is de productie van spoorwegmaterieel, sterk geconcentreerd in Wallonië. De groei in de sector was het sterkst na de Tweede Wereldoorlog, wat voornamelijk kan toegeschreven worden aan de boom in de automobielsector (massaconsumptie). Sinds de jaren '70 stagneert de werkgelegenheid. Toch blijkt er geen sprake te zijn van een teruggang, wat eerder uitzonderlijk is in de secundaire sector. Vanaf de jaren '20 werd de Belgische industrie door de sterke buitenlandse concurrentie verplicht zich te beperken tot assemblage van voertuigen (seriewerk). De grote assemblagebedrijven lokaliseerden zich nabij grote steden of havens: Renault te Vilvoorde, nabij Brussel, Ford en General Motors in Antwerpen. Na de oorlog plant Volkswagen zich in te Vorst. Ruimtelijk gezien is het pas in de loop van de jaren '60 dat de Fordistische organisatie van het productieproces in deze sector aan zijn eind kwam. Tegen de achtergrond van volledige tewerkstelling en groei van de tertiaire sector (toenemend gewicht van de werkgelegenheid in de administraties en tendens naar onderaanneming in de industriële sector zelf) werd de automobielsector meer en meer geconfronteerd met een problemen inzake de recrutering van arbeidskrachten. Een ander aspect waren de stijgende huurprijzen (grond), vooral bij stedelijke vestigingen. Tegelijkertijd hadden de betrokken bedrijven ook steeds grotere oppervlakten nodig, vanwege de toenemende automatisering en een trend naar een meer horizontale organisatie van de industriële architectuur. De expansie van de automobielsector tijdens de Golden Sixties ging gepaard met een versnippering van de montage en de productie van auto-onderdelen. De sector diende zich ook te integreren op internationaal niveau, met als doel het nastreven van een hogere productiviteit. De sector onderging dan ook een ruimtelijke herschikking. De segmenten "ontwerp en R&D" behielden hun lokalisatie in de hoog gekwalificeerde regio's (de Verenigde Staten bijvoorbeeld). De assemblage lokaliseerde zich dan weer in gebieden gekenmerkt door de beschikbaarheid van laaggeschoolde arbeidskrachten, met een beperkte lokale syndicale traditie, en centraal gelegen in de supra-nationale afzetmarkt. De auto-industrie is wat dat betreft georganiseerd op continentaal niveau.

De inplanting van Ford in België volgt die logica gezien de centrale ligging van ons land binnen de Europese afzetmarkt. De specifieke lokalisatie in het Noordoosten van België wordt dan weer verklaard door het groot aanbod van jonge, laaggeschoolde arbeiders, vaak afkomstig uit landbouwmiddeelen. De industriële structuur van Limburg zal sterk door deze logica bepaald blijven. De industrialisatie van de regio, voornamelijk verwezenlijkt dankzij buitenlandse investeringen (potentieel instabiel, gezien de toenemende mobiliteit van het kapitaal op wereldschaal!), heeft geen aanleiding gegeven tot de ontwikkeling van een gevarieerd en geïntegreerd economisch weefsel. Ze blijft daarenboven gebaseerd op een laag kwalificatieniveau van de werknemersbevolking.

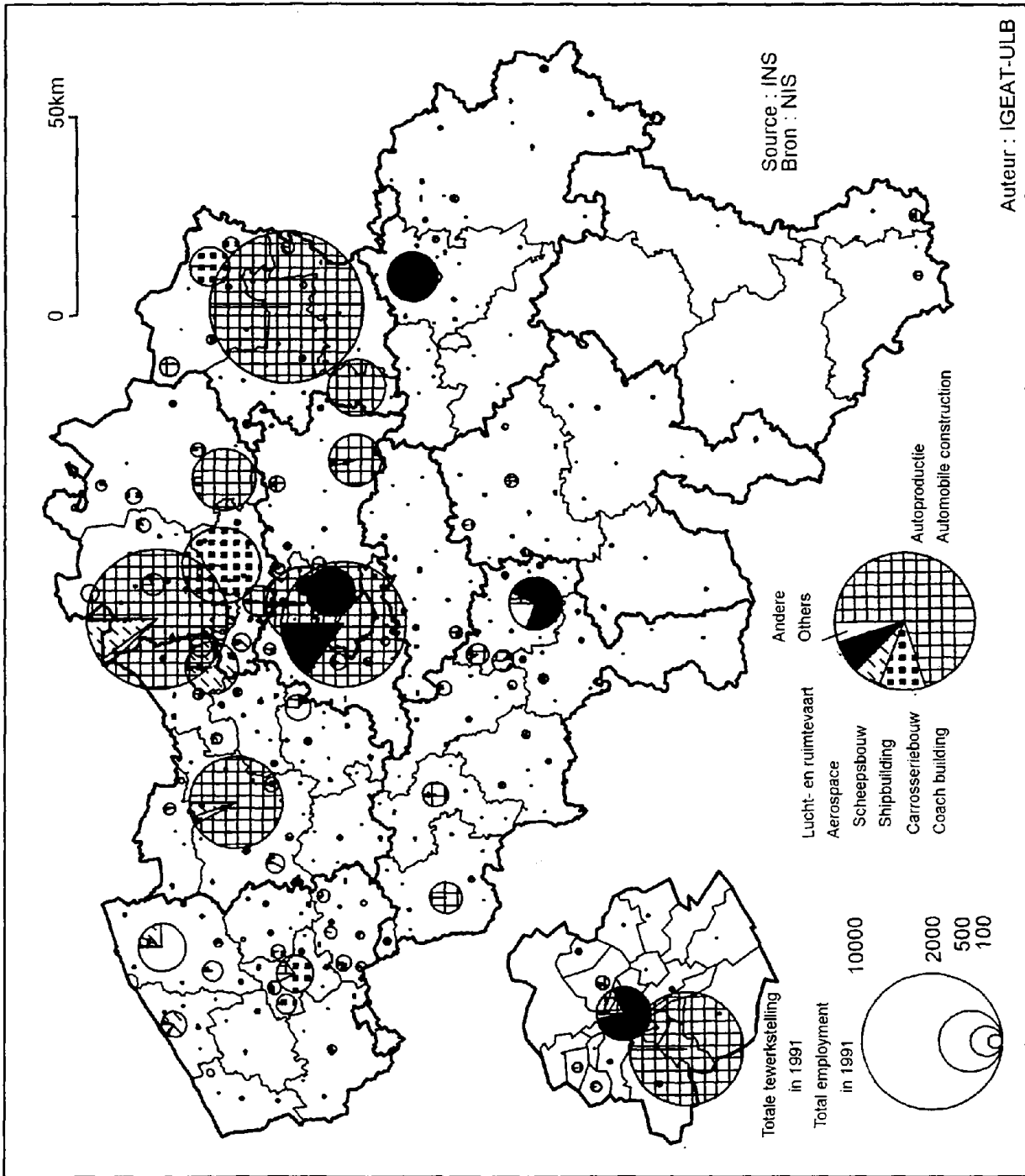
De vestigingen in Brussel en Antwerpen zijn een erfenis uit het verleden. Dat blijkt duidelijk uit de grote omvang van de recruiteringsgebieden van de werknemers (kaart 4.45). De Dendervallei, waar de achteruitgang van de textielsector zich voordeed op het moment dat de problemen inzake recrutering in Brussel steeds belangrijker werden, blijkt het belangrijkste recruiteringsgebied voor VW te zijn. Alle gemeenten van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest samen, leveren niet meer werknemers aan VW dan bijvoorbeeld de regio's van Charleroi en

Kaart 4.42. Totale werkgelegenheid in de mechanische nijverheid in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 4.43. Totale werkgelegenheid in de productie van elektrisch materiaal in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 4.44. Kenmerken van de economische activiteit in de productie van transportmiddelen in 1991.

het Centrum. Deze laatstgenoemden hebben een sterke arbeiderstraditie en de intense crisis die daar op de arbeidsmarkt heerst zet zeker ook aan tot het zoeken naar jobs verder van huis. Het recruteringsgebied van Renault, ook al zeer perifeer ten opzichte van Brussel (tot in Limburg), is gebaseerd op een netwerk van buslijnen. Deze dienst wordt georganiseerd door het bedrijf zelf. Het verzorgt de pendel van de werknemers tussen hun woonplaats en het bedrijf in Vilvoorde.

Ondanks de concurrentie die uitgaat van de lagelonenlanden, getemperd door hogere transportkosten, blijft de werkgelegenheid in de sector ongeveer op hetzelfde niveau (kaart 4.46). De productie van vrachtwagens mag dan wel verdwenen zijn uit Seneffe, de werkgelegenheid nam ondertussen toe in Brussel en Genk. Het behoud van de werkgelegenheid in de sector kan voor een deel ook toegeschreven worden aan de gemiddeld hoge productiviteit van de Belgische werknemer enerzijds, en aan de toch belangrijke kosten verbonden aan eventuele herlokalisatie van de betrokken bedrijven anderzijds.

De inplanting van de carrosseriebouw en de productie van auto-onderdelen blijkt zeer verspreid en sterk verschillend aan de autoassemblage. De belangrijkste pool situeert zich in Lier, maar we treffen eveneens vele kleine bedrijven aan in het Kortrijkse.

De scheepsbouw en -herstelling, een sector die verdwijnt uit het Belgisch economisch landschap staat als gevolg van de concurrentie van de lagelonenlanden, blijft geconcentreerd in het Antwerpse.

De luchtvaartindustrie, een zeer hoogtechnologisch segment van de sector, noodzaakt hooggeschoolde werknemers. Ze concentreert zich rond de luchthavens van Zaventem en Gosselies, in Herstal en Brussel.

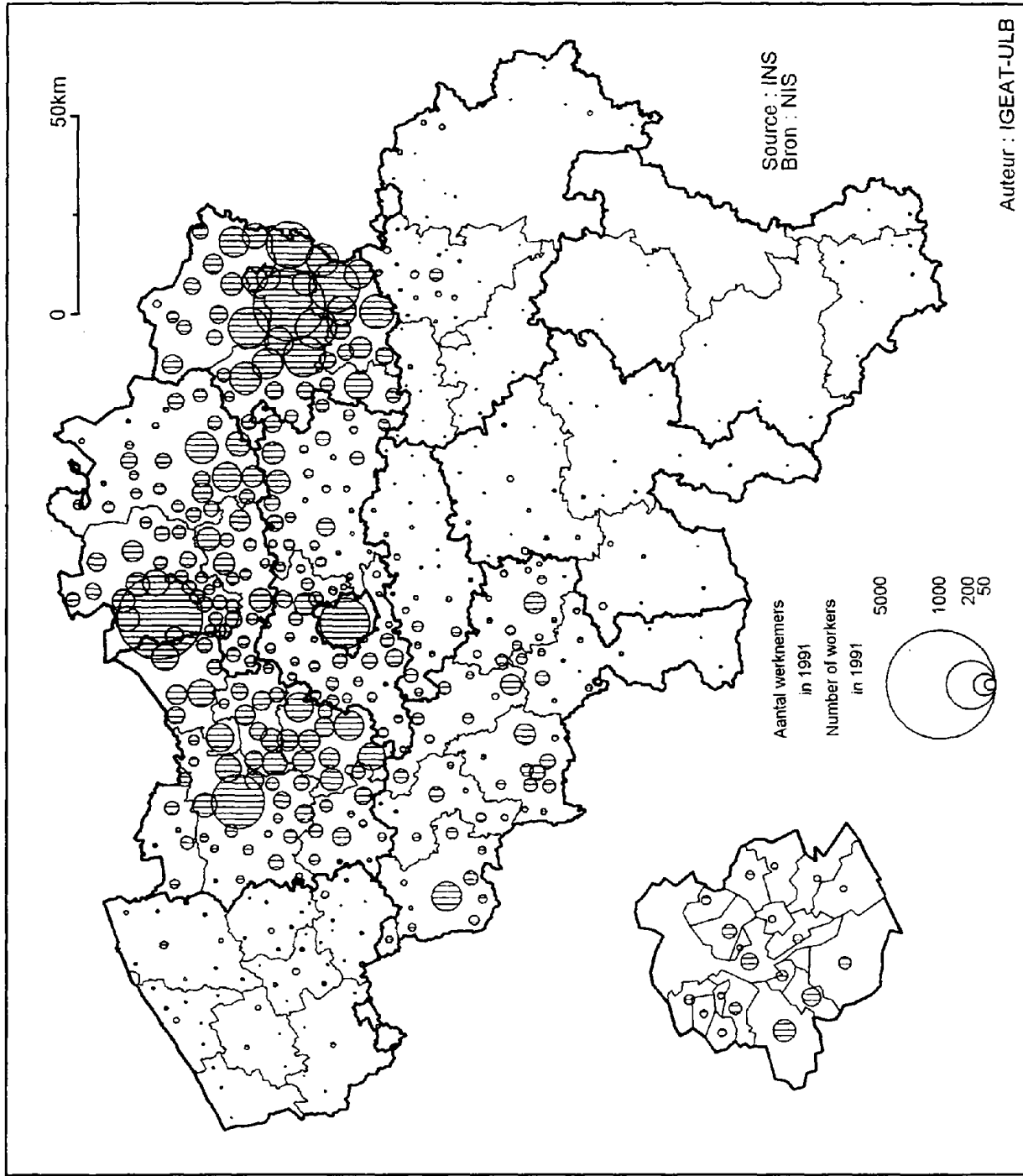
4.2.10. De voedingsmiddelenindustrie (2,3% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector komt relatief verspreid voor. Gedurende de jaren '80 is de werkgelegenheid in de sector gestegen met nagenoeg 10%, wat zeer uitzonderlijk is voor een industriële sector (kaart 4.47). De voornaamste productiepolen zijn de grote steden, met uitzondering van Charleroi, en de as Brussel-Antwerpen. Reeds vanaf het einde van de 19^e eeuw trokken de grootsteden deze sector aan, omdat hij sterk gebonden is aan een plaatselijke afzetmarkt. Andere polen hebben zich later ontwikkeld, vooral na de Tweede Wereldoorlog : het Kortrijkse, het westen van de Kempen, de Dendervallei en het land van Herve, met elk hun specifieke specialisatie in één of ander product.

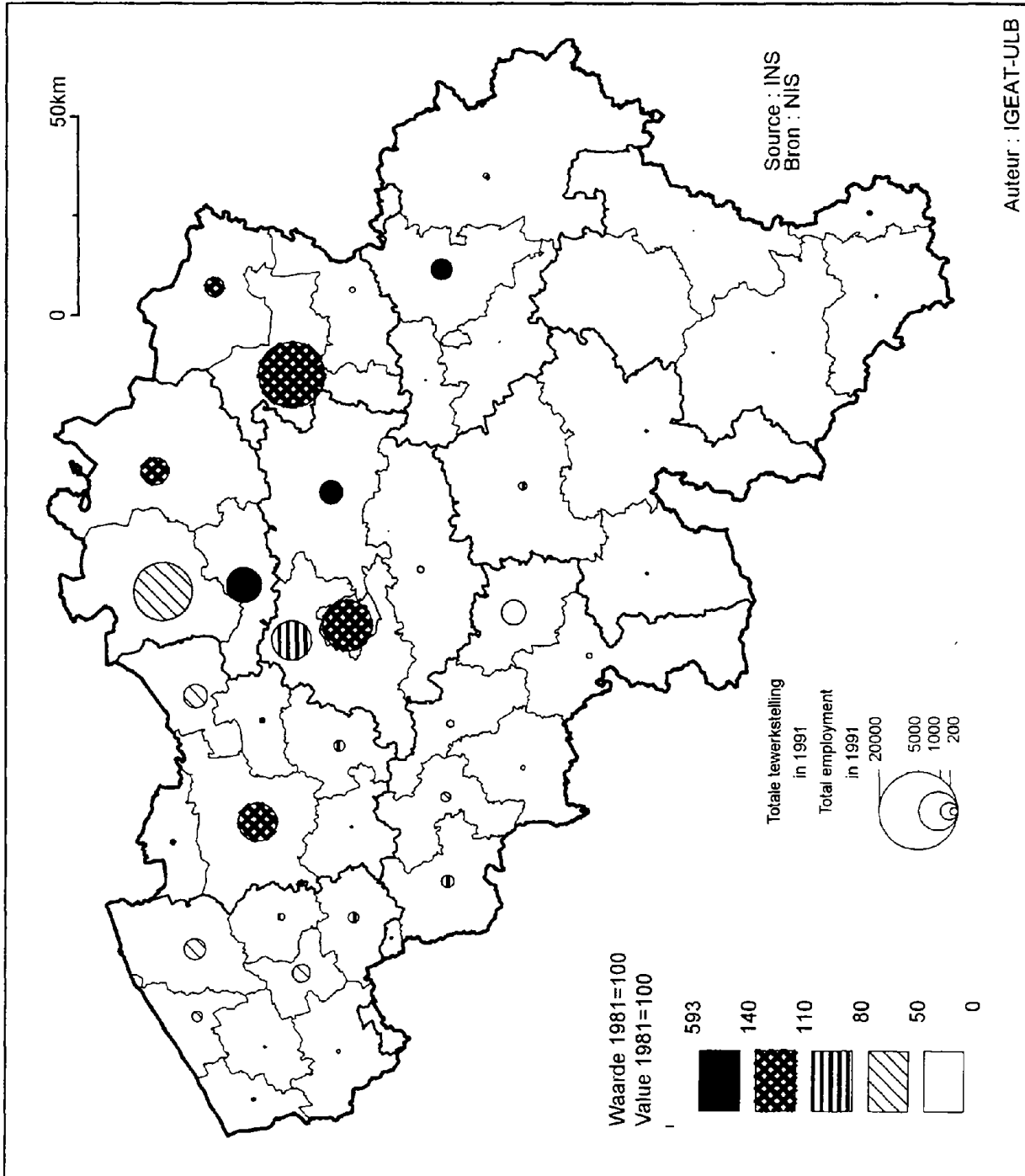
Op de brouwerijen in Luik en concentraties in het oosten van de provincie Luik na, treedt de rest van Wallonië nauwelijks naar voor. Anders dan in Vlaanderen is de verwerking, stroomafwaarts in de bedrijfskolom, van plaatselijke verbouwde landbouwproducten weinig ontwikkeld in Wallonië. Dit komt duidelijk tot uiting op de kaart die het aandeel van de voedingsmiddelenindustrie in de lokale werkgelegenheid weergeeft. De hoogste percentages treffen we aan in de Dendervallei en West-Vlaanderen.

4.2.11. Textiel en Leer (1,6% van de totale werkgelegenheid)

De textielsector wordt gekenmerkt door een zeer specifiek ruimtelijk patroon. Historisch lokaliseert het textiel zich in Vlaanderen, en meer in het bijzonder in het Kortrijkse, in de Dendervallei en in Gent.

Kaart 4.45. Tewerkstelling in de automontage naar woongemeente in 1991.

Kaart 4.46. Totale werkgelegenheid in de voedingsmiddelenindustrie in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Deze sector, die één van de drijvende krachten was van de industriële revolutie in Engeland, speelde in België een eerder marginale rol. De sector was wel belangrijk op lokaal niveau in het begin van de 19e eeuw, in Gent voor het katoen en in Verviers voor de zijde.

Vlaanderen kent een lange traditie in deze sector; reeds van lang voor de industriële revolutie. Maar de modernisering is lang uitgebleven, zowel door het langdurig instandhouden van de thuishoeconomie als de relatief beperkte interesse die het groot kapitaal betoonde voor de sector. Een trage modernisering zette zich uiteindelijk vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw door in de bestaande structuren, gedomineerd door bedrijven van kleine omvang.

De werkgelegenheid in de textielsector gaat gestadig achteruit, reeds sinds de jaren '30. Nochtans zorgde een sterk doorgedreven modernisering gedurende de laatste 30 jaar ervoor, dat wat overbleef van de sector, een technologisch zeer hoog niveau bereikte. De meer banale segmenten van de sector delokaliseerden naar het buitenland.

Het textiel ligt aan de basis van de ontwikkeling van een zeer dicht industrieel netwerk van kleine en middelgrote ondernemingen. De regio Kortrijk concentreert op die manier niet enkel sectoren die een nauwe band onderhouden met het textiel (machinebouw, kleding), maar ook sectoren die, net zoals het textiel, geen sterke kapitaalsconcentraties vereisen, en waarvan de productie niet verspreid gebeurt volgens het Fordistisch model (zoals metalen constructies en meubelen bijvoorbeeld).

De zijdenijverheid van Verviers is vandaag verdwenen. De Dendervallei en Gent weten zich te handhaven, ondanks aanzienlijke verliezen in werkgelegenheid.

De recente ontwikkelingen inzake de spreiding van de werkgelegenheid tonen nog een versterking van de concentraties in het Kortrijkse (kaart 4.48). Binnen deze regio zelf worden de stedelijke kernen, zoals Kortrijk of de omgeving van Mouscron, gekenmerkt door een teruggang in werkgelegenheid, terwijl de onmiddellijke periferie groei vertoont.

4.2.12. Schoenen en kleding (1,1 % van de totale werkgelegenheid)

De lokalisatie van deze sector laat zich verklaren door 3 logica :

1°) een lokalisatie stroomafwaarts in de bedrijfskolom van het textiel; volgens dezelfde logica als de textielsector zelf, in het Kortrijkse en de Dendervallei;

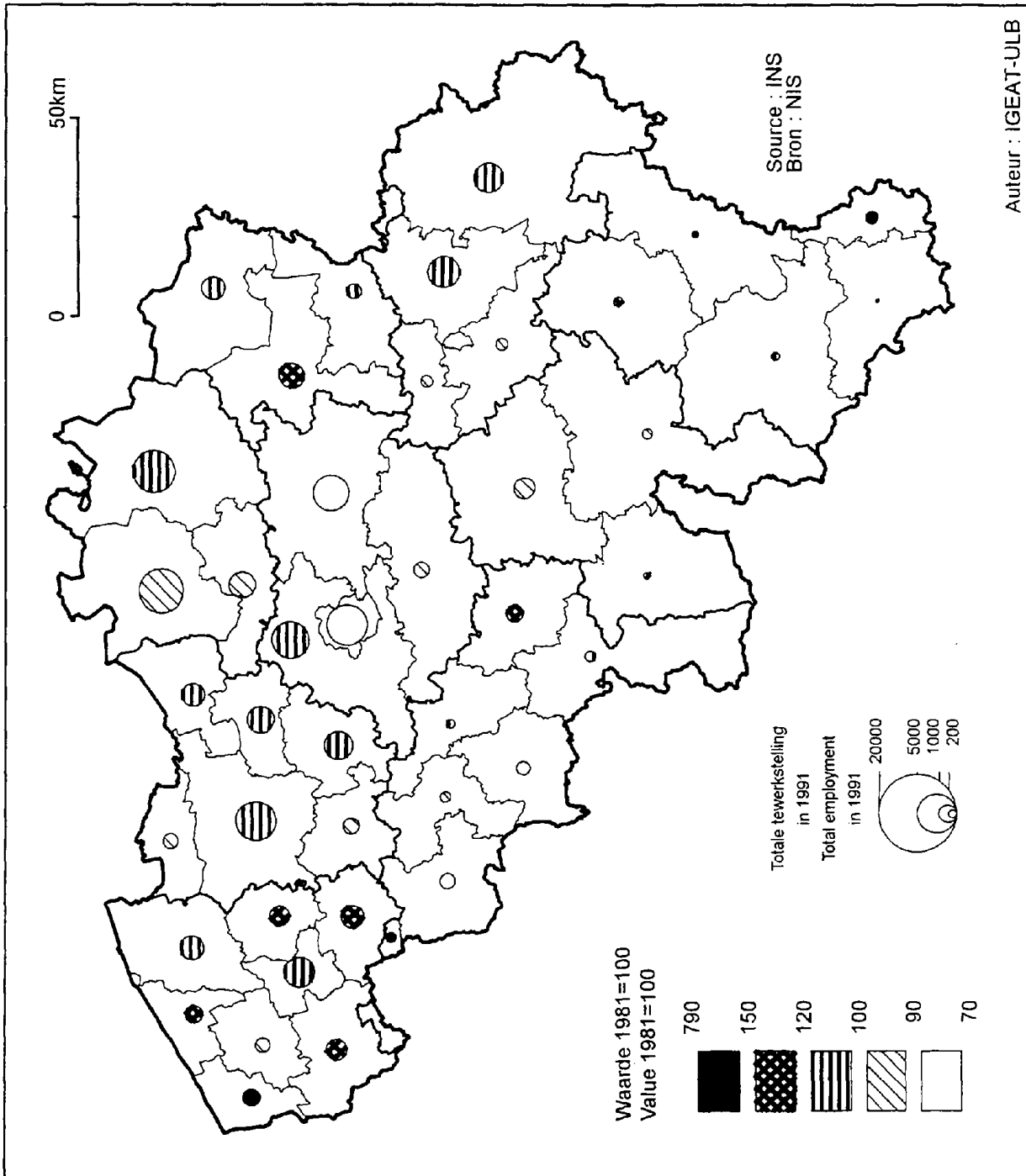
2°) een grootstedelijke lokalisatie in de onmiddellijke nabijheid van een afzetmarkt, vooral in Antwerpen en Brussel. De werkgelegenheid wordt hier doorgaans onderschat door het belangrijk aandeel van zwartwerk ;

3°) lokalisatie in gebieden gekenmerkt door een gemiddeld laag scholingsniveau en een groot aanbod van vrouwelijke arbeidskrachten. Dit verklaart de concentraties van de sector in het Noordoosten.

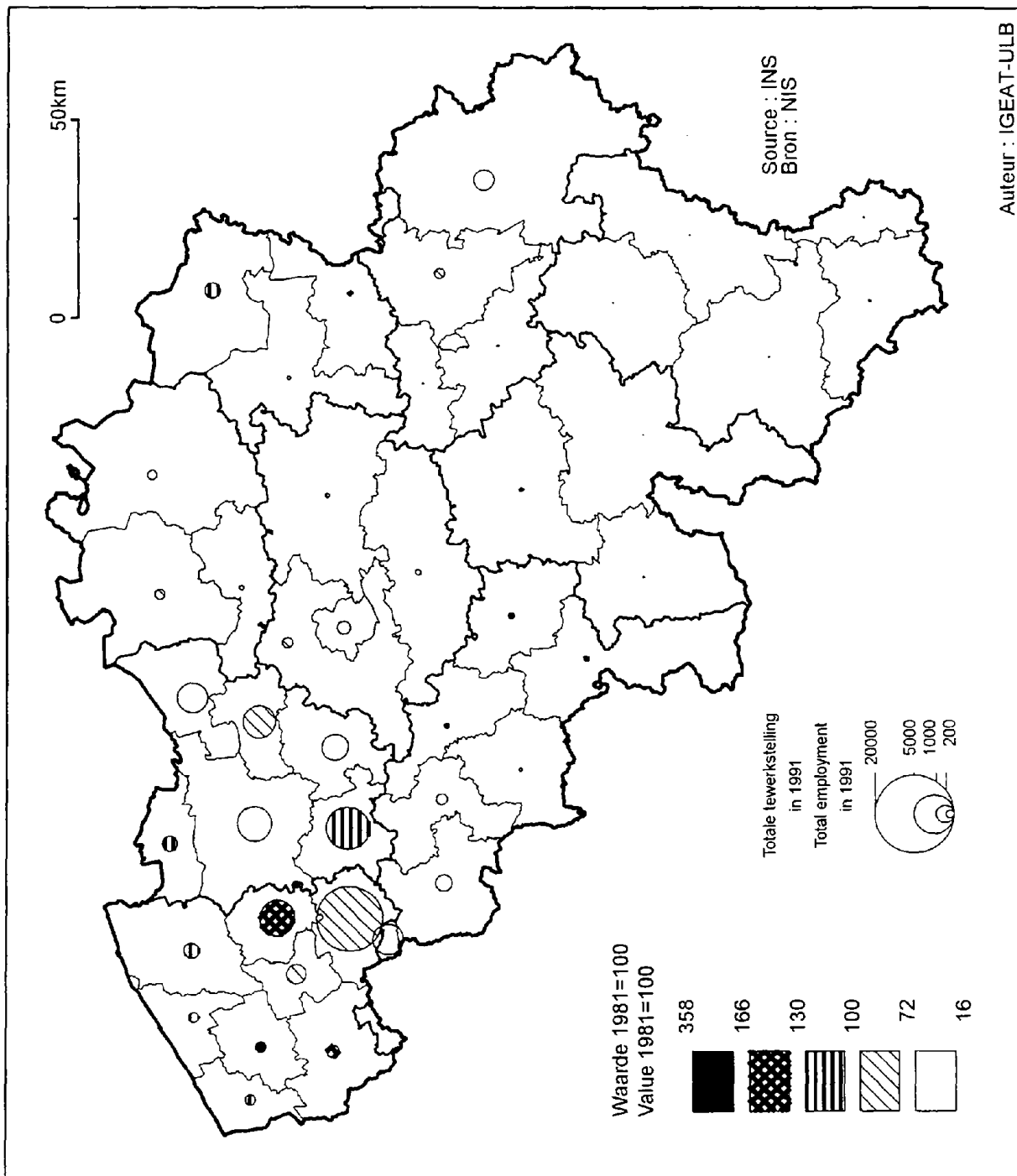
Sinds 1981 ging meer dan 25% van de jobs in de sector verloren. Deze evolutie laat zich vooral voelen in de grootsteden, met name Antwerpen, Brussel en Gent. We kunnen echter stellen dat deze achteruitgang enigszins overdreven wordt, vermits de sector gekenmerkt wordt door een toenemende tewerkstelling van illegale immigranten. Maar, toch blijkt de sector het ook moeilijk te hebben in het Kortrijkse. Een tendens naar groei blijkt zich wel voor te doen in de Dendervallei en de Kempense arrondissementen Maaseik en Turnhout. Dit wordt verklaard door het gemiddeld lager scholingsniveau van de arbeiders in deze gebieden (kaart 4.49).

4.2.13. Hout en meubelen (1,1 % van de totale werkgelegenheid)

Deze sector vertoont een ruimtelijke spreiding die nauw aansluit bij die van de kledingsector en hij volgt ook ongeveer dezelfde lokalisatieloga : een grootstedelijke lokalisatie, een

Kaart 4.47. Totale werkgelegenheid in de textielsector in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 4.48. Totale werkgelegenheid in de kledingindustrie in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

concentratie in het Kortrijkse en de Dendervallei (kenmerkend voor de sectoren met verspreid kapitaal), en in de gemiddeld laag geschoolde regio's (Dendervallei en het Noordoosten).

Nochtans dienen we twee belangrijke verschillen op te merken :

1°) de concentratie in het Kortrijkse is nog sterker dan voor de kledingsector het geval was;
2°) een lokalisatie nabij de plaats waar de grondstoffen ontgonnen worden. Dit is zeker het geval voor de Kempen en, zij het in mindere mate, voor de Ardennen. Ondanks de massale aanwezigheid van bossen, en dus van hout, in het zuiden van het land, scoort deze regio maar laag. De nadruk ligt er stroomopwaarts in de bedrijfskolom, bij de loutere ontginning en niet bij de verwerking.

De evolutie van het aantal jobs verschilt wel sterk in vergelijking tot de kledingsector. Ze sluit beter aan bij de evolutie van de textielsector. Tussen 1981 en 1991 ging 30% van de werkgelegenheid verloren.

De concentratie in West-Vlaanderen neemt in belang toe, meer bepaald in het Kortrijkse, terwijl er een teruggang is in de Dendervallei en een stagnatie in het Noordoosten.

Op een ander niveau stellen we een tegenstelling vast tussen het westen van Wallonië, dat in verval verkeert, en het oosten van het Waalse Gewest, in groei.

4.2.14. Papier, drukkerijen en uitgeverijen (1,7% van de totale werkgelegenheid)

Wat de aard van de economische activiteit betreft, is de subsector papier zeer verschillend ten opzichte van de drukkerijen en uitgeverijen. Desalniettemin worden ze samengenomen.

De papierproductie -en omzetting stelt ongeveer 15 000 mensen tewerk op een sectortotaal van 47 000. De sector concentreert zich voornamelijk op de as Antwerpen-Brussel-Charleroi. De twee grootste werkgelegenheidspolen zijn echter Gent en Turnhout. De lokalisatie van bedrijven uit deze sector is soms historisch verbonden aan bepaalde natuurlijke omgevingsfactoren. Een typisch voorbeeld hiervan is de lokalisatie van de papierindustrie op plaatsen waar het Brabants plateau onderduikt : deze omstandigheden leenden zich uitstekend voor de aanleg van wachtbekkens voor water, essentieel element in het productieproces.

Drukkerijen en uitgeverijen vormen typische grensgevallen tussen industrie- en dienstensector. Ze worden gekenmerkt door uitgesproken stedelijke lokalisatieloga. Ondanks bekende gespecialiseerde uitgeverijen in Charleroi en Doornik, treden de Waalse steden niet sterk naar voor. Bovendien de grote steden is enkel Turnhout een belangrijk centrum; de stad bevindt zich op ongeveer hetzelfde niveau als Gent.

Deze sector is één van de drie industriële sectoren die geen verliezen in werkgelegenheid laat opmeten in de periode 1981-1991.

De meest opmerkelijke ontwikkelingen zijn (kaart 4.50) :

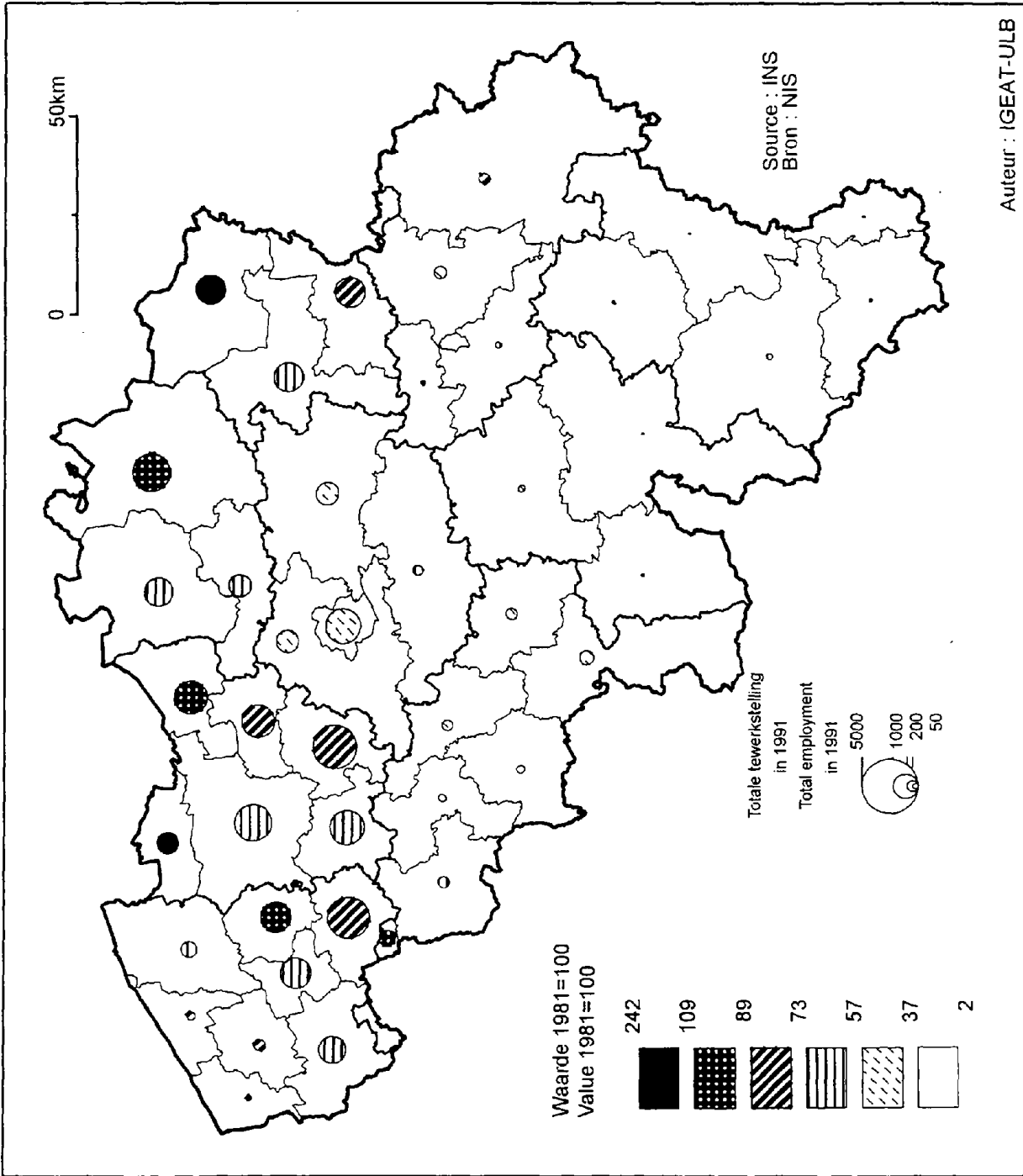
- de achteruitgang van de sector in de grote steden ten voordele van hun periferie ;
- de algemene groei in Vlaanderen ten opzichte van een quasi algemene achteruitgang in Wallonië.

4.2.15. Andere verwerkende nijverheden (1,1% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector omvat de productie en omzetting van plastics (17 000 jobs), rubber (4 000 jobs), de productie van precisie-instrumenten (4 000 jobs), de juwelen- en diamantnijverheid (5 000 jobs), en de fabricage van muziekinstrumenten, speelgoed- en sportartikelen, foto- en filmlaboratoria,... (2 000 jobs) (kaart 4.51).

De totale werkgelegenheid in de sector daalde tussen '81 en '91 met bijna 8%.

De subsector omzetting van plastics komt erg verspreid voor en is in termen van werkgelegenheid het belangrijkste. Toch is er een overwicht in Vlaanderen, met de hoogste

Kaart 4.49. Totale werkgelegenheid in de sector papier-drukkerij-uitgeverij in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

concentraties in het Kortrijkse en Oost-Vlaanderen. In Wallonië zijn enkel de regio Luik en de stad Virton van wezenlijk belang.

De juwelen- en diamantnijverheid en de edelsmeedkunst zijn historisch sterk geconcentreerd in het Antwerpse, vooral in de stad Antwerpen zelf, en in het noordoosten van het arrondissement Mechelen.

De productie van precisie-instrumenten is een kleine sector, die erg verspreid voorkomt. Enkel de Brusselse pool komt echt tot uiting op de kaart.

4.2.16. De bouwsector (5,9% van de totale werkgelegenheid)

De ruimtelijke spreiding van deze sector loopt parallel met die van de bevolking.

De kaart die het belang van de bouwsector toont in de lokale werkgelegenheid laat de perifere gebieden duidelijk to uiting komen. Het belang van de sector in die gebieden is het resultaat van de algemeen lage economische activiteit. De andere regio's die duidelijk naar voor treden zijn het Noordoosten, West-Vlaanderen en de Dendervallei. De sector is er zeer dynamisch (kaart 4.52).

Bij de analyse van de evolutie van de werkgelegenheid moeten we er rekening mee houden dat het aantal jobs in de sector sterk beïnvloed kan worden door conjuncturele bewegingen of lokale omstandigheden (kaart 4.53).

De evolutie toont een verlies van werkgelegenheid in heel Wallonië, maar ook binnen de driehoek Antwerpen-Brussel-Gent. De teruggang in Waals-Brabant kan toegeschreven worden aan een vertraging in de suburbanisatiebeweging. De negatieve evolutie in de Kuststreek kan op haar beurt toegeschreven worden aan een inzinking in de bouwactiviteit gebonden aan het kusttoerisme. De meest dynamische regio's zijn: de rest van West-Vlaanderen, de Dendervallei en het Noordoosten.

4.2.17. De groothandel (5% van de totale werkgelegenheid)

Op nationaal vlak neemt het belang van de sector algemeen toe. De evolutie van het aandeel in de totale werkgelegenheid van 4,4 naar 5% tussen 1981 en 1991 bewijst dit. We moeten hier nochtans voorbehoud maken met betrekking tot de kwaliteit van de statistieken. Indien we een vergelijking maken met de gegevens van de RSZ blijkt dat de provincies Namen en Henegouwen duidelijk ondergewaardeerd werden door de Volkstelling, terwijl Brussel, Gent en het Kortrijkse eerder overgewaardeerd bleken. Toch zijn de algemene tendensen goed te onderscheiden. Drie belangrijke steden hebben een sterk overwicht: Brussel, Antwerpen en, in mindere mate, Gent. De zwakte van de twee grootste Waalse steden is spectaculair te noemen: Luik komt zo bijvoorbeeld ver na Gent, en stijgt nauwelijks uit boven Hasselt.

Twee lokalisatiefactoren zijn doorslaggevend:

- de nabijheid van transportactiviteiten: de havens van Antwerpen en Gent, de luchthaven van Zaventem, de as Brussel-Antwerpen, en de Brusselse kanaalzone;
- de nabijheid van een afzetmarkt voor consumptie. Dit verklaart eveneens de relatief sterkere positie van Brussel ten opzichte van Antwerpen.

De kaart die het belang toont van de groothandel in de lokale werkgelegenheid bevestigt de specificiteit van de sector in de grootstedelijke as. Het toont echter ook dat de sector in heel Vlaanderen sterk vertegenwoordigd is. Het industrieel netwerk is er veel dichter dan in Wallonië. Een ander verschil is de sterkere oriëntatie naar sectoren die een intense commerciële activiteit genereren in Vlaanderen (kaart 4.54).

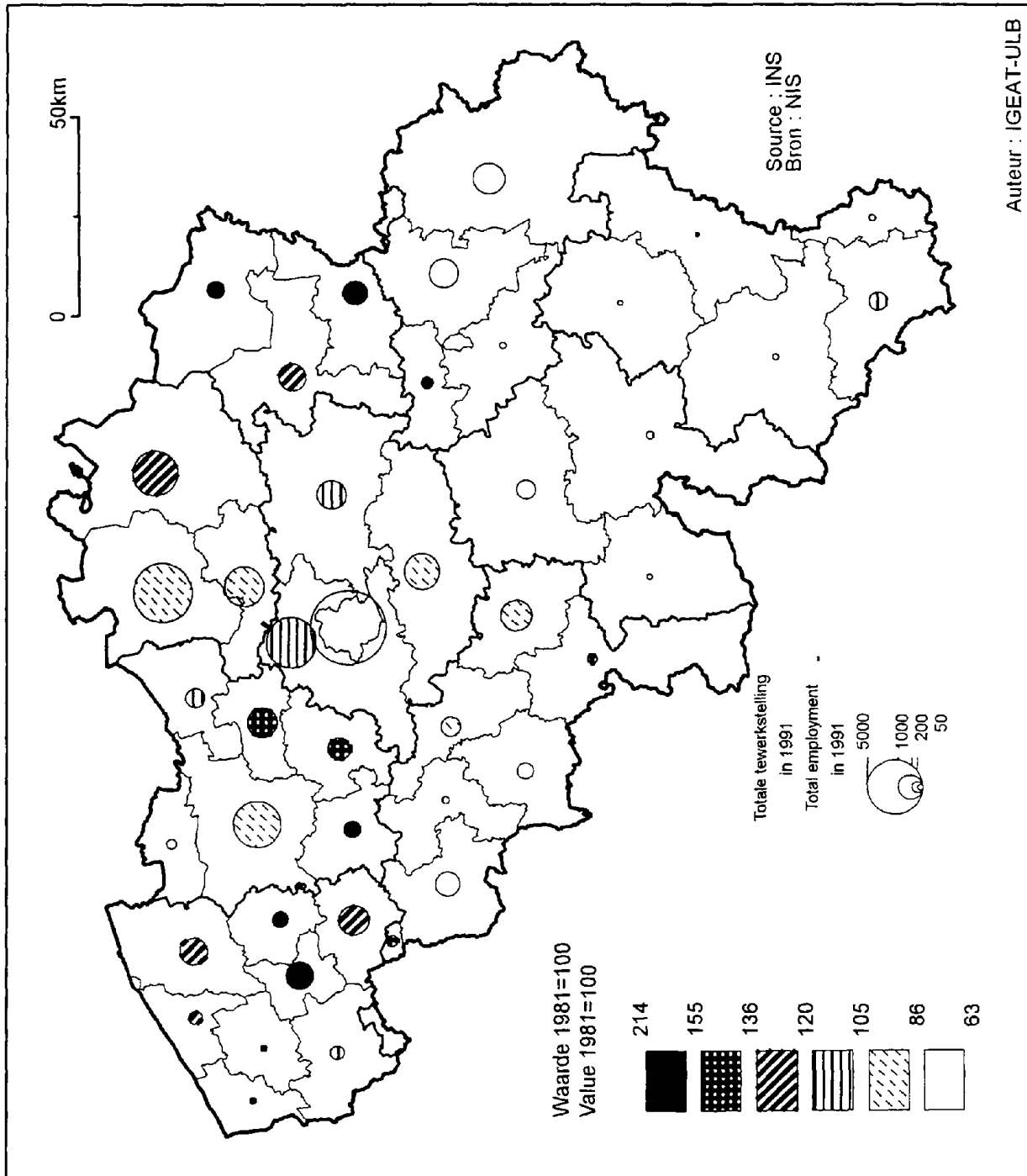
Op een ander niveau kunnen we ook vaststellen dat de groothandelsactiviteiten, die goederenopslag en grote bedrijfsruimten vereisen, een tendens tot lokalisatie in de perifere gebieden rond de steden vertonen. Dit is zeker het geval rond Brussel. Het is veel minder

duidelijk in het geval van Antwerpen. Dit kan toegeschreven worden aan het feit dat de havenzone zich situeert binnen de gemeentegrenzen van de stad Antwerpen.

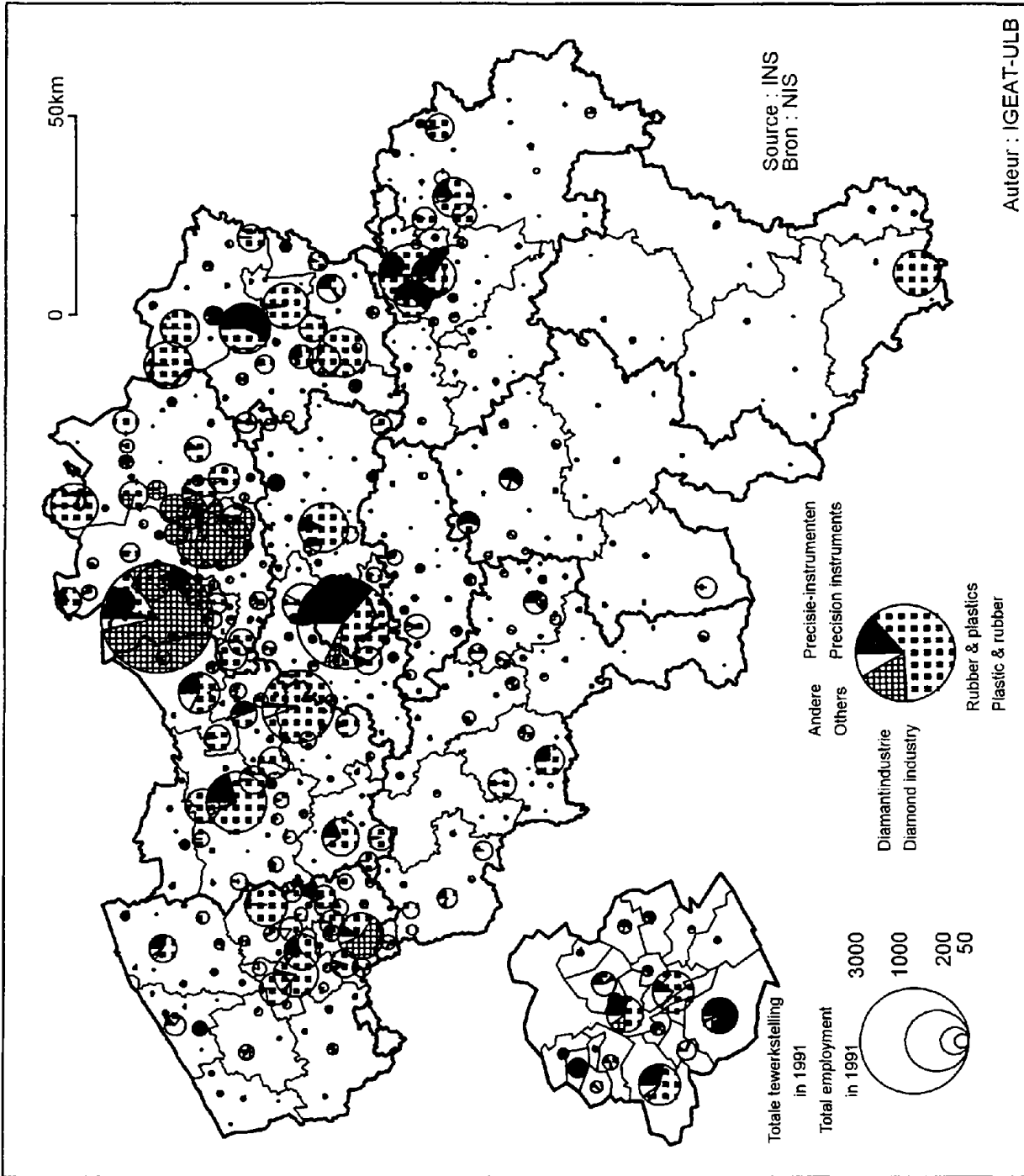
De evolutie van de werkgelegenheid in de groothandel kan als volgt samengevat worden (kaart 4.55) :

1°) een tegenstelling Vlaanderen-Wallonië : in Vlaanderen groeit de sector, in Wallonië, waar de sector al niet sterk stond, gaat hij nog verder achteruit ;

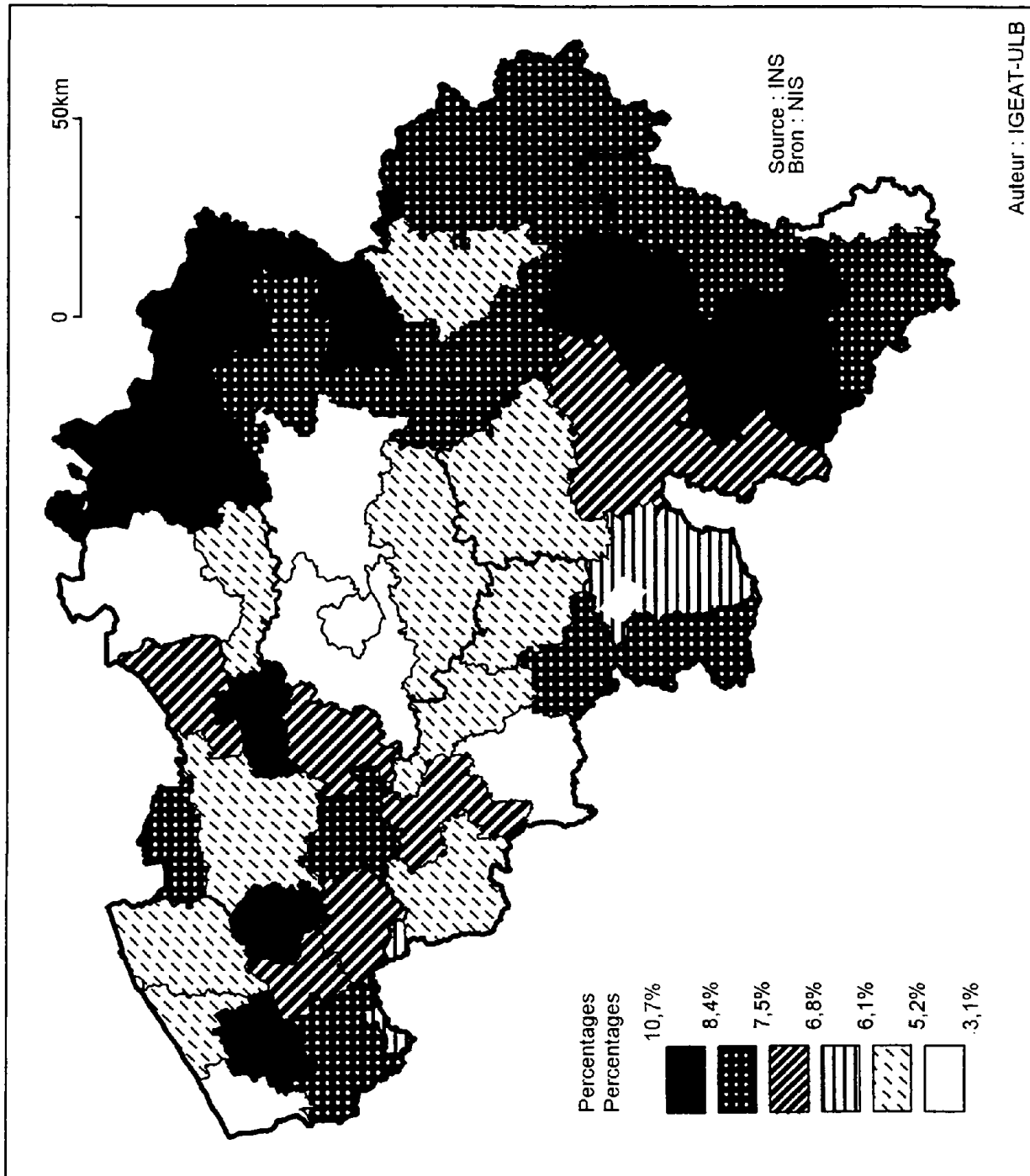
2°) een teruggang in de grote steden ten voordele van hun respectievelijke randgebieden ; een tendens die vooral merkbaar is rond Brussel. De stedelijke randzones zijn beter toegankelijk en minder duur.

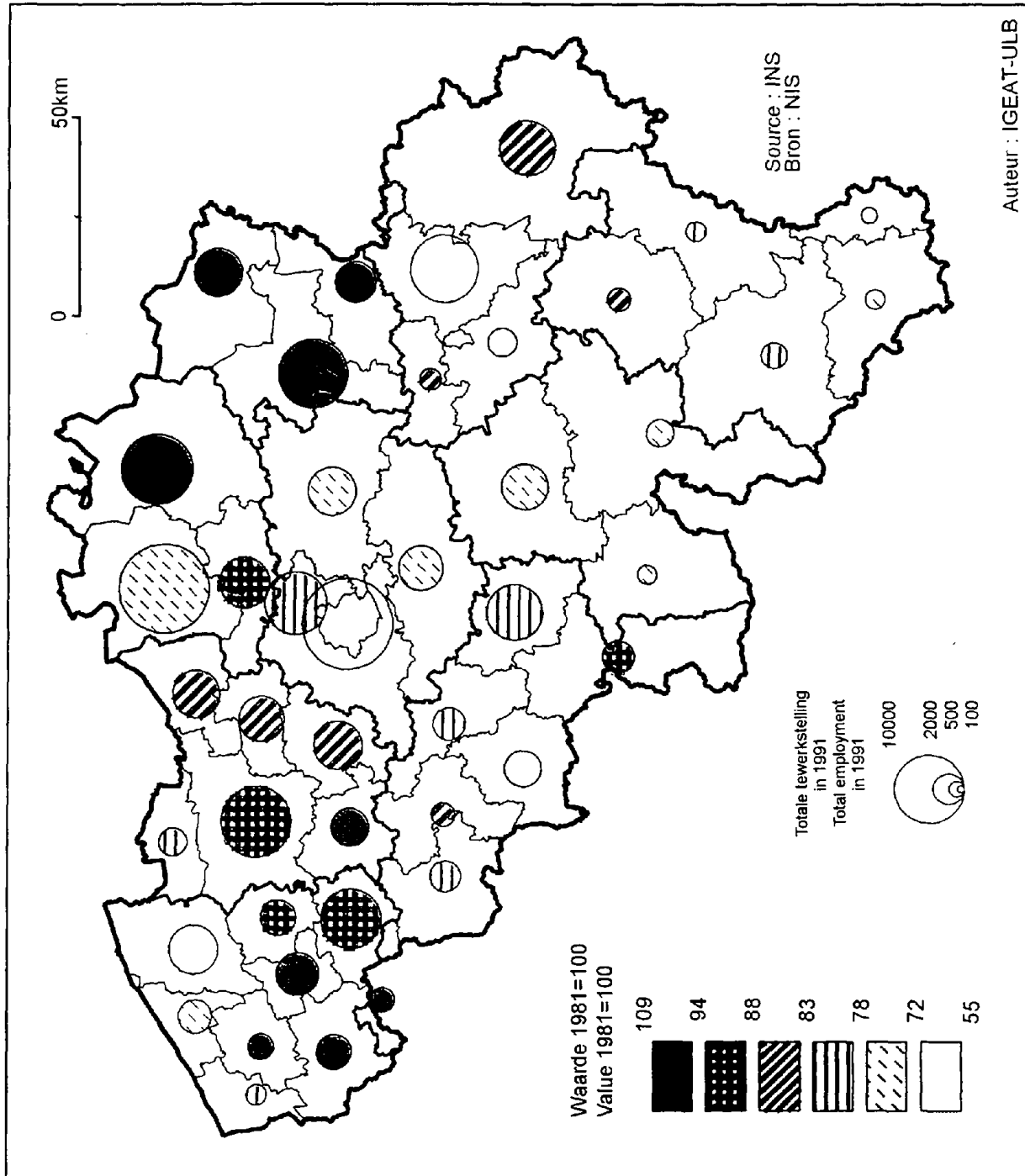
Kaart 4.50. Kenmerken van de economische activiteit in de andere verwerkende nijverheden in 1991.

Kaart 4.51. Totale werkgelegenheid in de andere verwerkende nijverheden in 1991.

Kaart 4.52. Aandeel van de bouwsector in de totale werkgelegenheid in 1991.

Kaart 4.53. Totale werkgelegenheid in de bouwsector in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

4.2.18. De kleinhandel (11,9% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector beperkt zich niet enkel tot de kleinhandel, zoals die gedefinieerd wordt door de activiteitscodes van het NIS, maar omvat ook de persoonlijke diensten, de bakkerijen, de garages, de reisagentschappen en bepaalde verhuuractiviteiten. Deze activiteiten worden ook tot de kleinhandel gerekend vermits ze rechtstreeks gericht zijn op de gezinnen.

De spreiding van de kleinhandel loopt in belangrijke mate parallel aan die van de bevolking en de inkomens.

De kaart die de werkgelegenheid per inwoner in de kleinhandel toont bewijst dat deze correlatie echter niet perfect is. Stedelijke kernen (zelfs van kleinere omvang) tonen een duidelijke specificiteit. Een deel van het plaatselijk handelsgebeuren richt zich daar immers op een ruimere markt die verder reikt dan de lokale bevolking (kaart 4.56).

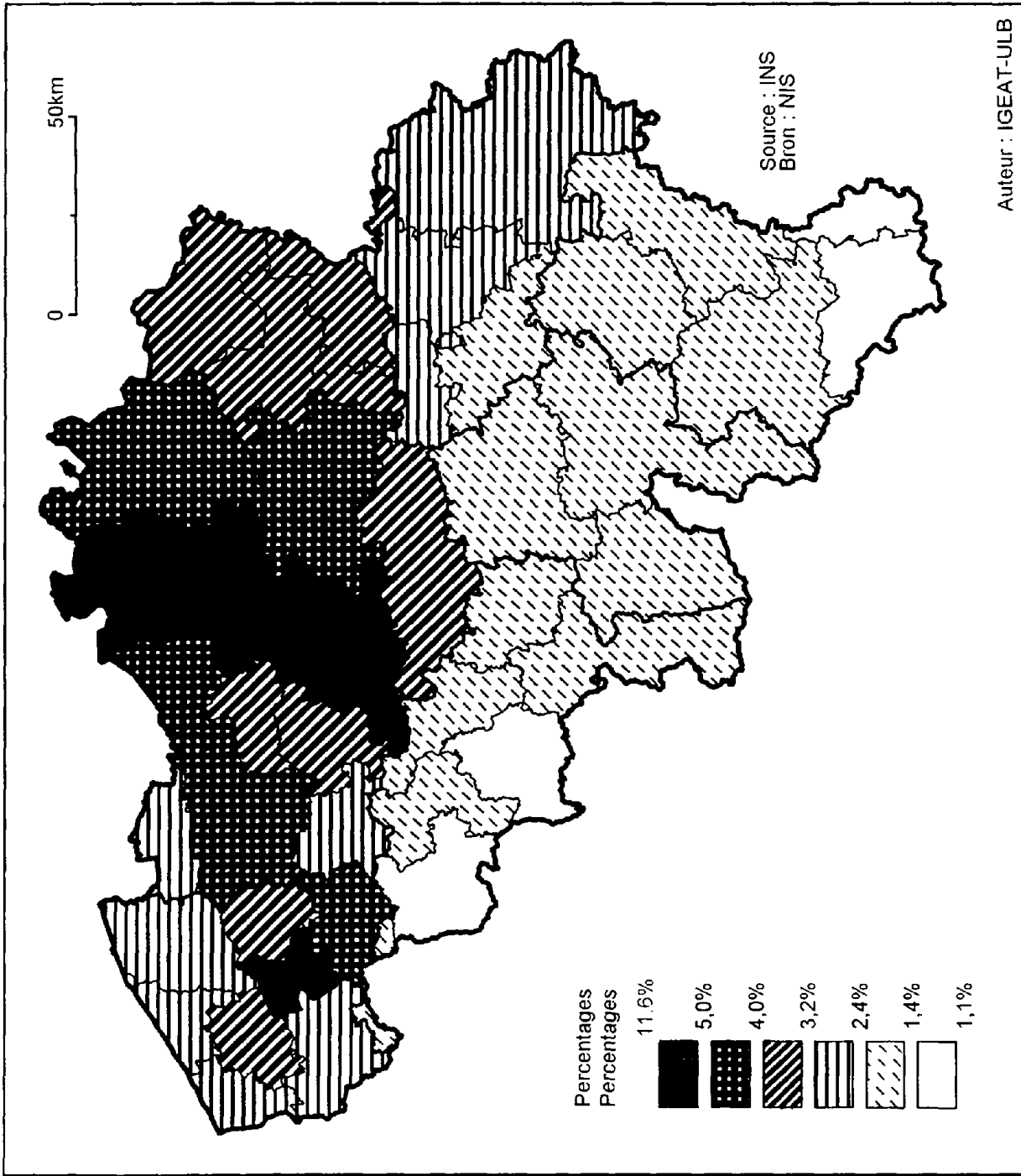
Verder valt ook de specificiteit van de kuststreek op, wat natuurlijk verklaard wordt door de toeristische functie. Hetzelfde geldt voor de toeristische delen van de Ardennen, maar wel minder uitgesproken. Tussen 1981 en 1991 daalde het aandeel in de totale werkgelegenheid van 12,6 naar 11,9%. Dit komt overeen met een verlies van 4% binnen de sector.

Ruimtelijk gezien kende de sector een snelle reorganisatie (kaart 4.57) :

1°) De meest spectaculaire ontwikkeling is de periferisering van de kleinhandel. De centra van de grote steden lijden verliezen ten voordele van hun periferie. Het is in Brussel dat deze tendens het duidelijkst is. De verplaatsing gebeurt er voornamelijk naar het zuiden toe en in de richting van de luchthaven. Er is een sterke toename van het aantal grootwarenhuizen. Deze vereisen grote bedrijfsruimten, niet of nauwelijks voor handen binnen het stadswefsel. Deze evolutie gebeurde ten nadele van de kleinhandel, die meer in de stad geïntegreerd is. Deze tendens verklaart ook de algemene teruggang van de werkgelegenheid in de sector. We kunnen stellen dat de handelssector de bevolking en de hogere inkomens volgt, in hun suburbanisatiebeweging naar de perifere gebieden rond de steden.

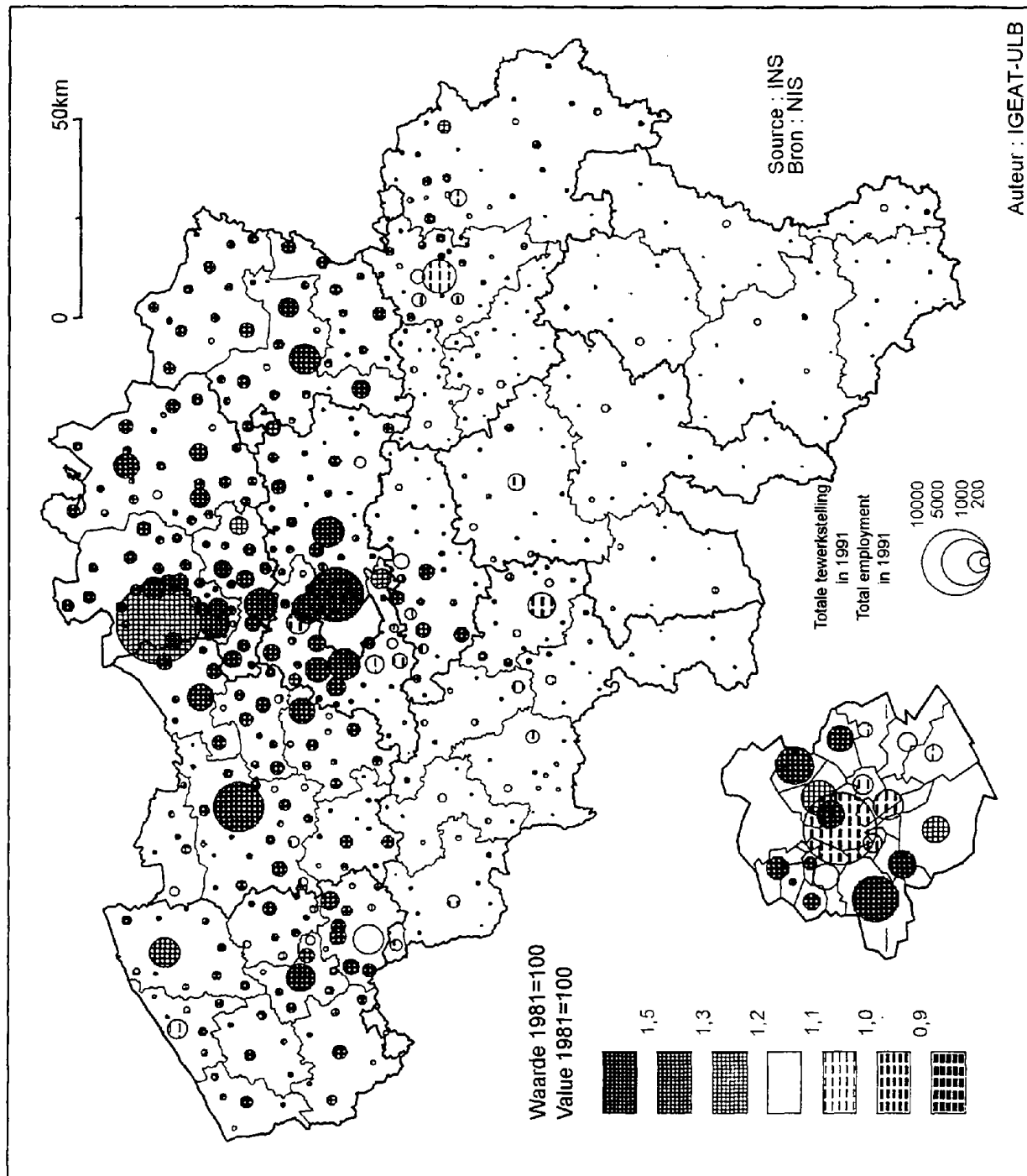
2°) Elders verloopt de evolutie van de sector grotendeels parallel aan de algemene regionale dynamieken, zowel op economisch als op demografisch vlak. De sterkste groei concentreert zich in de regio Kortrijk, de meest significante afname in de oude Waalse industrieas, en nog meer in het bijzonder, in de provincie Henegouwen.

3°) Ook de toeristische regio's (Kust en Ardennen) vertonen een intense dynamiek.

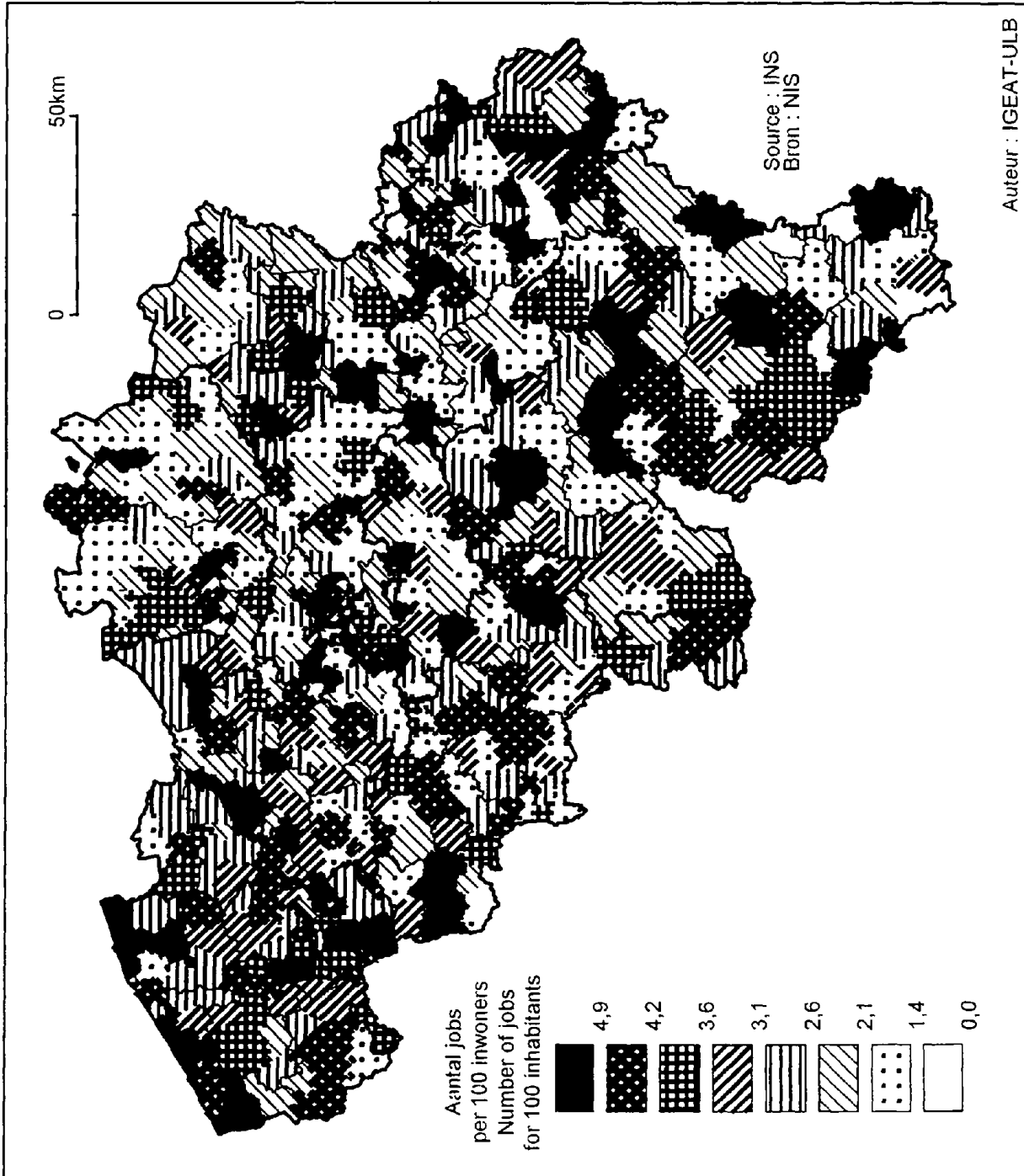

Kaart 4.54. Aandeel van de groothandel in de totale werkgelegenheid in 1991.

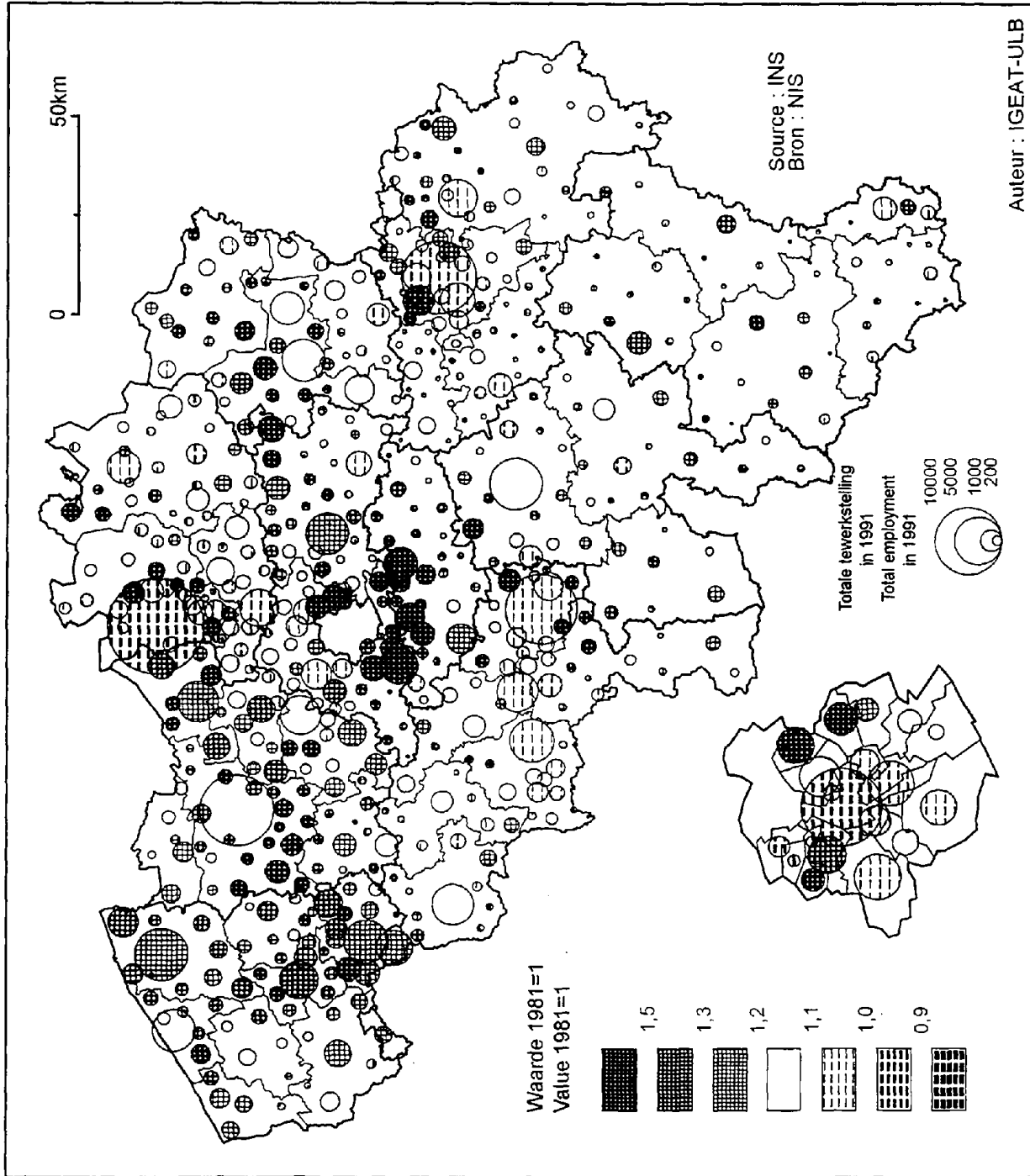

Kaart 4.55. Totale werkgelegenheid in de groothandel in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 4.56. Tewerkstelling in de kleinhandel per 100 inwoners in 1991.

Kaart 4.57. Totale werkgelegenheid in de kleinhandel (met uitzondering van de bakkerijen) in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

4.2.19. Hotels, restaurants, café's (Horeca) (3% van de totale werkgelegenheid)

Twee redenen voor onderwaardering van deze sector. Er is relatief veel zwartwerk en er is een tijdsfactor die aanzienlijke verschillen kan verklaren. De datum van de Volkstelling (1 maart) stemt immers overeen met een toeristisch zwakke periode. De ruimtelijke implicaties van het zwartwerk kunnen niet ingeschat worden, deze resulterend uit het tijdsgebonden aspect wel. Het impliceert een onderwaardering van de gebieden die specifiek zijn voor het toerisme.

De lokalisatie van de sector beantwoordt aan verscheidene logica :

1°) het gewone verbruik nabij de woonplaats van de consumenten. In dit geval verloopt de ruimtelijke spreiding van de sector in belangrijke mate parallel aan deze van de bevolking en de inkomens;

2°) het verbruik nabij het adres van tewerkstelling verklaart hogere concentraties in werkgelegenheidscentra ;

3°) een verbruik dat meer specifiek gebonden is aan de zakenwereld in de grootsteden. Dit is zeker belangrijk in Brussel;

4°) het verbruik gebonden aan het toerisme. Het is vooral deze component die een verschillend spreidingspatroon vertoont ten opzichte van de kleinhandel. Het toerisme zorgt vooral voor veel werkgelegenheid in deze sector aan de Kust, in de stedelijke centra met een historisch belangrijk kader, zoals Brussel, Antwerpen, Brugge en Gent, en ook nog, zij het dan in mindere mate, in de Kempen.

Het toerisme in de Ardennen, meer bescheiden en verspreid, komt minder tot uiting. Nochtans is het belang van de sector in de lokale economie er vrij groot.

De groei van de werkgelegenheid in de sector doet zich op specifieke plaatsen voor (kaart 4.58). Dit geldt zeker voor de welgestelde randzones rond de steden, waar een sterke immigratie van gezinnen met middelmatige en hogere inkomens plaatsvindt. Deze bevolkingstoename trekt delen van de horeca aan die gericht zijn op een lokale afzetmarkt (in Waals-Brabant, ten noordoosten van Antwerpen).

Meer in het algemeen blijkt dat de groei van de sector parallel loopt met de evolutie van het inkomensniveau. Dit impliceert enerzijds een achteruitgang in de Waalse industrieas, anderzijds groei in West-Vlaanderen en het Noordoosten.

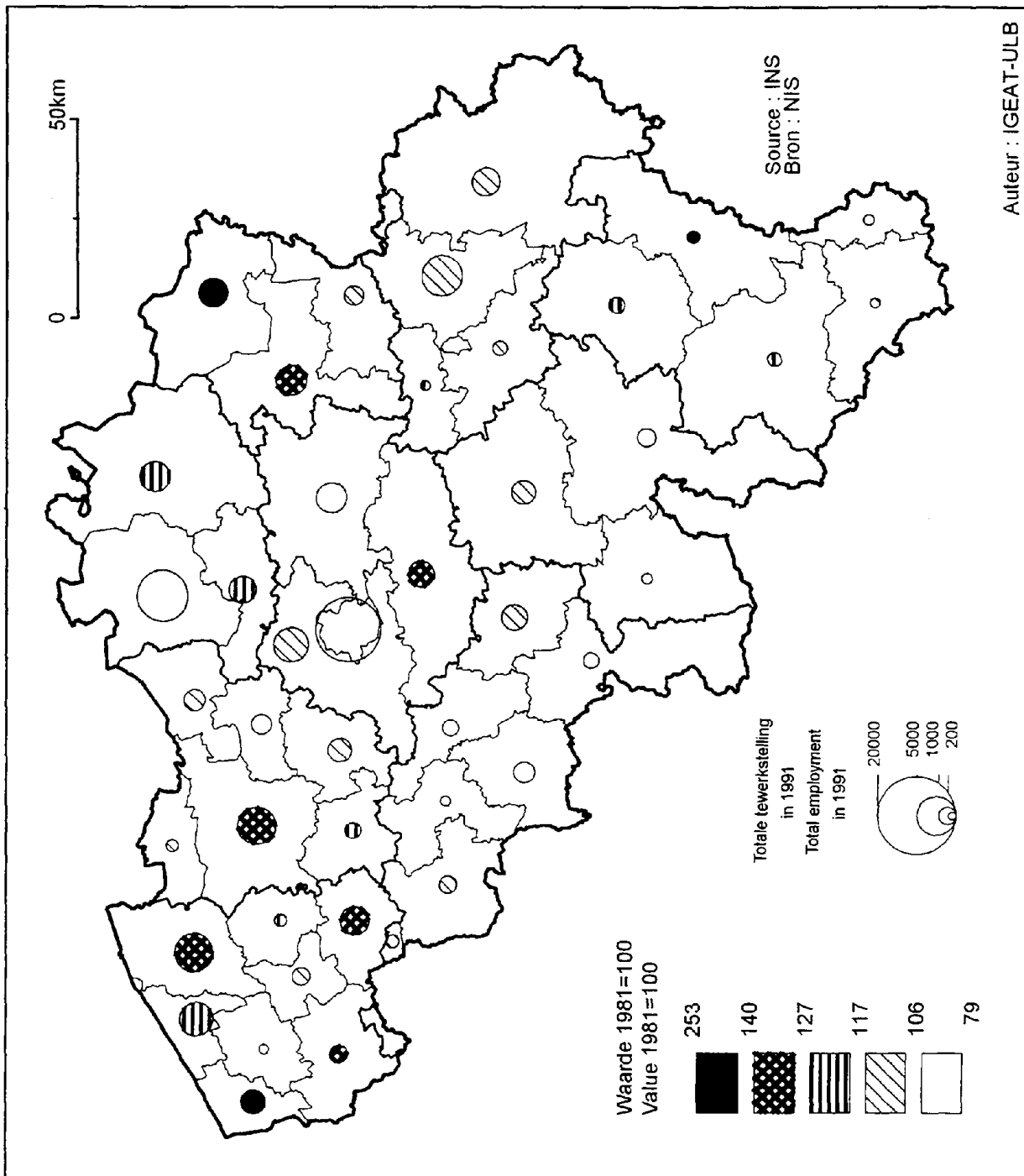
De toeristische regio's vertonen een belangrijke dynamiek : de Kust, het toeristische deel van de Ardennen en het arrondissement Maaseik in de Kempen.

4.2.20. Transport (5,1% van de totale werkgelegenheid)

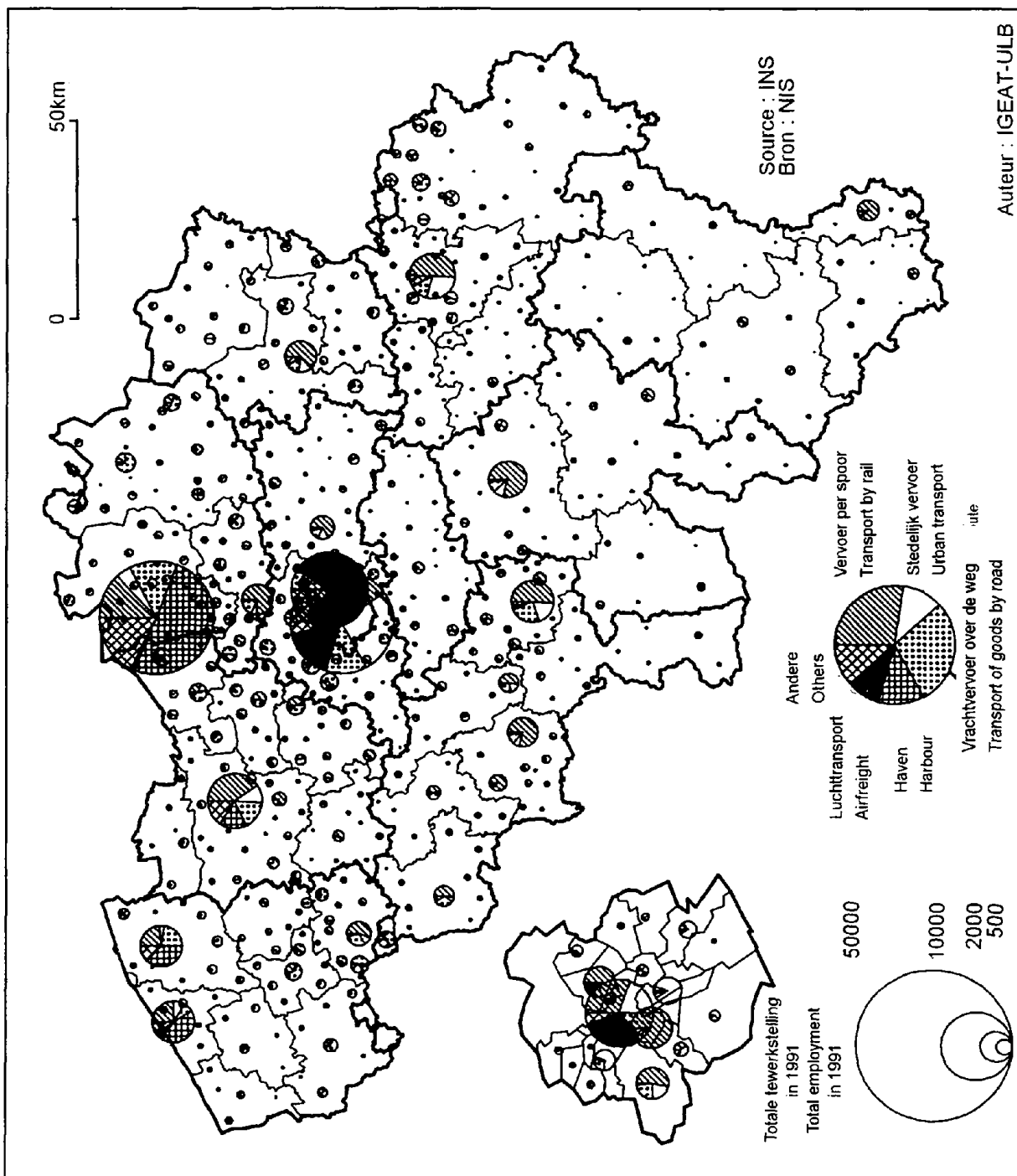
Het spreidingspatroon van de werkgelegenheid in de transportsector toont sterke concentraties, die gemakkelijk verklaard kunnen worden (kaart 4.59) :

- de havenactiviteit wordt gedomineerd door Antwerpen. Slechts ver daarna positioneren zich de havens van Gent, Oostende en Zeebrugge. De Antwerpse haven lost tweederden van het vrachtverkeer van de BLEU en laadt ongeveer de helft ervan. Het dient opgemerkt dat de transportactiviteit in Antwerpen niet uitsluitend gebonden is aan het lossen van de schepen in de haven. Veel meer werkgelegenheid concentreert zich bij de spoorwegen, het wegtransport voor goederen en de expeditiekantoren. Maar, natuurlijk staan al deze activiteiten in nauwe relatie tot de haven;

- de werkgelegenheid bij de spoorwegen komt relatief verspreid voor. Toch onderscheiden zich enkele centra die specifiek blijken. Het gaat om spoorwegknooppunten zoals Brussel, Namen, Bergen en Hasselt. Brussel huist daarenboven nog eens het administratief beheer van de NMBS;

Kaart 4.58. Totale werkgelegenheid in de horeca in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 4.59. Kenmerken van de economische activiteit in de transportsector in 1991.

- het wegtransport van goederen komt relatief verspreid voor en is specifiek voor de industriële regio's, buiten de spoorwegknooppunten : het Noordoosten, het Kortrijkse, de as Brussel-Antwerpen met uitzondering van Mechelen;
- het intra-stedelijk vervoer, met inbegrip van het taxiverkeer, is vanzelfsprekend specifiek voor de grote agglomeraties;
- de luchthaven van Zaventem treedt duidelijk op de voorgrond. Het luchtverkeer ligt er trouwens aan de basis van de concentratie van verschillende andere transportvormen, voornamelijk het wegtransport. De lokalisatie van het luchtverkeer in Brussel zelf komt overeen met de inplanting van de maatschappelijke zetels van Sabena en andere luchtvaartmaatschappijen.

Het algemeen beeld toont een concentratie van de transportsector in Antwerpen en Brussel-Zaventem. In deze laatste ruimtelijke omschrijving concentreren zich zowel het administratief beheer van de transportbedrijven als de nationale luchthaven. Bovendien is Brussel ook het belangrijkste spoorwegknooppunt van het land en bezit het ook het meest uitgebreide netwerk voor openbaar vervoer.

De evolutie in het ruimtelijk patroon van de sector is het resultaat van twee verschillende factoren : de regionale economische ontwikkeling en de dominantie van bepaalde transportvormen.

Algemeen bemerken we groei in de perifere delen van Vlaanderen en een algemene achteruitgang in Wallonië.

Wat de transportvormen betreft, is er een achteruitgang van de belangrijkste spoorwegknooppunten, ten gevolge van de crisis en de rationaliseringspolitiek die gevoerd wordt bij de nationale spoorwegmaatschappij. De getroffen steden zijn onder andere Brussel, Namen, Hasselt, Mechelen, Luik en Kortrijk.

De meest voornamelijk zeehavens (Antwerpen, Gent en Oostende) kennen verliezen in werkgelegenheid. De haven van Zeebrugge kenmerkt zich daarentegen door een sterke groei. De luchthaven van Zaventem kent een sterke dynamiek. Dit is het resultaat van het toenemend belang van het luchtvaartverkeer en de bijhorende activiteiten die het induceert, zoals de koerier/expressdiensten.

De groei van de transportsector in perifere delen van Vlaanderen is het gevolg van de lokale economische dynamiek. Het vertaalt zich concreet in een toename van het wegtransport. De toegankelijkheid tot het hele grondgebied via de weg is zeer goed (kaart 4.60).

4.2.21. Communicatie (2% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector groepeerd als belangrijkste bedrijven : de Post en Belgacom (de voormalige Regie voor Telegrafie en Telefonie).

Het spreidingspatroon van het postwezen loopt parallel met dat van de bevolking. De Post komt enkel als specifiek naar voor in de administratieve centra, zoals Brussel, en in de steden waar de grote sorteercentra zijn ingeplant. In het laatste geval gaat het vaak om spoorwegknooppunten, zoals Namen bijvoorbeeld.

Hetzelfde geldt voor de andere subsectoren, vooral voor Belgacom, waarvan het beheer grotendeels gebeurt vanuit Brussel.

Deze sector kende een verlies van 8% tussen 1981 en 1991. Ruimtelijk beschouwd is de evolutie van de werkgelegenheid relatief homogeen over het hele land.

4.2.22. Banken en verzekeringen (4,6% van de totale werkgelegenheid)

Het interessantste aspect van de ruimtelijke spreiding van deze sector is zijn indicatieve waarde. Doorgaans ligt het moeilijk om de lokalisatie van de maatschappelijke zetel van een bedrijf uit de statistieken te halen, en deze te onderscheiden van andere delen van het bedrijf, zoals de echte productiesegmenten. Andere sectoren lenen zich dus niet zo gemakkelijk voor het aanduiden van economische beslissingscentra (de steden), waar maatschappelijke zetels zich vaak vestigen. De inplanting van de bank- en verzekeringssector toont daarentegen duidelijk de belangrijke rol die steden spelen in de economie, en ook de voorname plaats die ze innemen in het lokale beheer van de regio's waarin ze zich situeren. Banken lokaliseren zich bij voorkeur daar waar op politiek en economisch vlak de beslissingen genomen worden. Ze zijn trouwens onmiddellijk betrokken partij, bijvoorbeeld door de leningen die ze uitstaan. Gedurende de jaren '80 kende de sector een sterke groei in termen van werkgelegenheid (meer dan 20%).

De voornaamste ruimtelijke kenmerken van deze sector zijn :

1°) de uitgesproken concentratie in Brussel. Dit toont aan dat de hoofdstad het economisch beslissingscentrum bij uitstek is op nationaal niveau, en het enige op internationaal niveau;

2°) Antwerpen komt slechts ver na Brussel, ondanks het feit dat de sector er specifiek is;

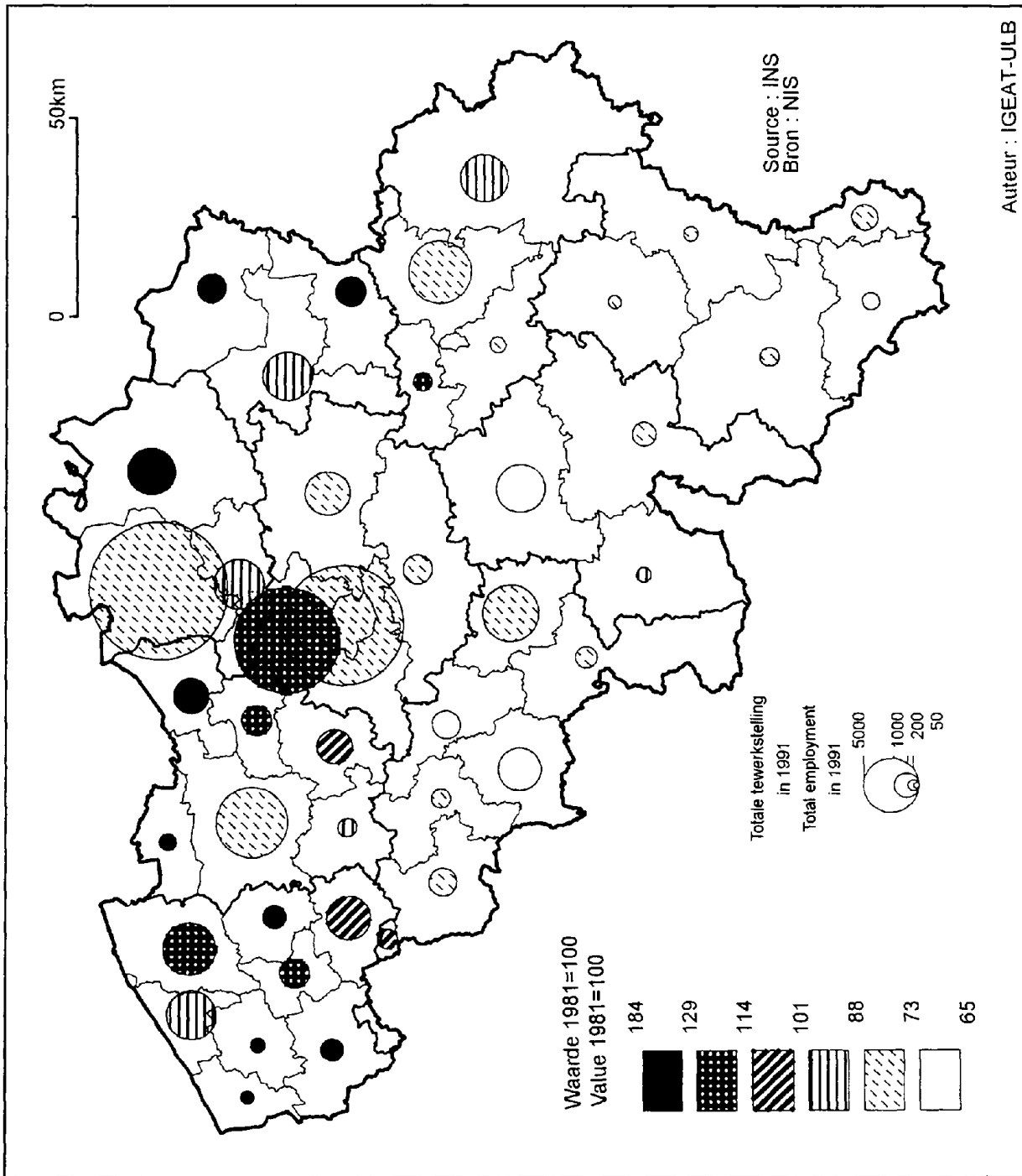
3°) de zwakte van de twee grote Waalse centra op dit niveau toont duidelijk dat het lokaal economisch beheer in het oude Waalse industriebekken zeer beperkt is. We hebben reeds eerder benadrukt dat de sleutelsectoren van de industriële revolutie in Wallonië al van in het begin gestuurd geweest zijn door de Brusselse financiële wereld. Luik speelt ontegensprekelijk op lokaal vlak een belangrijker rol dan Charleroi, dat zich ongeveer op hetzelfde niveau als Namen bevindt;

4°) de specificiteit van Leuven is uitzonderlijk voor een stad van die grootte. Leuven situeert zich immers op hetzelfde niveau als bijvoorbeeld Gent of Luik. Leuven dankt haar positie aan de aanwezigheid van de maatschappelijke zetels van twee grote bankinstellingen;

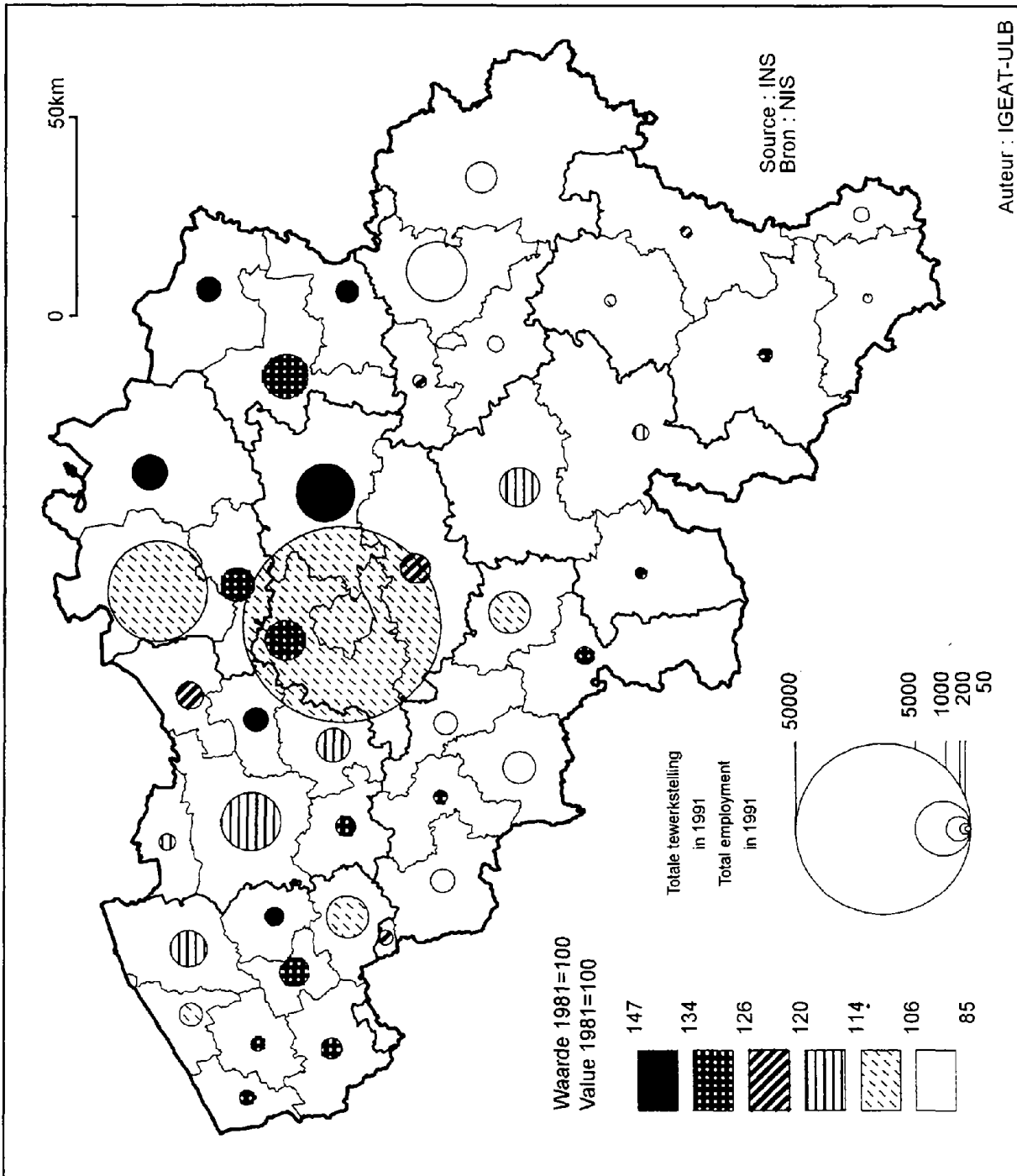
5°) de tegenstelling tussen het Kortrijkse en het Noordoosten. In het Noordoosten heeft de industrialisatie met zijn exogeen karakter, gebonden aan buitenlandse investeringen, niet geleid tot de ontwikkeling van een dicht financieel netwerk. Het dichte netwerk van kleine en middelgrote ondernemingen in het Kortrijkse impliceert daarentegen lokaal grotere financiële noden. Deze hebben geleid tot de lokalisatie van heel wat financiële instellingen, die tot voor kort een erg lokaal karakter hadden.

Ruimtelijk beschouwd bemerken we een tendens naar groei in de meer rurale gebieden en een relatieve achteruitgang in de stedelijke centra. De strategieën van de financiële instellingen, die de dienstverlening zo dicht mogelijk bij hun klanten willen aanbieden, ligt daaraan ten grondslag (kaart 4.61). De relatieve achteruitgang van de Waalse steden is meer significant, met uitzondering van Namen. Het feit dat Namen een belangrijk centrum is geworden, door een concentratie van de Waalse politieke (administratieve) infrastructuur, is daar zeker niet vreemd aan.

Kaart 4.60. Totale werkgelegenheid in de transportsector in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 4.61. Totale werkgelegenheid in de bank- en verzekeringssector in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

4.2.23. De vastgoedsector (0,3% van de totale werkgelegenheid)

De vastgoedsector vormt een erg kleine sector in termen van werkgelegenheid. Toch genereert hij een hoge toegevoegde waarde. De sector wordt apart beschouwd vanwege zijn zeer specifiek ruimtelijk patroon.

De werkgelegenheid in het vastgoed situeert zich vooral in de belangrijke steden, daar waar de druk op de vastgoedmarkt het grootst is. Binnende grenzen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest, eerste werkgelegenheidscentrum voor de sector, zien we een duidelijk contrast tussen de rijke gemeenten in het oosten (met veel jobs) en de westelijke gemeenten.

Buiten de stedelijke omgeving komt vooral de Kust tot uiting. Dit kan toegeschreven worden aan de toeristische functie, gedeeltelijk gebaseerd op verhuuringsactiviteiten. Verder komen ook de perifere gebieden rond de steden tot uiting, in het bijzonder Waals-Brabant.

4.2.24. Andere diensten aan bedrijven (4,4% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector groepeerd ondermeer de fiscale en juridische raadgevers, boekhouders, technische diensten, reclamebureaus, studiebureau's, interimkantoren,...

Het ruimtelijk spreidingspatroon van deze sector sluit nauw aan bij dat van de banken en verzekeringen. De activiteiten van deze bedrijven richten zich immers zeer dikwijls op de intense bedrijvigheid geconcentreerd in de economische beslissingscentra. Ze vereisen bovendien hooggeschoold personeel. De lokalisatie is dan ook overwegend stedelijk (4.62). Twee belangrijke verschillen dienen aangeduid te worden :

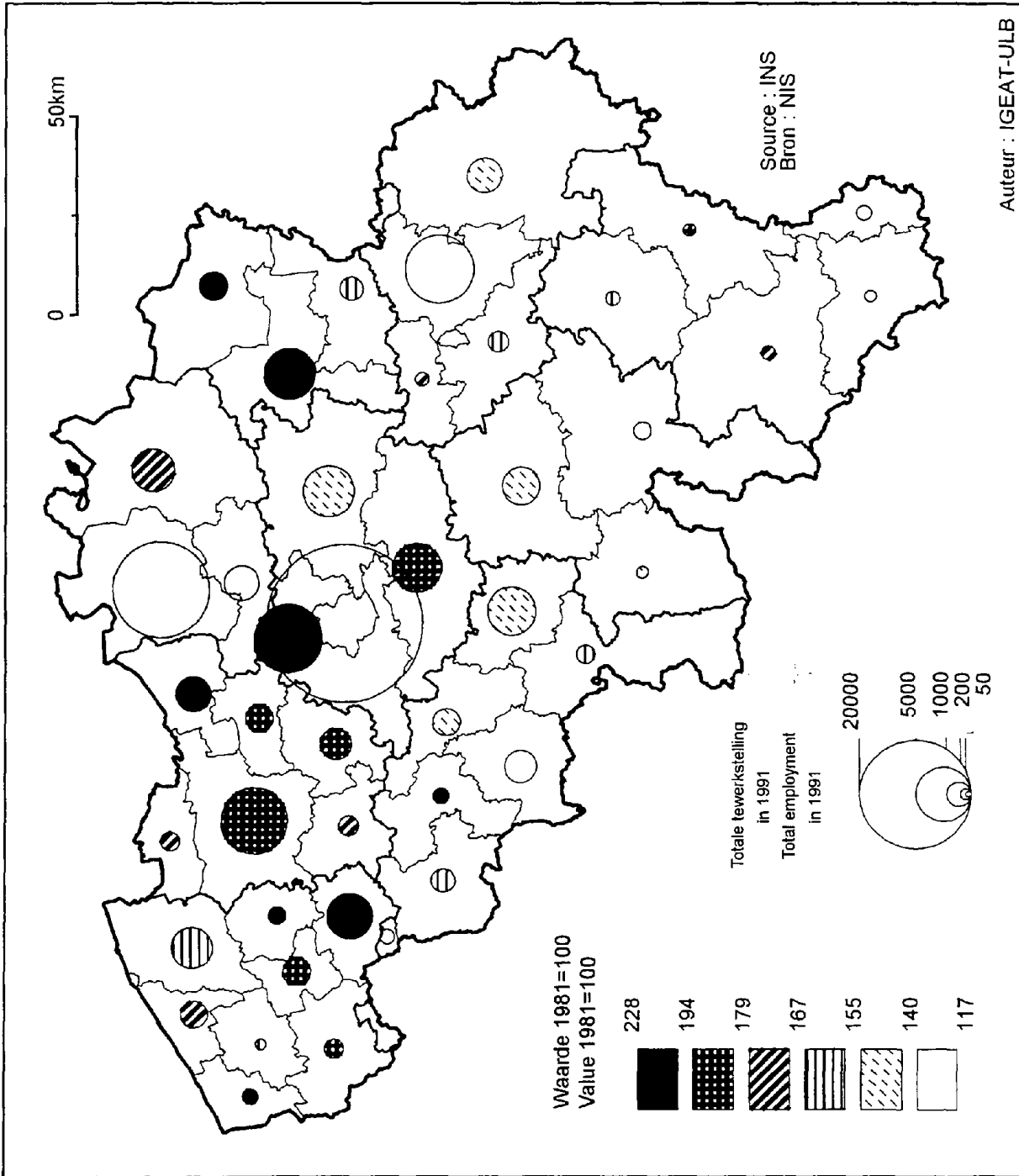
- deze sector toont een meer verspreid patroon dan de financiële sector. De "andere diensten aan bedrijven" lokaliseren zich steeds dicht bij de bedrijven (uit diverse sectoren) die beroep doen op de desbetreffende dienstverlening, ook buiten de steden;
- de concentratie in Brussel blijft belangrijk, maar ten opzichte van de banken en verzekeringen is er ook een niet onaanzienlijke aanwezigheid in de periferie. De aantrekkelijke omgeving trekt er vele kleine kantoren aan, of er zijn heuse (recente) kantoorparken.

In de periode 1981 - 1991 blijkt het de meest dynamische sector! De toename in de werkgelegenheid bedraagt ongeveer 55%. De toenemende uitbesteding van bepaalde diensten, die vroeger intern in de betrokken bedrijven werden verzorgd, verklaart deze evolutie in belangrijke mate.

Twee belangrijke ontwikkelingen kenmerken de ruimtelijke evolutie van de sector (kaart 4.62).

De diensten aan bedrijven ontwikkelen zich sterk op plaatsen waar de economische activiteit globaal toeneemt en/of waar individuele bedrijven verder groeien. Zodoende treffen we de sterkste groei aan in de perifere delen van Vlaanderen (het Noordoosten en West- en Oost-Vlaanderen), evenals in Gent.

Een andere ontwikkeling vindt plaats op een ander ruimtelijk niveau. Het betreft de achteruitgang van de stedelijke centra ten voordele van hun groene en rijke randzones. Een schoolvoorbeeld hiervan is het zuidoostelijk kwadrant van het Brussels Gewest en het vervolg ervan in de richting van Waver.

Kaart 4.62. Totale werkgelegenheid in de diensten aan bedrijven in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

4.2.25.26.29. Administraties en andere niet verhandelbare diensten (15,2% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector groepeerd als voornaamste : de administraties, het gerecht, de openbare ordehandhaving, de sociale opvang (kribben, rusthuizen).

De werkgelegenheid in deze sector is gedurende de laatste tien jaar toegenomen. Het aandeel in de totale werkgelegenheid steeg van 13,2 naar 15,2%. De groei vindt vooral plaats in de verenigingswereld en de sociale opvang.

Het spreidingspatroon van deze sector is vrij eenvoudig en is bijna overal nauw gecorreleerd met dat van de bevolking. Niettemin is de concentratie in Brussel erg hoog. Brussel herbergt de nationale en de Vlaamse administraties. Er zijn ook tal van internationale administraties die echter niet grondig opgemeten zijn door de Volkstelling.

De dichtheid van de werkgelegenheid per inwoner is in de administraties het hoogst in de stedelijke kernen, maar ook in gebieden met een beperkte stedelijke hiërarchie, zoals het westen van de Ardennen (kaart 4.63).

Het aandeel van de niet-verhandelbare diensten in de economie toont een tegenstelling tussen Vlaanderen en Wallonië. In Vlaanderen ligt dit aandeel algemeen laag, in Wallonië hoog. Het belang van de niet-verhandelbare diensten vormt in Wallonië een tegenwicht voor de relatieve zwakte van de verhandelbare diensten (kaart 4.64).

De evolutie van de sector toont een duidelijke achteruitgang in de belangrijkste steden, in het bijzonder in Brussel, en een tendens van verspreiding naar de tussenliggende gebieden (kaart 4.65)

4.2.27. Hoger onderwijs en Research&Development (1,5% van de totale werkgelegenheid)

De subsector research & development (onderzoek en ontwikkeling) dekt niet de R&D die gebeurt binnen de bedrijven, maar wel het openbaar gedeelte ervan, dat verricht wordt door de universiteiten.

De sector komt dan ook vooral geconcentreerd voor in de universiteitssteden van ons land : Brussel, Gent, Leuven, Louvain-La-Neuve en Luik. We treffen eveneens meer gespecialiseerde universitaire centra aan, soms beperkt tot 1 enkele faculteit, in Antwerpen, Namen, Bergen, Gembloux,...

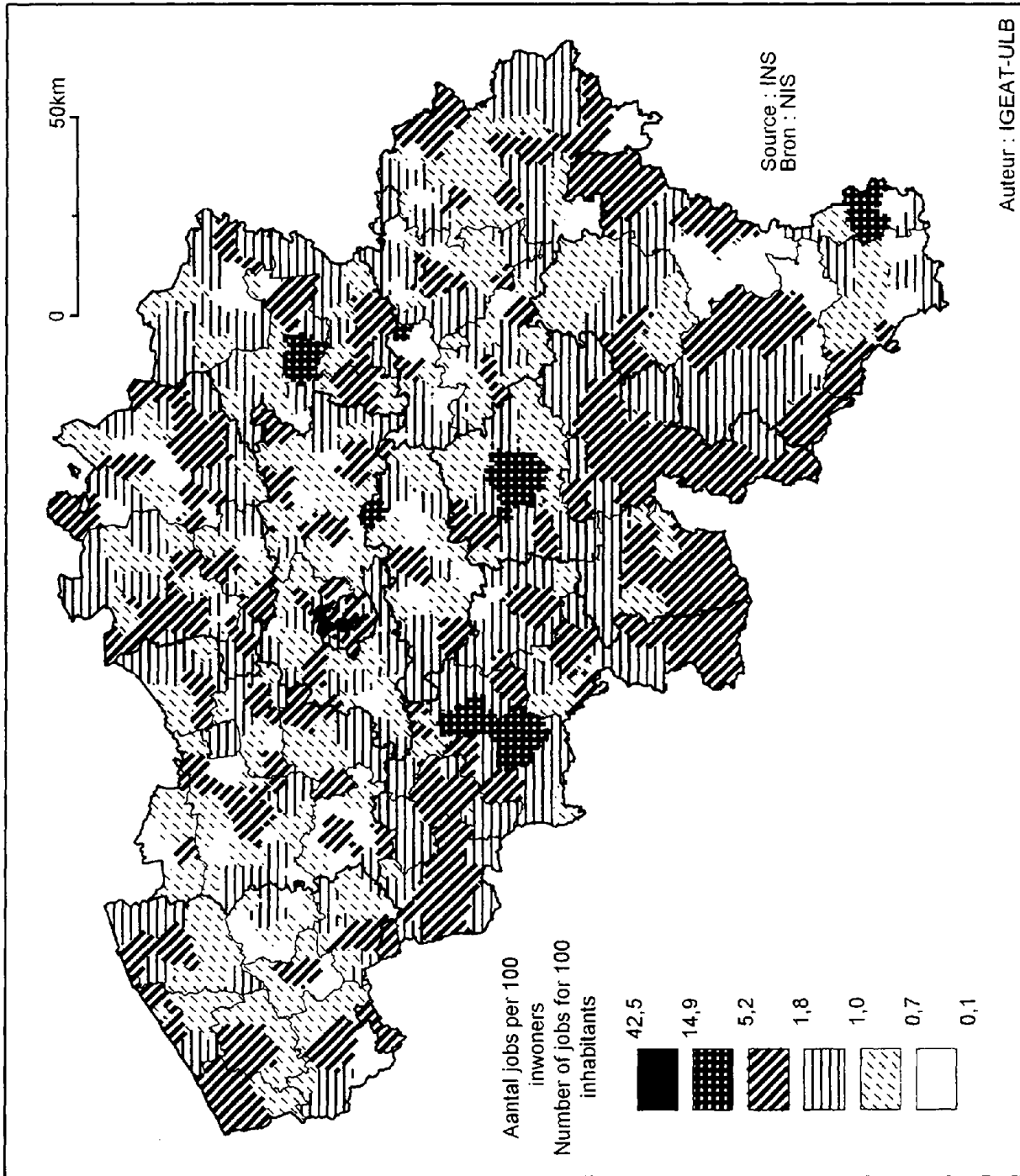
Het niet universitair hoger onderwijs komt meer verspreid voor en is ook aanwezig in de middelgrote steden.

Twee feiten zijn opmerkelijk :

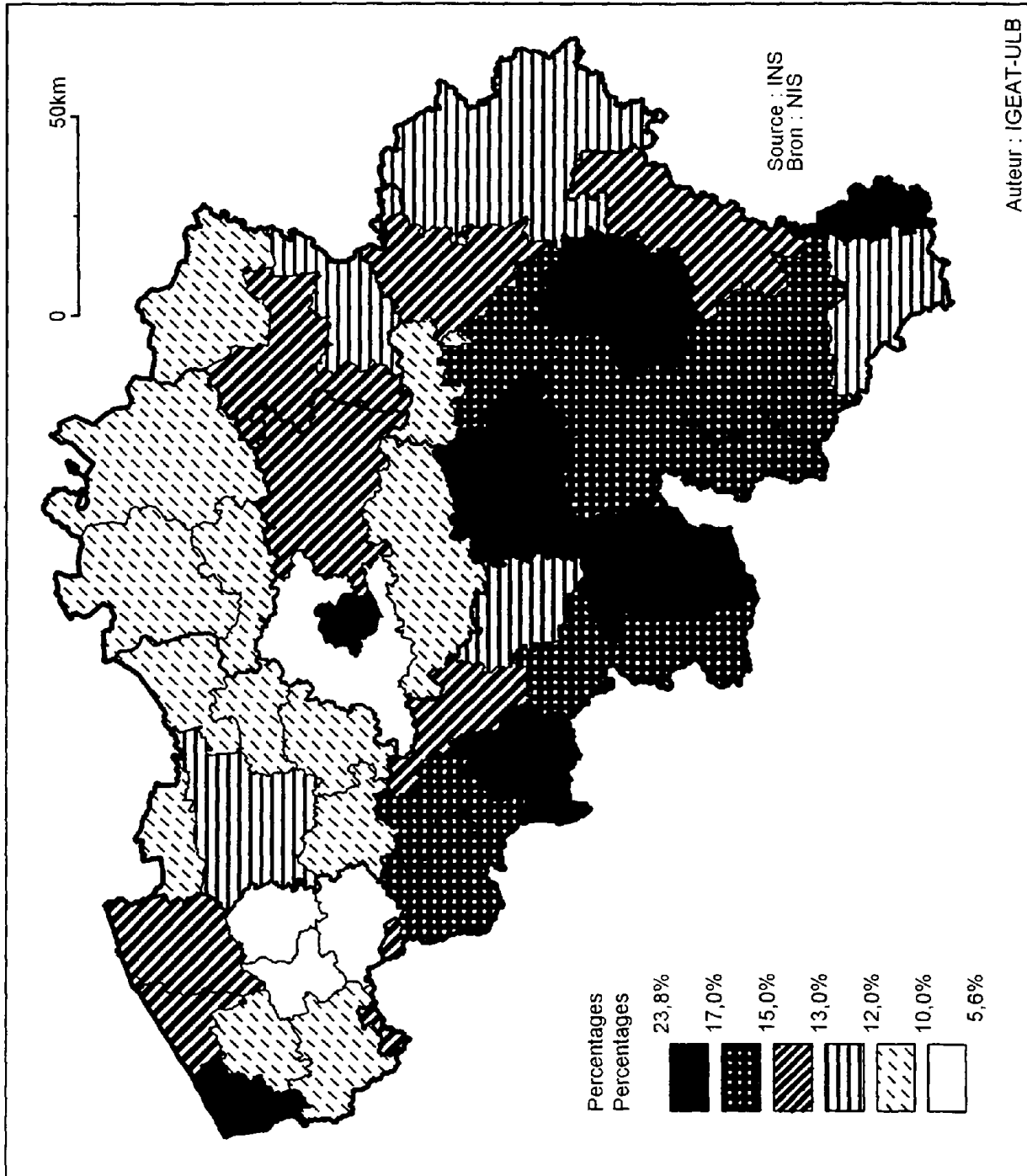
1°) Leuven en, nog meer, Louvain-la-Neuve, hebben relatief gezien zeer grote universitaire instellingen vergeleken met hun omvang; het gaat om middelgrote steden. De universitaire functie is er zeer specifiek;

2°) de afwezigheid van een universitaire functie in Charleroi, een stad die zich slechts ontwikkeld heeft door de industriële revolutie.

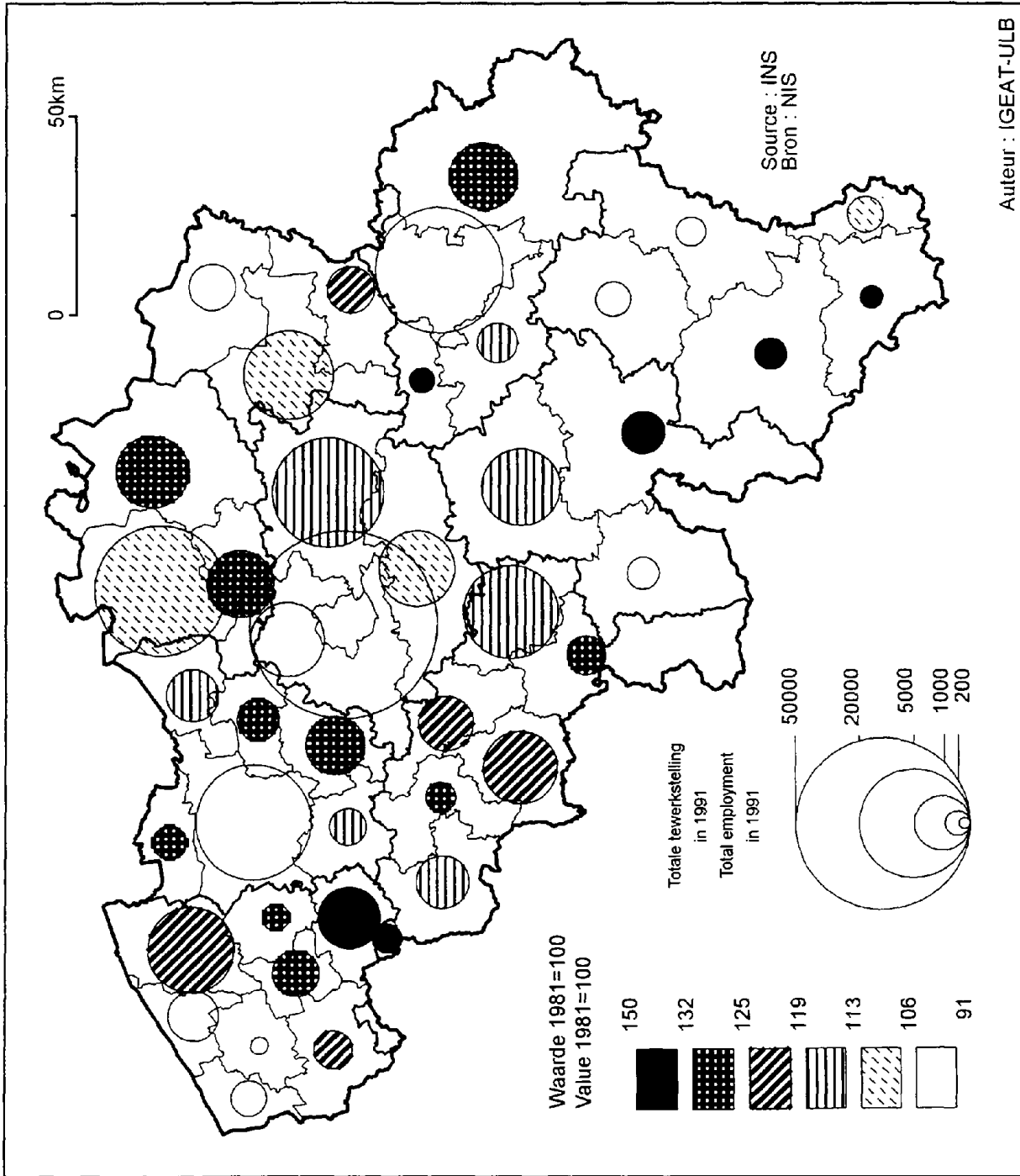
De werkgelegenheid in de sector neemt toe in alle centra van universitair en hoger onderwijs, behalve in Luik en Gembloux.

Kaart 4.63. Tewerkstelling in de niet-verhandelbare diensten per 100 inwoners in 1991.

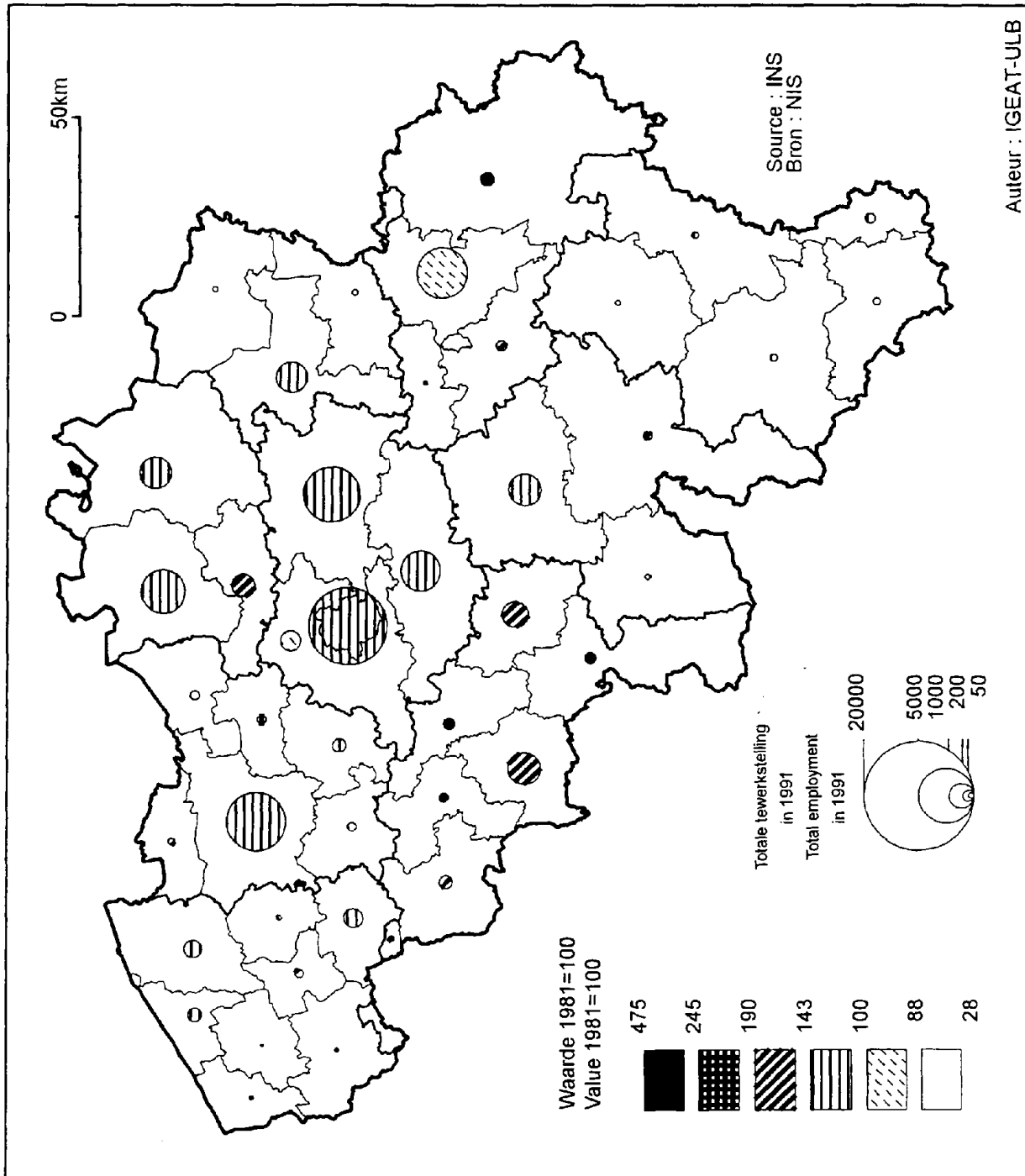

Kaart 4.64. Aandeel van de niet-verhandelbare diensten (met uitzondering van het onderwijs) in de lokale werkgelegenheid in 1991.

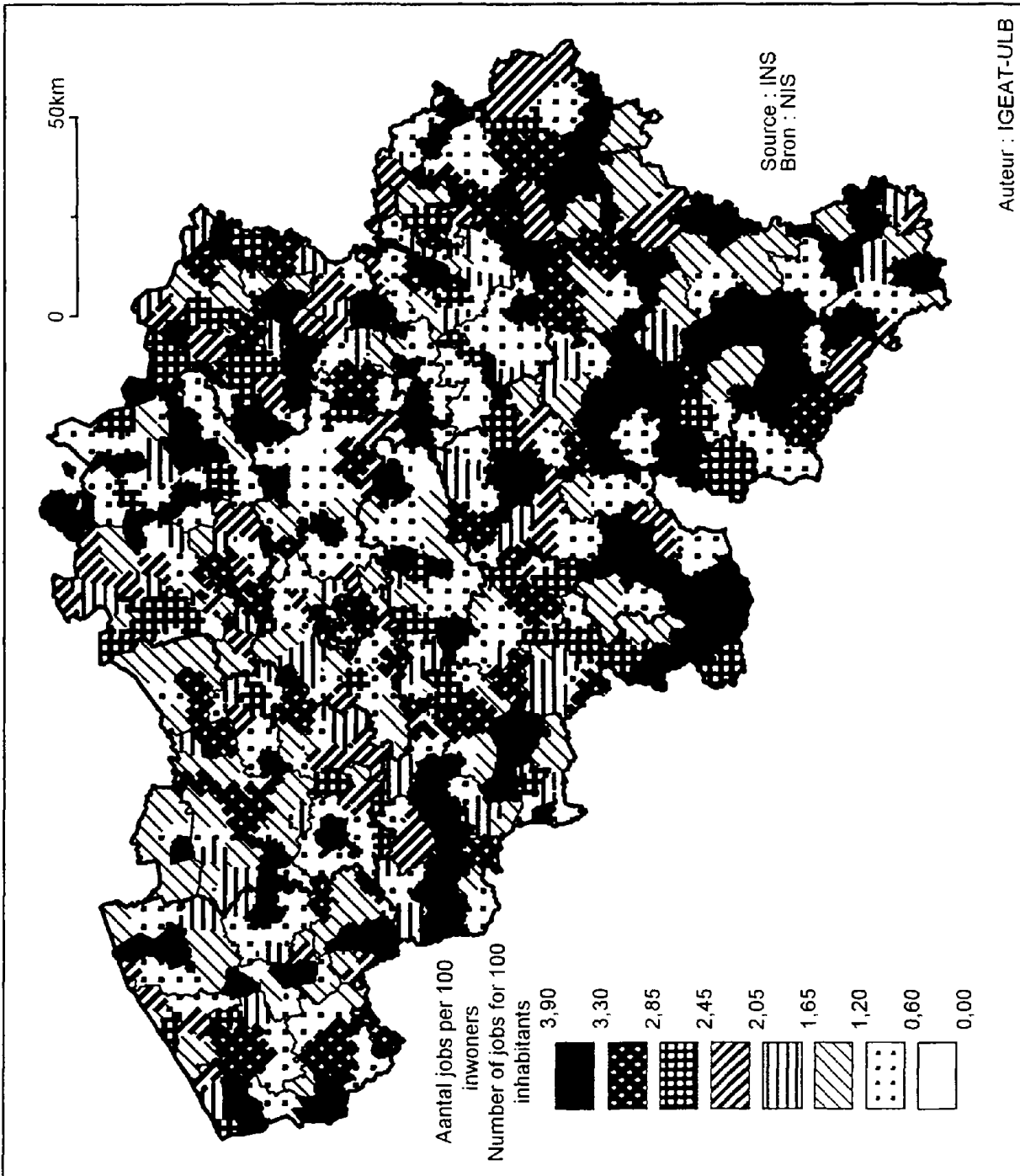

Kaart 4.65. Totale werkgelegenheid in de niet verhandelbare diensten in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

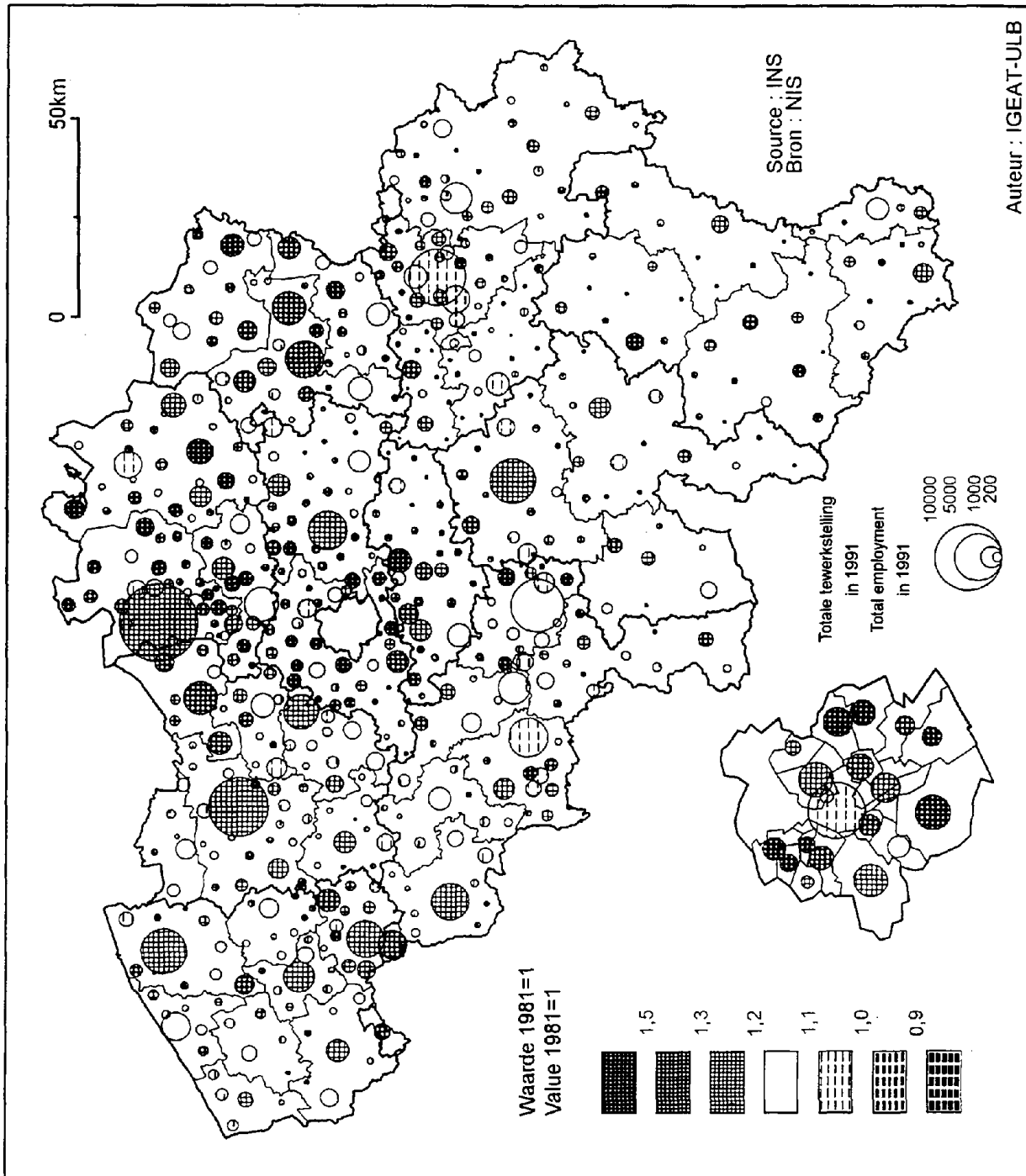

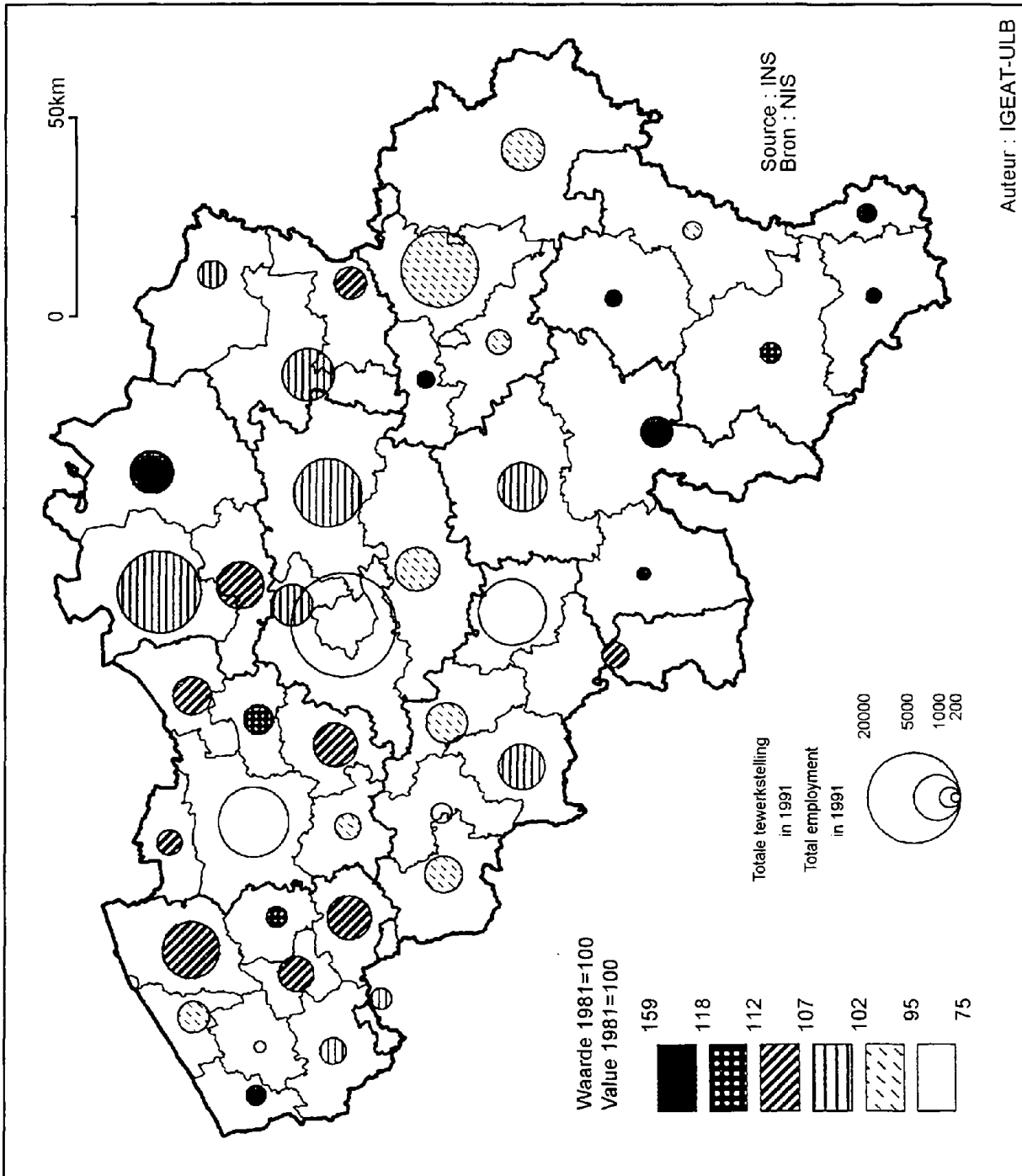
Kaart 4.66. Totale werkgelegenheid in het hoger onderwijs en de R&D in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 4.67. Tewerkstelling in het niet-hoger onderwijs per 100 inwoners in 1991.

Kaart 4.68. Totale werkgelegenheid in het niet-hoger onderwijs in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 4.69. Totale werkgelegenheid in de gezondheidssector in 1991 en haar evolutie tussen 1981 en 1991, op gemeentelijk niveau.

4.2.28. Niet hoger onderwijs (7,8% van de totale werkgelegenheid)

Vermits het een dienst aan de bevolking betreft vertoont het een spreidingspatroon dat dan ook parallel loopt met dat van de bevolking. Toch is er een concentratie in de stedelijke gebieden, vooral toe te schrijven aan de concentratie van het middelbaar onderwijs.

In gebieden met lage bevolkingsdichtheden (Ardennen) ligt het aantal leerkrachten per hoofd van de bevolking hoog. Inzake onderwijs dient immers een minimum omkadering verzekerd te worden (kaart 4.67).

De evolutie van de werkgelegenheid in deze sector hangt af van de evolutie van de lokale schoolbevolking (kaart 4.68).

4.2.30. Gezondheid (5,7% van de totale werkgelegenheid)

Ook deze sector toont een spreidingspatroon dat gelijkloopt met dat van de bevolking. Toch neemt de concentratie van de werkgelegenheid per hoofd van de bevolking in deze sector toe, naarmate men stijgt in de stedelijke hiërarchie. Sommige specificiteiten worden veroorzaakt door de lokalisatie van universitaire ziekenhuizen : Erasmus in Anderlecht, Sint-Lukas in Woluwe, het Universitaire Ziekenhuis van Leuven (Gasthuisberg),...

In de periode 1981-1991 steeg de werkgelegenheid in de sector met meer dan 25%. In absolute cijfers komt dit overeen met een stijging van meer dan 40 000 jobs.

Deze groei is vooral geconcentreerd in de perifere regio's die een zekere achterstand vertoonden inzake de medische omkadering (gebieden ten zuiden van de Waalse industrieas, in West-Vlaanderen, in de Dendervallei en de Kempen) (kaart 4.69).

4.2.31. Vrije tijd (1,2% van de totale werkgelegenheid)

Deze sector groepeert de filmproductie en -verdeling, de bioscopen, de spektakelzalen, de artistieke beroepen, musea en bibliotheken, sport en kansspelen.

Deze sector blijkt erg dynamisch te zijn. Het aandeel in de totale werkgelegenheid steeg van 0,97 tot 1,24%.

Het grootste deel van de sector situeert zich in de stedelijke omgeving, in het bijzonder in Brussel (zetels van radio en televisie in Schaarbeek) en in Antwerpen.

4.3. Synthèse : de Belgische economische ruimte

4.3.1. Synthèse van de Belgische secundaire sector

De grote stedelijke agglomeraties blijven belangrijke centra voor de secundaire sector, hoewel ze vaak niet specifiek industrieel zijn.

Brussel is zo bijvoorbeeld de tweede industriële pool van het land; nochtans is het de minst specifiek industriële van alle grote agglomeraties. De structuur is er typisch voor een grootstedelijk gebied waarvan het industrieel karakter vooral gebaseerd is op de aanwezigheid van secundaire sectoren gericht op consumptie (lichte industrie, maar ook de automontage). De industrie ondergaat er een spectaculaire achteruitgang, reeds sinds de jaren '60. Dat was het gevolg van de verdringing door de tertiaire sector, zowel letterlijk op het terrein als in termen van recrutering op de arbeidsmarkt. Daarenboven zijn de architecturale normen van de bedrijven en de eisen inzake transportmogelijkheden en toegankelijkheid indringend gewijzigd. Maar, ook het steeds homogener worden van de economische ruimte, met als gevolg dat lokalisatie vlakbij afzetmarkten niet meer noodzakelijk is, speelt mee in dit proces. Antwerpen is de eerste industriële pool van het land. De stad heeft een industriële structuur die sterk afgestemd is op zeer kapitaalsintensieve sectoren, doorgaans gebonden aan de haven (scheikundige nijverheid, productie van elektrisch materiaal, voedingsmiddelenindustrie...). Charleroi en Luik behouden hun industrieel karakter. De industriële structuren zijn daar een erfenis uit de 19^e eeuw : een zware industrie die in regressie verkeert en gekenmerkt door weinig verscheidenheid. In Gent is er een menging van zowel lichte industrie, historisch kenmerkend voor de stad, als zware industrie, meer recent en met een maritiem karakter (Gent-Zeehaven).

Buiten de stedelijke omgeving bemerken we nog twee regio's die in absolute termen industrieel zeer sterk naar voor treden, maar die tevens worden gekenmerkt door een sterke industriële specificiteit. Het gaat om Binnen-Vlaanderen en het Noordoosten. Binnen-Vlaanderen, en meer in bijzonder het Kortrijkse, is een economisch zeer dynamische regio. De economische organisatie berust er op een soepele structuur (flexibiliteit van de arbeid, regionaal draagvlak). Het economisch landschap wordt er gedomineerd door een netwerk van kleine en middelgrote ondernemingen met sterk lokaal karakter. Deze bijzondere structuur laat zich enerzijds verklaren door de heropleving van het proto-industrieel weefsel, dat zich langzaam heeft gemoderniseerd. Anderzijds heeft de Fordistische groei van na de Tweede Wereldoorlog zich niet gericht op sectoren gekenmerkt door lage kapitaalsconcentratie, die kenmerkend zijn voor het Kortrijkse. De economie wordt er gedomineerd door de lichte industriële sectoren zoals het textiel, maar ook hout en meubelen en de metaalverwerkende nijverheid.

Het Noordoosten wordt daarentegen reeds sinds de jaren '60 gekenmerkt door een dominantie van grote bedrijven, doorgaans met vreemd kapitaal. Deze hebben er zich gevestigd omwille van de grote beschikbaarheid van laaggeschoolde arbeiders. Deze structuur sluit helemaal aan bij de Fordistische logica inzake de spreiding van de productiestadia. De auto-assemblage is een typevoorbeeld hiervan. In de Kempen treffen we eveneens vervuilende industriële sectoren aan (non-ferro metalen en scheikundige nijverheid). Deze vestigden zich voornamelijk in het begin van deze eeuw in de regio. De gevoerde lokalisatiepolitiek was er één van afzondering in dun bevolkte gebieden. Nadien heeft de Kempense scheikundige nijverheid zich meer en meer georiënteerd naar de petrochemie en specifieke hoogtechnologische activiteiten.

4.3.2. Synthese van de Belgische tertiaire sector

De tertiaire sector vertoont een zeer gelijkaardige hiërarchie wat de werkgelegenheidsdichtheden betreft. Toch is het patroon minder diffuus dan voor de secundaire sector. De grote stedelijke gebieden treden duidelijk op de voorgrond, evenals Kortrijk en Hasselt. Anderzijds zijn er ook hoge dichtheden van tertiaire activiteit binnen de driehoek Brussel-Gent-Antwerpen en aan de Kust.

Wallonië, met inbegrip van de traditionele industrieas, wordt gekenmerkt door de belangrijke plaats die de niet-verhandelbare diensten innemen. Het gaat vooral om diensten aan de lokale bevolking. Het belang van de sector wordt verklaard door de relatieve zwakte van de verhandelbare diensten. Vooral de verhandelbare diensten gekoppeld aan economische beslissingsmacht, zoals de banksector bijvoorbeeld, zijn eerder zwak vertegenwoordigd.

Luik is niet enkel historisch gezien een belangrijkere stad dan Charleroi. Het onderscheidt zich eveneens door een hogere concentratie van sectoren die een band hebben met economische beslissingsmacht. Dat is vooral toe te schrijven aan de goed ontwikkelde sector diensten aan bedrijven.

Brussel is het beslissingscentrum bij uitstek op nationaal niveau, vooral door de massale lokalisatie van banken en verzekeringen. Ook de diensten aan de bedrijven zijn specifiek voor Brussel, maar ook voor de periferie. Brussel is bovendien het belangrijkste administratief centrum, zowel op nationaal als op internationaal (NAVO, EU...) niveau.

Het tweede economisch beslissingscentrum van het land is Antwerpen; echter ver na Brussel. De specificiteit van Antwerpen is vooral een rechtstreeks gevolg van haar havenfunctie.

Opmerkelijk is ook het verschil in tertiaire structuur tussen de sterk industriële regio's van Kortrijk en het Noordoosten. Het Kortrijkse kenmerkt zich door een uitgesproken overwicht van de handelssector en de banksector, sterk geïntegreerd in het lokaal industrieel netwerk. Het Noordoosten heeft daarentegen een tertiaire sector die gedomineerd wordt door de niet-verhandelbare diensten. Het grootste deel van de tertiaire activiteit is bovendien geconcentreerd in Hasselt. Dit wordt verklaard door het relatief beperkt belang van lokale financiering in de plaatselijke economie.

Tenslotte zijn er nog enkele meer specifieke tertiaire gebieden, waar een belangrijk deel van de economische activiteit steunt op het toerisme. Het gaat om de Kust, de Ardennen en een deel van de Kempen.

4.4. BESLUIT

De algemeen zwakke groei van de werkgelegenheid tussen 1981 en 1991 verbergt zeer sterk verschillende ruimtelijke en sectoriële ontwikkelingen.

De achteruitgang van de werkgelegenheid in de secundaire sector heeft zich verder doorgezet. De industrie gaat bijna even snel achteruit als de primaire sector. De snelste achteruitgang binnen de secundaire sector vindt plaats in de zware metaalnijverheid. Deze verkeert in een fase van moeizame herstructurering. Maar ook in de lichte industrie zijn er sectoren die sterk achteruitgaan, zoals hout-meubelen en kleding, waar de concurrentie van de lagelonenlanden zeer zwaar doorweegt (tabel 4.2). Het is opmerkelijk dat de werkgelegenheid sneller achteruitgaat in de kledingsector dan in de textielsector. Nochtans is de textielsector veel meer gemechaniseerd. Sommige segmenten van de textielsector zijn trouwens door steeds verderschrijdende automatisering onderhevig aan herlokalisatie binnen de traditionele industrielanden zelf. De werkgelegenheid neemt wel toe in de scheikundige nijverheid. Deze sector wordt gekenmerkt door zijn hoogtechnologisch niveau. Bovendien is de scheikundige nijverheid zeer kapitaalsintensief en doet hij in belangrijke mate beroep op hooggeschoolde arbeidskrachten. Er is ook groei in werkgelegenheid in de voedingsmiddelensector, de papierindustrie en de uitgeverijen en drukkerijen (sterk aanleunend bij de tertiaire sector). Ondanks het verdwijnen van de scheepsbouwwerven, weet de sector productie van transportmiddelen zich te handhaven. De auto-industrie blijft sterk vertegenwoordigd. De ruimtelijke organisatie en economische strategie van deze sector heeft duidelijk een minder mondiaal karakter, dan bijvoorbeeld in de kledingsector of de productie van elektronisch materiaal (computers bvb.) het geval is. De auto-industrie is eerder georganiseerd op continentaal niveau. Hier zijn verschillende redenen voor. De afzetmarkten blijven zo bijvoorbeeld zeer gesegmenteerd (andere modellen, andere standaardvereisten,...) en zijn vaak ook beschermd via diverse protectionistische maatregelen. Bovendien wegen de transportkosten snel door gezien de omvang van de geproduceerde goederen. De aantrekkingskracht die kan uitgaan van lagere loonkosten (bvb. de auto-industrie in Zuidoost-Azië) weegt niet op tegen de kosten van desinvestering en de reconstructie van een lokaal netwerk van onderaanneming.

Binnen de tertiaire sector groeit de sector diensten aan bedrijven nog sneller dan de bank- en verzekeringssector. Deze ontwikkeling bevestigt nogmaals de trend naar toenemende onderaanneming en devertikalisatie van de bedrijfsstructuur.

Door een verminderde staatsinmenging (privatisering) en de budgettaire beperkingen van de Overheid, nam de werkgelegenheid in de administraties en de andere openbare diensten veel minder snel toe dan in andere tertiaire sectoren. De sterke groei van de andere niet-verhandelbare diensten vertaalt de algemeen toenemende sociale kwetsbaarheid van de bevolking. Dit is een rechtstreeks gevolg van de socio-economische deregularisatie die plaatsvond gedurende de jaren '80. Het vertaalt zich bijvoorbeeld in een toename van de werkgelegenheid in de sociale sector. De sterke groei van de werkgelegenheid in het hoger onderwijs kan toegeschreven worden aan het feit dat steeds meer jongeren een langere studieloopbaan doorlopen. Door het behalen van hogere diploma's staan ze immers concurrentieel sterker op de arbeidsmarkt. De relatieve stagnatie in de rest van de onderwijssector moet gezien worden tegen de achtergrond van de recente demografische ontwikkelingen. Dezelfde vaststelling kan gemaakt worden voor de gezondheidssector.

Tabel 4.2: Evolutie van de tewerkstelling en de tewerkstellingsstructuur per sector (1981 - 1991)

	Jobs in 1981	Aandeel sector (%)	Jobs in 1991	Aandeel sector (%)	Evolutie-index (81-91)
Landbouw	116418	3,38	100056	2,83	0,86
Energie	59599	1,73	36656	1,04	0,62
Zware metaalnijverheid	82223	2,39	54584	1,54	0,66
Non-ferro	53806	1,56	41172	1,16	0,77
Scheikundige nijverheid	78456	2,28	86541	2,45	1,10
Metaalverwerkende nijverheid	81154	2,35	72159	2,04	0,89
Machinebouw	51206	1,49	44602	1,26	0,87
Elektrotechnische industrie	78381	2,27	64786	1,83	0,83
Prod. v. transportmiddelen.	77420	2,25	74702	2,11	0,96
Voedingsmiddelenlijverheid	96885	2,81	105601	2,99	1,09
Textielnijverheid	66859	1,94	57357	1,62	0,86
Kleding	52918	1,54	39457	1,12	0,75
Hout & meubelen	55497	1,61	39337	1,11	0,71
Papier, uitgeverij, drukkerij	57306	1,66	60371	1,71	1,05
Andere verwerkende nijverheid	43917	1,27	40388	1,14	0,92
Bouwnijverheid	251896	7,31	218968	6,19	0,87
Groothandel	151890	4,41	177677	5,02	1,17
Kleinhandel	434653	12,61	418845	11,85	0,96
Horeca	89537	2,60	106661	3,02	1,19
Transport	187726	5,45	180290	5,10	0,96
Communicatie	81846	2,37	75795	2,14	0,93
Banken & verzekeringen	135486	3,93	162883	4,61	1,20
Immobilien	9911	0,29	11611	0,33	1,17
Andere diensten aan bedrijven	99768	2,89	155006	4,38	1,55
Administraties	269564	7,82	292344	8,27	1,08
Andere openbare diensten	99808	2,90	105437	2,98	1,06
Hoger onderwijs	43440	1,26	53549	1,51	1,23
Ander onderwijs	265218	7,69	275297	7,79	1,04
Andere nt verhand. Diensten	81356	2,36	137835	3,90	1,69
Gezondheid	159617	4,63	202347	5,72	1,27
Vrije tijd	33269	0,97	43691	1,24	1,31
Totaal	3447030	100,00	3536005	100,00	1,03

Een ruimtelijke analyse leert dat de regio's in Vlaanderen die gekenmerkt worden door sterk geïntegreerde lokale industriële netwerken de meest adequate organisatievorm hebben (ongeveer zoals het model van de Marshall-districten). Deze regio's beantwoordden gedurende de jaren '80 het best aan de sterk toenemende vraag naar sociale en economische flexibiliteit. De eerder bescheiden resultaten van Brussel bewijzen dat het bestaan van een uitgebreid netwerk van kleine en middelgrote ondernemingen alleen niet volstaat om te komen tot een district-structuur. Een dergelijke structuur noodzaakt immers ook een hoge mate van onderlinge samenwerking en horizontale relaties tussen deze bedrijven. Dit model verwezenlijkt zich voornamelijk in sterk geïntegreerde regionale structuren, met diepe historische wortels, en is tegelijkertijd zowel op onderlinge samenwerking als op concurrentie gebaseerd. De grootstedelijke as Antwerpen-Brussel blijft op Europees niveau zwak, zowel in kwalitatieve als in kwantitatieve termen. De regio blijkt niet aantrekkelijk genoeg voor eventuele (her-)lokalisatie van bedrijven die op zoek zijn naar agglomeratievoordelen en mogelijkheden om activiteiten uit te besteden. Ondanks de concentratie van economische beslissingsmacht in Brussel, heeft de stad naar Europese normen een zeer administratief karakter. In Brussel ontbreekt het daarenboven aan R&D-activiteiten, hoogtechnologische en innoverende bedrijven. De werkgelegenheid neemt wel toe op de grootstedelijke as, maar dan wel buiten de eigenlijke stedelijke kerngebieden.

De economische structuren in het Noordoosten blijken totaal niet gebaseerd op endogene regionale structuren. De regio blijkt echter niet te lijden onder de dominantie van typisch Fordistische bedrijven. Het is wel een feit dat vele van deze bedrijven nog relatief jong zijn. Wat Wallonië betreft, doet de sterkste groei zich voor nabij Brussel, in de gegoede residentiële periferie. De crisis woedt verder in de oude industriële regio's, terwijl de gebieden ten zuiden van de Waalse industrieas economisch niet dicht genoeg zijn uitgebouwd om te leiden tot de ontwikkeling van geïntegreerde regionale netwerken, zoals die in West-Vlaanderen bestaan.

5. ANALYSE VAN DE WERKGELEGENHEIDSCENTRA EN HUN INVLOEDSSFEREN

5.1. Bepaling van de werkgelegenheidscentra

De werkgelegenheidscentra werden gedefinieerd op basis van een analyse op gemeentelijk niveau. Drie criteria werden weerhouden voor de afbakening van de werkgelegenheidscentra. Deze criteria zijn : de totale werkgelegenheid, de werkgelegenheidsdichtheid en de werkgelegenheidsgraad.

In het geval van de werkgelegenheidsgraad wordt een werkgelegenheidscentrum gedefinieerd als de verzameling van gemeenten waar het aantal jobs het aantal actieven in de residerende bevolking ruim overstijgt, wat wijst op een belangrijk inkomend forenzenverkeer. Deze werkgelegenheidsgraad wordt gedefinieerd als de verhouding tussen het aantal jobs in de beschouwde (werk-)gemeente en de actieve residerende bevolking. De drempelwaarde werd vastgelegd op 1,4.

De omvang en de dichtheid van de werkgelegenheid laten toe de concentratie van de economische activiteit te meten. Het dichtheids criterium lijkt het best aangewezen. Maar, sommige gemeenten, met een oppervlakte die veel groter is dan die van het eigenlijke werkgelegenheidscentrum, zouden kunnen uit de boot vallen wanneer uitsluitend met het dichtheids criterium rekening wordt gehouden. Dit is bijvoorbeeld het geval voor de steden Namen en Hasselt, waar de respectievelijke kernen van het gemeentelijk grondgebied belangrijke werkgelegenheidscentra zijn met een verrijkende invloedssfeer. Het is dus beter te werken met een combinatie van de twee criteria : we kozen voor een minimale dichtheid van 600 jobs/km² en/of een minimum totaal aantal jobs van 15 000.

Een gemeente wordt beschouwd als werkgelegenheidscentrum wanneer ze voldoet aan één van de drie voornoemde criteria. Het spreekt vanzelf dat een werkgelegenheidscentrum meerdere gemeenten, waar telkens minimum aan één van de voorwaarden is voldaan, kan omvatten. Op die manier bestaat het werkgelegenheidscentrum Brussel uit de 19 Brusselse gemeenten van het Hoofdstedelijk Gewest, aangevuld door de randgemeenten Vilvoorde, Zaventem, Machelen en Drogenbos. De gemeenten Hasselt en Genk werden beschouwd als één werkgelegenheidscentrum, gezien de gelijkenis van hun recruiteringsgebieden.

De kaarten (5.1 en 5.2) tonen aan welke van de criteria elk werkgelegenheidscentrum voldoet. Enkel de vijf grote stedelijke agglomeraties, samen met Leuven en Oostende hebben een dichtheid die de drempel van 600 jobs/km² overstijgt. De andere steden van de Waalse industrieas, Genk, Hasselt en Sint-Niklaas overschrijden de absolute drempel van 15 000 jobs. De drempelwaarde 1,4 voor de werkgelegenheidsgraad laat toe de kleinere werkgelegenheidscentra te bepalen in gebieden van lage dichtheid in het zuiden van het land. De drempelwaarde van 15 000 jobs wordt er nergens gehaald.

5.2. De werkgelegenheidscentra en hun invloedssferen

5.2.1. De situatie anno 1991

5.2.1.1. De werkzone gedefinieerd op basis van de omvangrijkste pendel (kaart 5.3.)

De verzameling van alle gemeenten waar de omvangrijkste uitgaande pendel naar een bepaald werkgelegenheidscentrum gericht is vormt de werkzone van het desbetreffende werkgelegenheidscentrum.

Enkele vaststellingen bij deze kaart :

1°) Brussel heeft de grootste invloedssfeer. De specifieke vorm ervan wordt verklaard door verschillende factoren. De uitbreiding naar het westen toe, in het bijzonder tot de Dendervallei, is een historisch feit. De recrutering dateert er al van het einde van de 19e eeuw. De Dendervallei werd toen gekenmerkt door hoge bevolkingsdichtheden, gebrek aan lokale werkgelegenheid en een crisissituatie in de voor Vlaanderen traditionele industriële sectoren (vooral het textiel). De sterke Brusselse vraag naar arbeidskrachten, en de politieke promotie van het forenzenverkeer deden de rest. Naar het noorden toe is de uitbreiding eerder beperkt. De werkzone van Brussel treedt hier in conflict met die van Antwerpen. In het zuiden reikt de werkzone wel tot de Waalse industrieas. Dit kan verklaard worden door de crisis die daar op de arbeidsmarkt heerst. De invloed van Brussel laat zich zelfs voelen tot in het hart van de Ardennen, in gebieden die slecht bediend worden door de kleinere lokale centra en die relatief ver afgelegen zijn van de steden van de Waalse industrieas. Binnen de grenzen van de Brusselse werkzone bemerken we drie secundaire werkgelegenheidscentra (Aalst, Ottignies en Nivelles-Seneffe). Hun respectieve invloed in de omliggende gemeenten is zwakker dan die van Brussel.

Charleroi en Luik, evenals de andere steden van de Waalse industrieas, worden gekenmerkt door hun assymetrische invloedssfeer. Hun invloed naar het noorden toe is zwak, door het gewicht van Brussel. Naar het zuiden toe reiken ze wel verder, in gebieden van middelmatige en lage dichtheid.

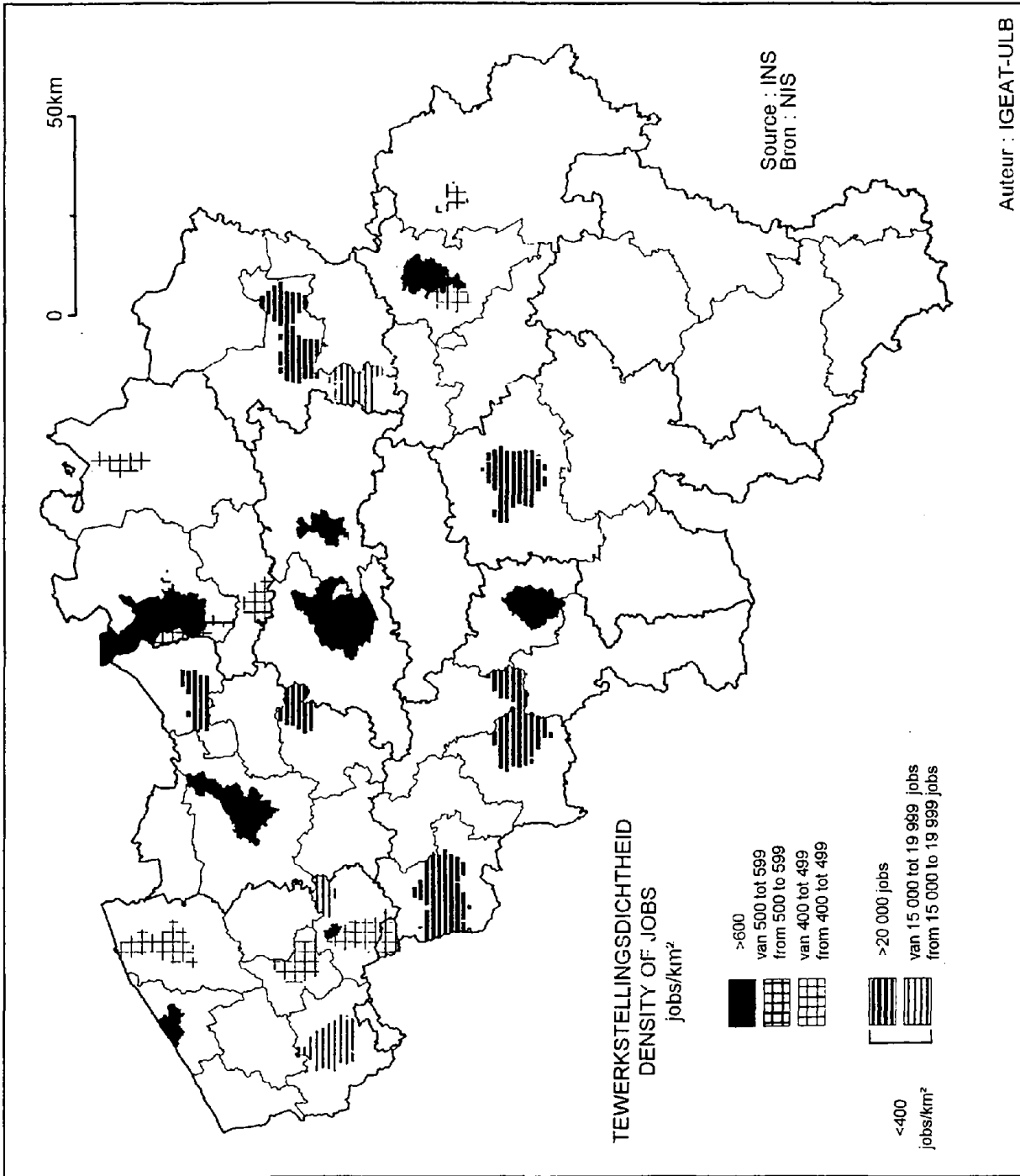
Antwerpen heeft een omvangrijkere werkzone, sterk assymetrisch naar het oosten toe. De banden van Antwerpen met de Linkeroever zijn altijd zeer zwak geweest. Het ontbrak lang aan een vaste verbinding tussen de twee Schelde-oeveren. En, toen die (tunnel-)verbinding eindelijk tot stand kwam, hadden de beide Vlaanderen reeds een eigen economische dynamiek ontwikkeld.

De werkzone van Gent wordt naar het oosten toe beperkt door de invloed van Brussel.

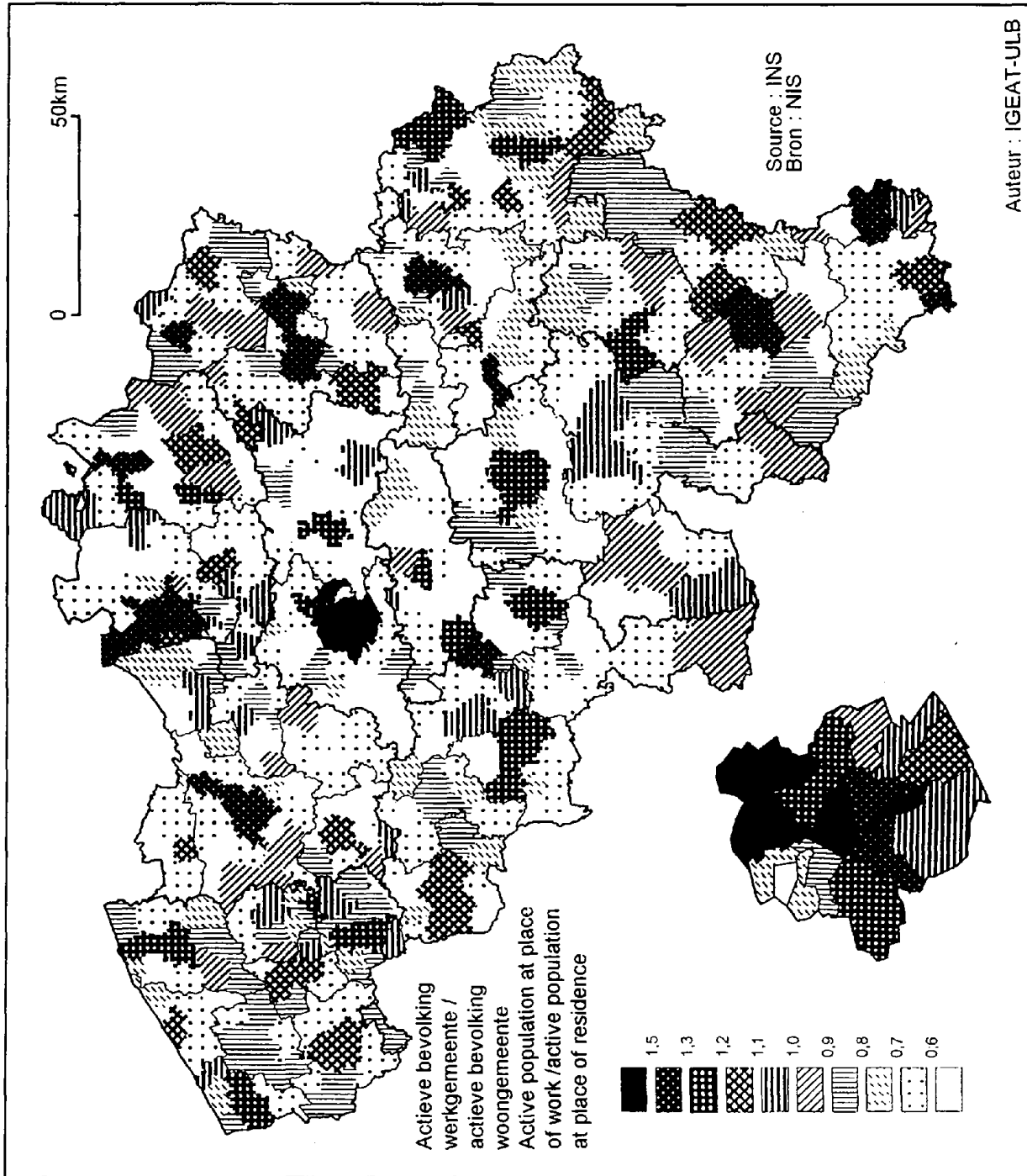
2°) Er zijn opmerkelijke verschillen inzake dichtheden van werkgelegenheid en de omvang van de invloedssferen tussen het historische Vlaanderen (en in het bijzonder West-Vlaanderen), enerzijds, en Limburg, maar vooral ook de delen van Wallonië onder de industrieas, anderzijds. Aan de ene kant blijkt de historische erfenis van een dicht netwerk van kleinere steden in Vlaanderen en aan de andere kant de zeer schaarse bevolking in het zuidelijke deel van Wallonië.

De invloed van het werkgelegenheidscentrum Hasselt-Genk laat zich over bijna geheel Limburg gelden.

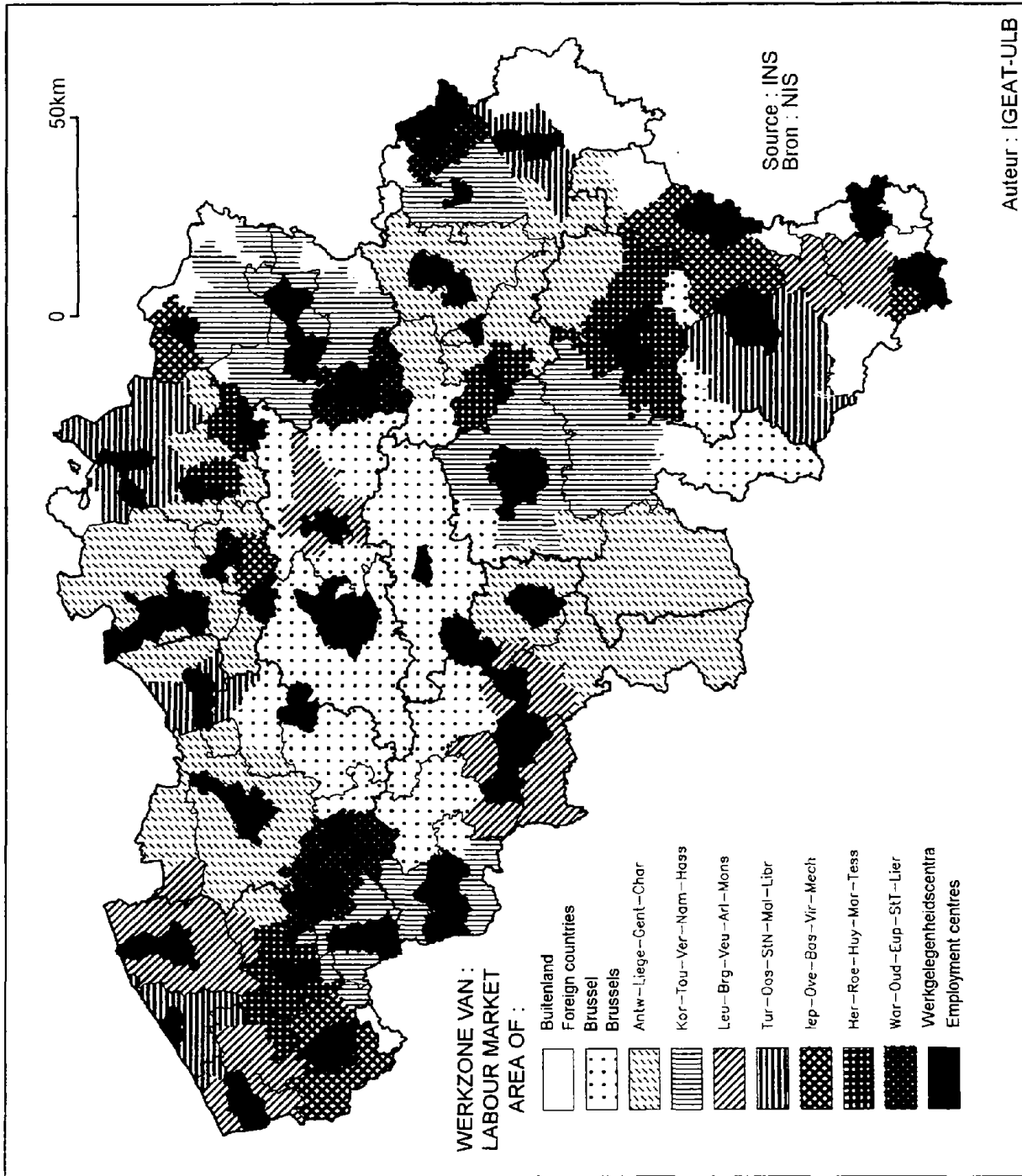
3°) Met uitzondering van Brussel, met een zeer bi-communautaire invloedssfeer, en in mindere mate ook de werkzone van het werkgelegenheidscentrum Kortrijk-Moeskroen, houden de invloedssferen zich strikt aan de taalgrenzen.

Kaart 5.1. Bepaling van de werkgelegenheidscentra via de tewerkstellingsvolumes en tewerkstellingsdichtheden in 1991.

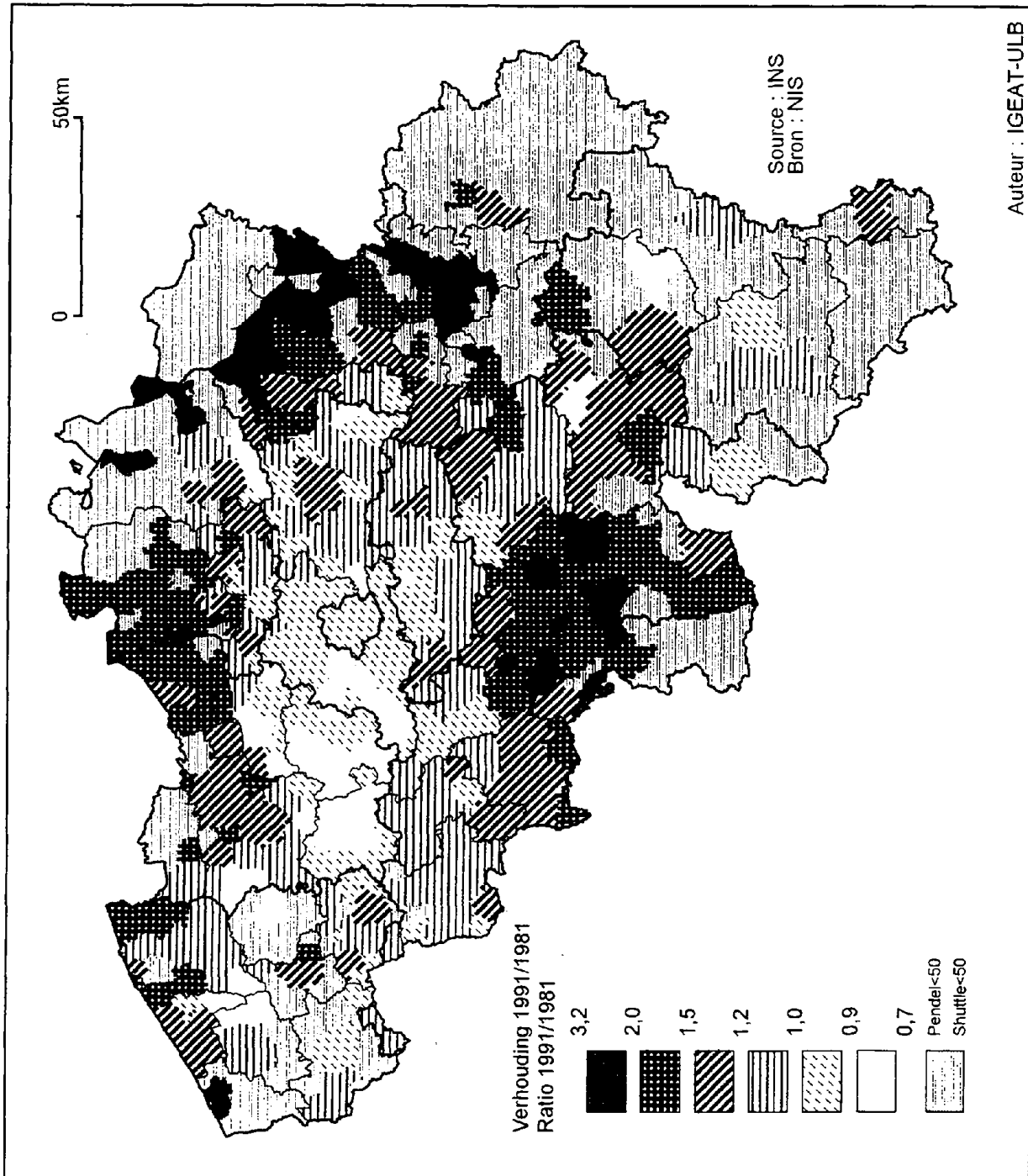

Kaart 5.2. Activiteitsgraad in 1991, op gemeentelijk niveau.

Kaart 5.3. De werkgelegenheidscentra en hun respectievelijke invloedssfeer bepaald door de dominante forensenstroom. Een gemeente behoort tot de invloedssfeer van een werkgelegenheidscentrum wanneer de grootst uitgaande forensenflux naar dit centrum gericht is.

Kaart 5.4. Evolutie van het aandeel van het forensenverkeer naar Brussel tussen 1981 en 1991.
Voor elke gemeente werd de verhouding tussen het aandeel van het forensenverkeer naar Brussel in 1991 en 1981 berekend.

4°) De gemeenten die niet ingekleurd werden zijn gemeenten waar de grootste pendelstroom naar het buitenland georiënteerd is, zoals bijvoorbeeld in Komen (belangrijke pendel naar de conurbatie van Rijsel). De invloed van Luxemburg beperkt die van Aarlen.

5.2.1.2. De werkzone gedefinieerd op basis van het aandeel van de tewerkgestelde beroepsbevolking werkzaam in de beschouwde werkgelegenheidscentra

Een gemeente behoort in deze benadering tot een bepaalde werkzone wanneer meer dan 10% van de tewerkgestelde beroepsbevolking van de gemeente werkzaam is in het betrokken werkgelegenheidscentrum. Zodoende kan een gemeente dan ook toebehoren aan verschillende werkzones.

De vaststellingen die we eerder maakten worden in grote lijnen bevestigd.

Toch zijn er enkele markante verschillen :

1°) de Brusselse werkzone dringt door tot in het hart van de Waalse industrieas (Mons-Borinage, Centrum-regio en Namen), evenals tot de Gentse periferie. De werkzones van de secundaire werkgelegenheidscentra binnen de invloedssfeer van Brussel (Nijvel, Aalst en Leuven) tekenen zich duidelijk af. Hun invloed is lokaal niet te onderschatten. Desondanks blijft het gewicht van Brussel sterk doorwegen. Slechts één Ardeense gemeente blijft tot de Brusselse werkzone behoren (Haut-Fays);

2°) meer algemeen bemerken we een brede band, georiënteerd van het zuidwesten naar het noordoosten, in Hoog-België. Deze regio omvat gemeenten die volgens onze criteria tot geen enkel werkgelegenheidscentrum behoren. Dit bewijst het relatieve belang van de lokale werkgelegenheid in deze regio. Dit gebied wordt enkel onderbroken door het werkgelegenheidscentrum Marche-en-Famenne. De invloed van de werkgelegenheidscentra van de Waalse industrieas is naar het zuiden zeer beperkt.

In Vlaanderen komen hier en daar een aantal lokale werkzones tot uiting.

5.2.2. De evolutie van het pendelverkeer tussen 1981 en 1991 (kaart 5.4)

De kaarten van de werkzones anno 1981 (afgebakend op basis van dezelfde methodologie) tonen hetzelfde beeld als in 1991, op enkele marginale verschillen na. Om de evolutie duidelijker te schetsen leek het aangewezen de relatieve evolutie van het forenzenverkeer naar de voornaamste werkgelegenheidscentra apart in kaart te brengen.

Wanneer we de evoluties beschouwen voor de vijf grootste agglomeraties, dan blijkt dat de afstand tussen woon- en werkgemeente gemiddeld toegenomen is. De verre gemeenten vertonen een toename en de nabije gemeenten een afname van de pendel naar de grote agglomeraties. De toename van de gemiddelde pendelafstand, en dus de uitbreiding van de invloedssferen van de grote centra, wordt verklaard door de volgende factoren :

- de crisis verplicht mensen ertoe verder van huis te zoeken naar werk;
- het toenemend autogebruik (vergemakkelijkt langeafstandsverkeer);
- ook al is de invloed waarschijnlijk zeer beperkt; in sommige gevallen vereist de arbeidsmarkt zeer specifieke kwalificaties, waardoor soms over lange(re) afstanden moet gerecruteerd worden.

De achteruitgang in het pendelverkeer over korte afstand kan ondermeer toegeschreven worden aan de toename van de lokale werkgelegenheid in de gemeenten in de onmiddellijke omgeving rond de steden.

De evolutie van het pendelverkeer naar Brussel wordt duidelijk beïnvloed door de ontwikkeling van de werkloosheid. Enerzijds kan de toename van de pendelstroom vanuit Henegouwen en vanuit het Luikse voor een stuk toegeschreven worden aan de crisis die daar op de arbeidsmarkt heerst. Anderzijds kan ook de teruggang van het pendelverkeer vanuit de

Dendervallei verklaard worden door een significante toename in de lokale werkgelegenheid en een afname van de werkloosheid in die regio (kaart 5.4).

Ook de analyse van de evolutie van het pendelverkeer naar de twee belangrijkste werkgelegenheidscentra van de Waalse industrieas leidt tot enkele interessante vaststellingen. In vergelijking tot andere steden, neemt het pendelverkeer naar Charleroi vanuit de omliggende gemeenten sterker af. De crisis slaat harder toe in Charleroi, maar er is wel een toename van de pendel vanuit verder afgelegen gemeenten, zoals vanuit de Centrum-regio, Bergen, de regio's van Couvin en Sambreville. Deze gemeenten vertonen, net zoals Charleroi, een specialisatie in de metaalindustrie. Ze kennen dus ook een sterke achteruitgang van de werkgelegenheid in de industriële sector. De evolutie van het pendelverkeer naar Luik verloopt anders. Er is slechts een beperkte afname van de pendel vanuit de onmiddellijke periferie, maar wel een significante teruggang vanuit de Limburgse gemeenten. Economisch scoort Limburg beter en mogelijk werkt ook de taalgrens meer en meer als een echte barrière. De Luikse reclutering nam enkel toe in de verder afgelegen Waalse stedelijke kernen, zoals Namen, Charleroi en Malmédy.

5.3. Interne analyse van de drie grootste werkgelegenheidscentra (tabel 5.1.)

5.3.1. De werkgelegenheid in Brussel (kaart 5.5 tot 5.8)

5.3.1.1. De industrie van Brussel (kaart 5.9 tot 5.12)

De evolutie van de secundaire sector in Brussel is kenmerkend voor de grote steden van Noordwest-Europa, die een sterke tertiarisatie van hun werkgelegenheidsstructuren hebben ondergaan, en waar de industriële revolutie op gang kwam in de steenkoolbassins of textielregio's. Echte industriële groei vond in deze steden eigenlijk pas later plaats. Zo is de ontwikkeling van de industrie in Brussel pas vanaf het einde van de 19^e eeuw dynamischer dan in de Waalse industrieas. In 1947 kent de industriële activiteit in Brussel haar hoogtepunt, met 14% van de Belgische werkgelegenheid in de secundaire sector. De industrialisatie van Brussel is gebaseerd op de productie van consumptiegoederen en luxeproducten. Het betreft voornamelijk uitgeverijen, drukkerijen en bedrijven uit de voedingsmiddelenindustrie, omwille van de centrale ligging van Brussel binnen een ruime afzetmarkt. Een deel van de industriële activiteit is ook sterk in het stadsweefsel geïntegreerd, zoals de productie van metaalwaren, mechanisch materiaal en bepaalde segmenten van de scheikundige nijverheid. Sinds 1947 kent Brussel echter een achteruitgang van de werkgelegenheid in de industrie, zowel in relatieve als in absolute termen. Deze ontwikkeling versnelde nog vanaf 1961; dus lang voor de economische crisis van de jaren '70 toesloeg en de algemene achteruitgang van de industrie op nationaal niveau. De desindustrialisatie van Brussel versnelde nog in de jaren '70.

Algemeen beschouwd trekt de industriële activiteit weg uit de steden. De stad wordt te duur, vanwege hoge huur- en grondprijzen. De nieuwe industriële architectuur noodzaakt grote ruimtes en de transportfaciliteiten in de steden zijn steeds minder aangepast aan de vraag die uitgaat van de bedrijfsweld. Bovendien wordt de industrie steeds meer gezien als een belangrijke factor in de verslechtering van het stedelijk leefmilieu. De verdringing van de industrie werd ook in de hand gewerkt door de gevoerde ruimtelijke ordeningspolitiek, die een doorgedreven scheiding van functies nastreefde. Tenslotte is in Brussel, meer nog dan in andere steden, de druk van de tertiaire sector enorm. We dienen hierbij nog op te merken dat het verlies van industriële activiteit binnen de grenzen van Brussel niet geheel gecompenseerd geweest is door een toename ervan in de onmiddellijke periferie (vooral in Vilvoorde). In

1991 huist Brussel nog slechts 7,7% van de nationale werkgelegenheid in de industriële sector. Het aandeel van de industrie in de totale Brusselse werkgelegenheid bedraagt nog slechts 11,5%. Een belangrijk deel daarvan is daarenboven gesitueerd in de maatschappelijke zetels en R&D-afdelingen van de betrokken bedrijven.

Reeds vanaf het begin concentreerde de Brusselse industrie zich in de Zennevallei. Er is een bundeling van belangrijke verkeersassen, met als voornaamste structurerend element het kanaal Willebroek-Charleroi, gecombineerd met een uitgebreid net van spoorwegen. Brussel was toen reeds het voornaamste verkeersknooppunt op nationaal niveau. Vandaag zijn de belangrijkste industriële vestigingen gesitueerd in het zuiden van de Brusselse agglomeratie (Vorst) en net ten noorden ervan (Vilvoorde). De werkgelegenheid in de sector is veel minder dicht nabij de Brusselse Vijfhoek en het historische stadscentrum. Daar manifesteert de industrie zich eerder onder de vorm van kleinere eenheden die min of meer geïntegreerd zijn in het stadsweefsel (vooral in het westen van de Vijfhoek, in Sint-Jans-Molenbeek en Anderlecht). Buiten deze historische industrieas zien we een veel recentere industrialisatie in een gebied dat zich uitstrekt tussen het noorden van Brussel en Zaventem (luchthaven).

De scheikundige nijverheid toont het ware gelaat van de industriële activiteit in Brussel. Een groot deel van de werkgelegenheid in deze sector betreft bedienden die tewerkgesteld zijn in de maatschappelijke zetels van de betrokken bedrijven (tertiaire sector), of in de R&D-afdelingen. Echte productie-eenheden concentreren zich voornamelijk in het noorden van Brussel (kaart 5.10).

De productie van metaalwaren komt zeer verspreid voor. De hoogste concentraties treffen we aan ten westen van de Vijfhoek (Sint-Jans-Molenbeek en Anderlecht), in wijken die gekenmerkt worden door een verregaande integratie van de industrie in het stadsweefsel (kaart 5.11).

De productie van mechanisch en elektrisch materiaal wordt gedomineerd door drie belangrijke, centra waarvan twee in Vorst en één nabij het treinstation Kalevoet te Ukkel. Andere productie-eenheden van kleine of middelgrote omvang komen erg verspreid voor. De productie van transportmiddelen is geconcentreerd in twee grote automobielfabrieken (assemblagebedrijven), te Vilvoorde en Vorst. Hun stedelijke inplanting dateert van de tussenoorlogse periode en sluit aan bij traditionele lokalisatielocatie. De luchtvaartindustrie is geconcentreerd in de gemeente Brussel (door de aanwezigheid van maatschappelijke zetels) en Zaventem (hier ook de sector herstelling).

De textielsector is nooit echt belangrijk geweest in Brussel. De kledingsector was daarentegen wel sterk ontwikkeld, maar is intussen residueel geworden. We dienen hierbij wel aan te stippen dat de werkgelegenheid in de kledingsector waarschijnlijk sterk ondergewaardeerd werd wegens het belang van zwartwerk (kaart 5.12). De sector vestigde zich initieel in de nabijheid van een directe afzetmarkt. De concentratie in Kuregem (Beneden-Anderlecht) blijft markant aanwezig, ondanks een duidelijke verschuiving van eigenlijke productie-activiteiten naar groothandel. Ook het westen van de Vijfhoek behoudt een zekere specificiteit voor de kledingsector.

De uitgeverijen en drukkerijen komen zeer verspreid voor, maar toch vooral in de buitenwijken in het zuidoostelijke kwadrant van de stad. We treffen eveneens sterke concentraties aan in de Brusselse Vijfhoek, vooral in het noorden.

Tabel 5.1

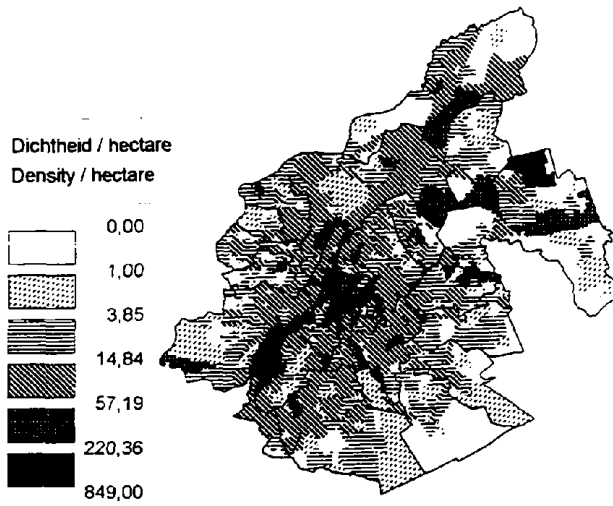
**Volume en structuur van de tewerkstelling in
Antwerpen, Brussel en Luik, per sector (1991)**

	Totale tewerkstelling per sector			Aandeel sector in totale tewerkstelling		
	Brussel	Antwerpen	Luik	Brussel	Antwerpen	Luik
Landbouw	295	250	135	0,06	0,09	0,1
Energie	5621	2478	2033	1,07	0,88	1,58
Zware metaalnijverheid	544	2883	5379	0,1	1,02	4,18
Non-ferro	1265	726	488	0,24	0,26	0,38
Scheikundige nijverheid	10418	20141	1164	1,98	7,13	0,9
Metaalverwerkende nijverheid	3775	4461	5819	0,72	1,58	4,52
Machinebouw	3420	4306	1163	0,65	1,52	0,9
Elektrotechnische industrie	7927	5769	792	1,51	2,04	0,62
Prod. v. transportmiddelen.	12657	11176	1486	2,4	3,96	1,15
Voedingsmiddelenijverheid	5649	4196	2794	1,07	1,49	2,17
Textielnijverheid	545	153	334	0,1	0,05	0,26
Kleding	1793	1137	188	0,34	0,4	0,15
Hout & meubelen	821	685	326	0,16	0,24	0,25
Papier, uitgeverij, drukkerij	8802	4336	927	1,67	1,54	0,72
Andere verwerkende nijv.	2760	3562	1660	0,52	1,26	1,29
VERWERKENDE NIJVERHEID	60376	63531	22520	11,46	22,49	17,49
Bouwnijverheid	16299	8592	4813	3,1	3,04	3,74
Groothandel	38806	15669	3245	7,37	5,55	2,52
Kleinhandel	38942	21681	16279	7,4	7,68	12,73
Horeca	11892	6475	3987	2,26	2,29	3,1
Transport	32239	30208	5387	6,12	10,7	4,19
Communicatie	14592	5222	3464	2,77	1,85	2,69
Banken & verzekeringen	54510	15821	5280	10,36	5,6	4,1
Immobiëlen	2757	901	599	0,52	0,32	0,47
Andere diensten aan bedrijven	38070	13659	6072	7,23	4,84	4,72
VERHANDELBARE DIENSTEN	231808	109636	44413	44,03	38,83	34,52
Administraties	69728	19442	10524	13,25	6,89	8,18
Andere openbare diensten	20132	6276	4946	3,82	2,22	3,84
Hoger onderwijs	9116	3396	4537	1,73	1,2	3,53
Ander onderwijs	25699	13630	10076	4,88	4,83	7,83
Andere nt verhand. Diensten	17304	6820	3931	3,29	2,42	3,05
Gezondheid	18459	11917	11281	3,51	4,22	8,77
NIET VERHANDELBARE DIENSTEN	160438	61481	45295	30,48	21,78	35,2
Vrije tijd	12006	2833	2002	2,28	1	1,56
Onbekend	39511	33308	7132	7,51	11,8	5,54
Totaal	526354	282365	128680	100	100	100

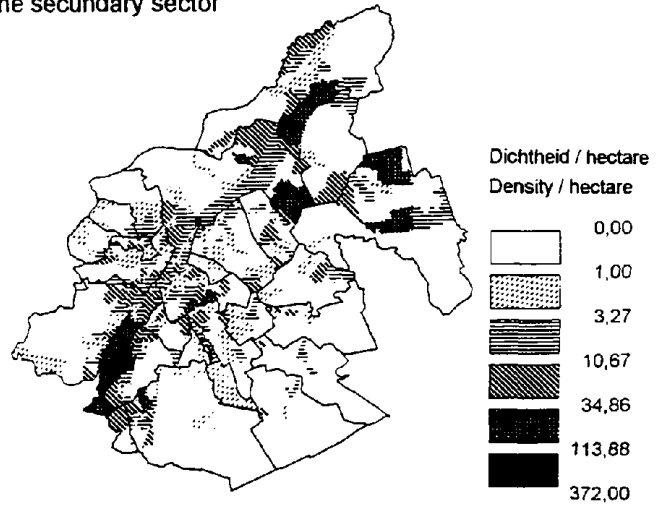
Kaarten 5.5 tot 5.8
 Maps 5.5 to 5.8

TEWERKSTELLINGSDICHTHEDEN IN BRUSSEL, IN 1991
DENSITY OF EMPLOYMENT IN BRUSSELS, IN 1991

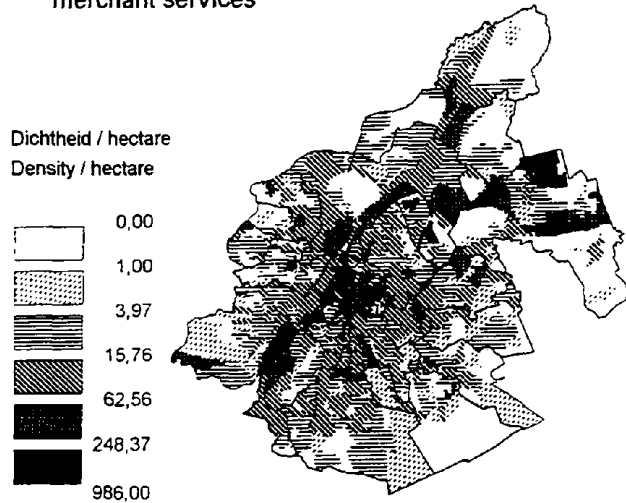
Totale tewerkstellingsdichtheid
Density of the total employment

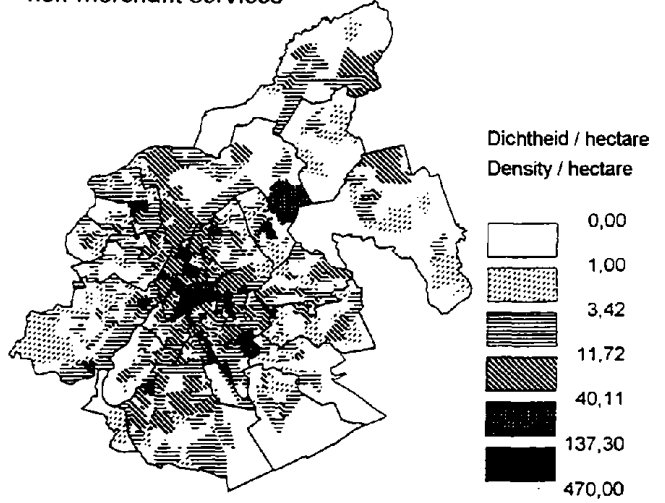
Tewerkstellingsdichtheid in de secundaire sector
Density of employment in the secondary sector

Tewerkstellingsdichtheid in de verhandelbare diensten
Density of employment in merchant services

Tewerkstellingsdichtheid in de niet-verhandelbare diensten
Density of employment in non-merchant services

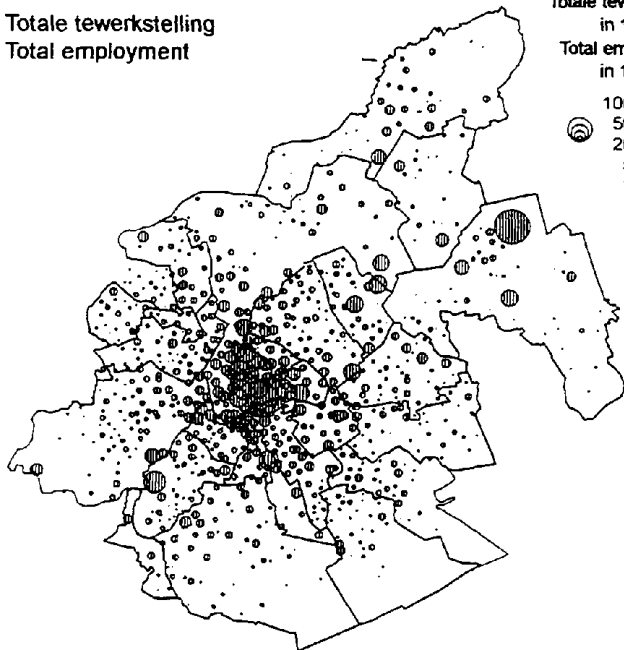

0 10km

Kaarten 5.9 tot 5.12
Maps 5.9 to 5.12

TOTALE TEWERKSTELLING EN TEWERKSTELLING IN
ENKELE INDUSTRIESECTOREN IN BRUSSEL, IN 1991
TOTAL EMPLOYMENT AND EMPLOYMENT IN SOME
INDUSTRIAL SECTORS IN BRUSSELS, IN 1991

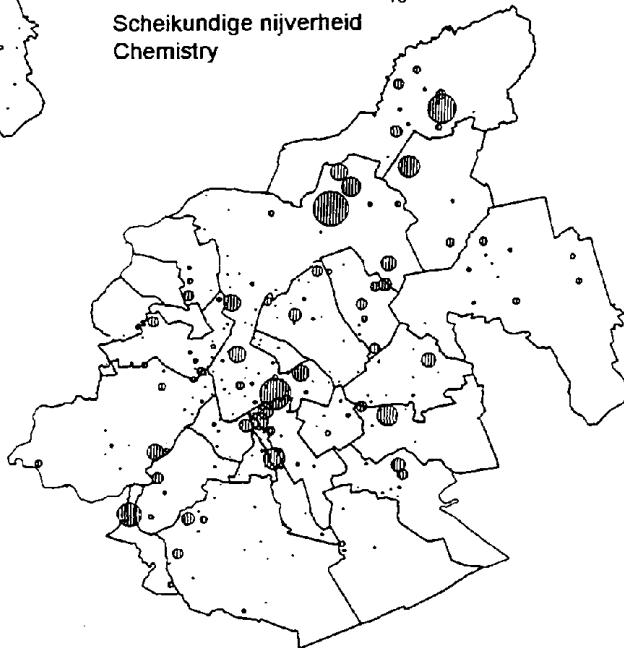
Totale tewerkstelling
Total employment

Totale tewerkstelling
in 1991
Total employment
in 1991

10000
5000
2000
500
100

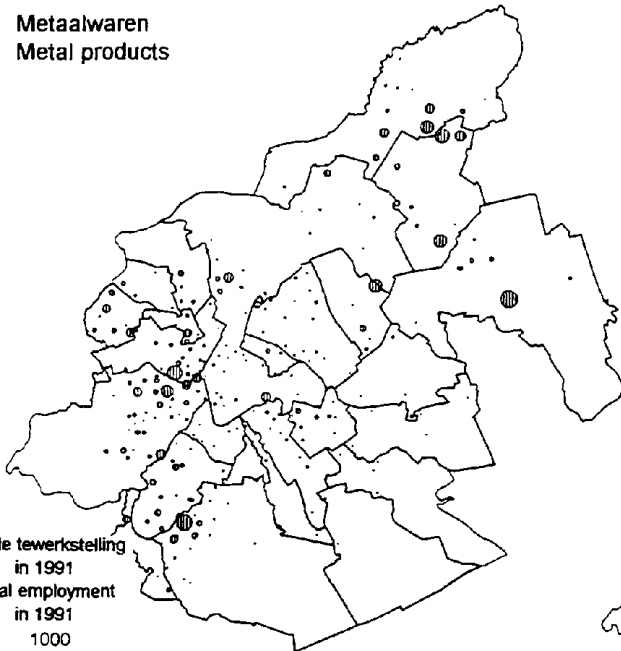
Scheikundige nijverheid
Chemistry

Totale tewerkstelling
in 1991
Total employment
in 1991

1000
500
200
50
10

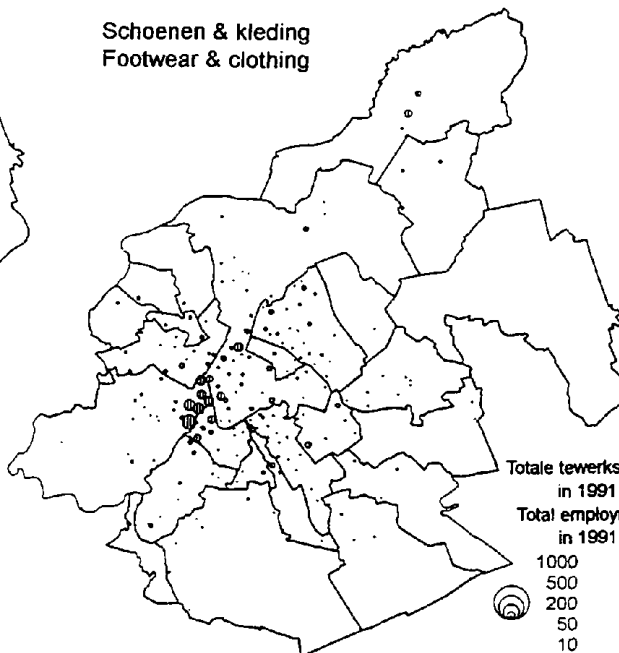
Metaalwaren
Metal products

Totale tewerkstelling
in 1991
Total employment
in 1991

1000
500
200
50
10

Schoenen & kleding
Footwear & clothing

Totale tewerkstelling
in 1991
Total employment
in 1991

1000
500
200
50
10

0 10km

Verder zijn er nog concentraties in de eerste gordel buitenwijken naar het zuiden en het westen toe (Anderlecht, Sint-Jans-Molenbeek en Sint-Gillis).

Als synthese onderscheiden we drie types van industriële ruimtes in Brussel :

1°) grote industriële eenheden die veel ruimte vereisen : soms zware industrie, zoals in het geval van de scheikundige nijverheid. De betrokken bedrijven zijn ver ten noorden en ten zuiden van het stadscentrum gelokaliseerd, langsheen het kanaal;

2°) in de meer centrale stadsdelen (vooral in de gemeenten van de eerste gordel in het westen van de stad) treffen we een sterk verspreide industrie aan. Deze is verregaand geïntegreerd in de rest van het stedelijk weefsel. Het gaat doorgaans om lichte industrie (voeding, kleding,...), maar ook om de productie van mechanisch en elektrisch materiaal ;

3°) de recente industrialisatie ten noordoosten van Brussel, naar Zaventem toe. Hier wordt de industriële activiteit gedomineerd door de productie van mechanisch materiaal, maar ook door nieuw-technologische bedrijven.

Het “tertiaire deel” van de industrie (maatschappelijke zetels en R&D) concentreert zich in het groene zuidoostelijke kwadrant van Brussel (metaal-, glas-, voedingsnijverheid, scheikundige nijverheid, ...). Een belangrijke uitzondering hierop is de vestiging van Solvay, langsheen het kanaal.

De uitgeverijen nemen een aparte plaats in. Zij concentreren zich nog sterk in het stadscentrum. Toch is er ook hier een duidelijke verschuiving naar de periferie merkbaar.

5.3.1.2. De tertiaire sector in Brussel (kaart 5.13 tot 5.16)

De ruimtelijke spreiding van de verhandelbare diensten resulteert uit verschillende lokalisatieloga (kaart 5.7) :

1°) de sterkste concentratie doet zich voor in het Brusselse zakencentrum, ten oosten van de Vijfhoek. De hoge dichtheden zetten zich verder in oostelijke (Woluwe) en zuidoostelijke richting (Ukkel). We treffen er heel wat administraties aan, maar ook de quataire sector is er sterk vertegenwoordigd (zetels van bankinstellingen, diensten aan bedrijven,...);

2°) de industrieas rond het kanaal en het noordoosten van het Gewest, in de richting van Zaventem, vertonen eveneens relatief hoge dichtheden. De tertiaire werkgelegenheid situeert er zich voornamelijk in de groothandel en de transportsector.

De ruimtelijke spreiding van de kleinhandel verloopt traditioneel parallel aan die van de bevolking. Toch is dat parallellisme steeds minder uitgesproken. Sommige centrale stadsdelen (het historisch centrum in de benedenstad) zijn veel specifiek voor deze sector, net zoals de omgeving van het Louizaplein (in de bovenstad) (kaart 5.14). Maar, ook hier is een verschuiving naar de periferie merkbaar. Diverse grootwarenhuizen hebben zich de jongste decennia in de Brusselse periferie gevestigd. Deze trend is het duidelijkst naar het zuiden.

De Horeca is meer centraal ingeplant. De sector is voornamelijk gelokaliseerd in een zone tussen het Rogierplein en de Louizalaan. Deze perimeter omvat het stadscentrum en leunt aan tegen het CBD. De specificiteit van de Horeca is zeker gekoppeld aan de toeristische functie van het stadscentrum, maar meer nog aan de zakelijke functie. Een secundaire concentratie is merkbaar nabij de luchthaven van Zaventem. Buiten deze gebieden is de spreiding van de Horeca gekoppeld aan het spreidingspatroon van de bevolking. De groei is vooral het sterkst in de rijkere oostelijke stadsdelen en, verder oostwaarts, in de banlieue (ook in de gemeente Zaventem).

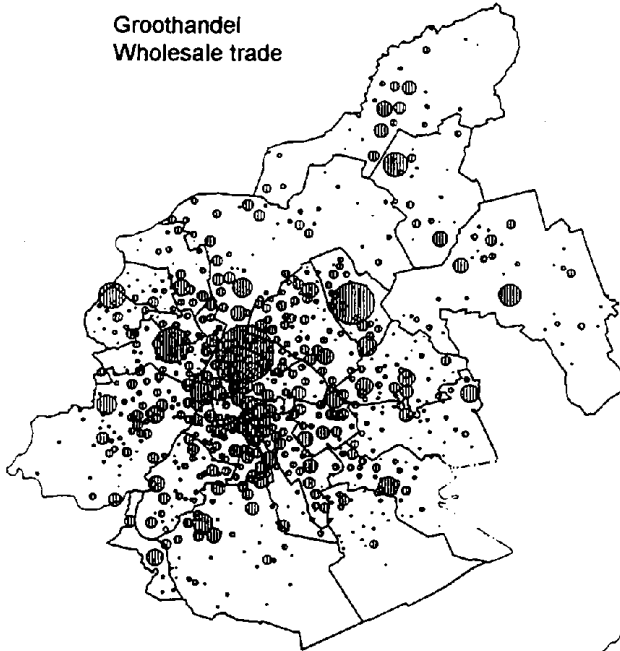
De verschuiving naar de periferie is nog beter merkbaar in de groothandel. Vooral Zaventem concentreert nu heel wat groothandelsactiviteiten. In het stadscentrum en de 19^e eeuwse wijken treffen we eerder kleine bedrijven aan. De kanaalzone blijft voor heel wat werkgelegenheid in de groothandel zorgen.

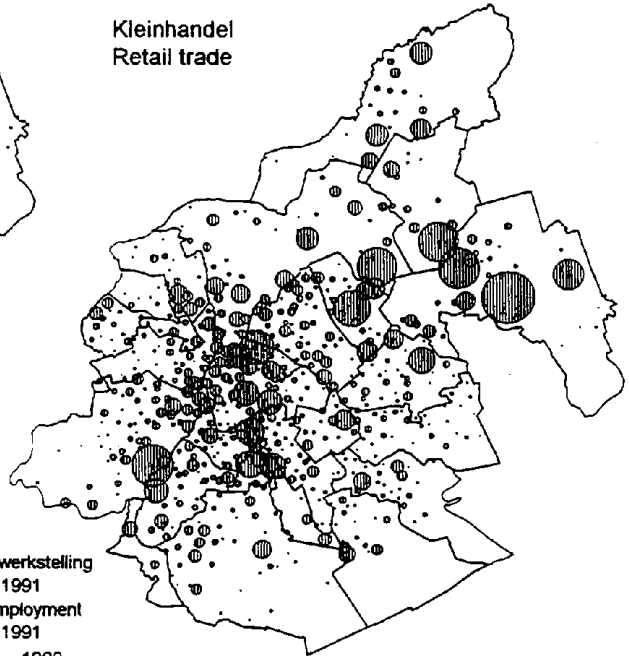
Kaarten 5.13 tot 5.16
 Maps 5.13 to 5.16

**TWERKSTELLING IN ENKELE SECTOREN VAN
 DE VERHANDELBARE DIENSTEN IN BRUSSEL, IN 1991**
**EMPLOYMENT IN SOME SECTORS OF
 MERCHANT SERVICES IN BRUSSELS, IN 1991**

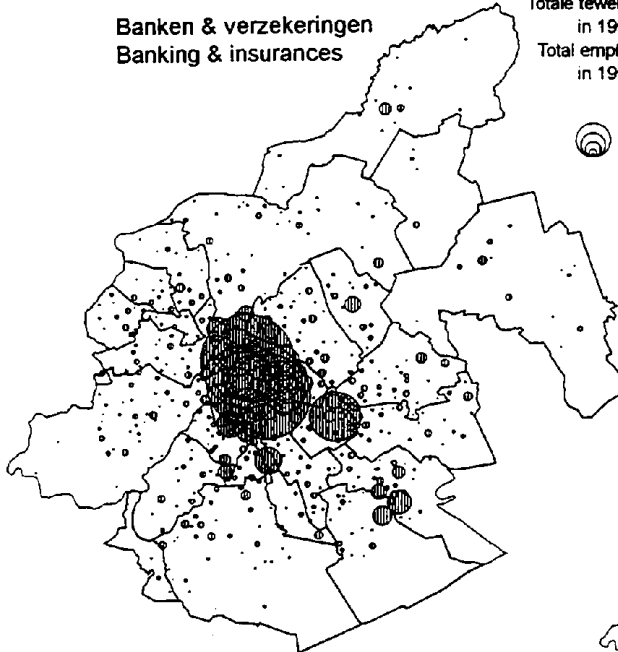
Groothandel
 Wholesale trade

Kleinhandel
 Retail trade

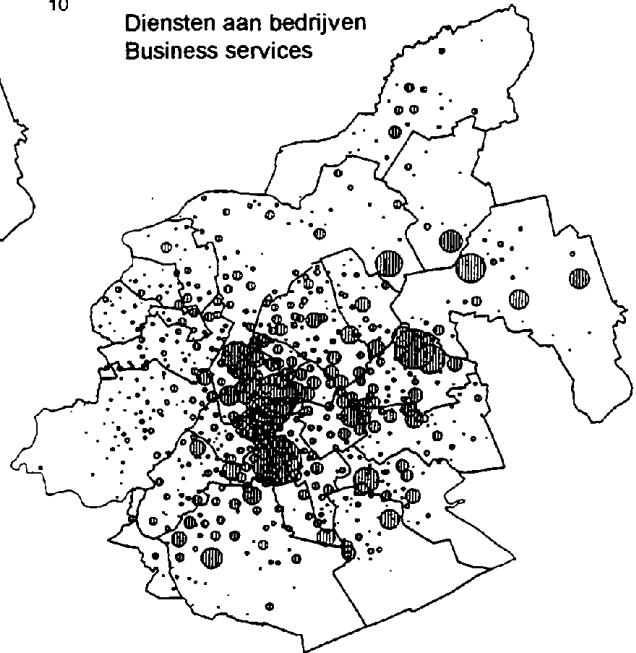
Banken & verzekeringen
 Banking & insurances

Totale tewerkstelling
 in 1991
 Total employment
 in 1991

1000
500
200
50
10

Diensten aan bedrijven
 Business services

0 10km

Wat de sector transport en communicatie betreft, gaat het in Brussel vooral om het beheer van de grote bedrijven die diensten leveren aan de bevolking, zoals de Spoorwegen, de Post en Belgacom. De belangrijkste concentraties doen zich voor in het oosten van de Vijfhoek. De transportsector wordt gedomineerd door de Spoorwegen. Brussel is het knooppunt van de Belgische spoorwegen, met als belangrijkste stations : Noord, Centraal en Zuid. De postsortering lokaliseert zich nabij dit belangrijke spoorwegknooppunt. De Post maakt voor de postbedeling immers gebruik van het treinverkeer. De transportsector is dus sterk in het stadscentrum geconcentreerd. Een uitzondering hierop is de luchthaven van Zaventem.

De maatschappelijke zetels van de grote banken en verzekeringen komen sterk geconcentreerd voor in het oostelijk deel van de Vijfhoek. Dit is het politiek en economisch beslissingscentrum op nationaal niveau (kaart 5.15). Wanneer we het CBD en de talloze agentschappen, die overal verspreid voorkomen, buiten beschouwing laten, dan bemerken we een duidelijke deconcentratie van de maatschappelijke zetels van de verzekeringssector naar het zuidoosten van Brussel toe. De concentratie in het CBD is eveneens belangrijk te noemen voor de sector diensten aan bedrijven. Toch is de deconcentratie in deze sector meer uitgesproken. De verschuiving naar de periferie concentreert zich langsheen enkele belangrijke verkeersassen (Louizalaan en Tervurenlaan) en in het groenere oosten van de stad (tussen Woluwe en Watermaal-Bosvoorde) (kaart 5.16).

Ook de administraties concentreren zich in het CBD, in het oosten van de Vijfhoek, in de Leopoldswijk en in de Europawijk, meerbepaald in de buurt rond het Schumannplein. De inschatting van de werkgelegenheid is hier moeilijk, omdat geen volledige informatie beschikbaar is voor de internationale en Europese instellingen. De belangrijke pool in Evere komt overeen met de zetel van de NAVO (kaart 5.8).

Buiten het stadscentrum beperkt de werkgelegenheid in deze sector zich tot de gemeentelijke administraties of gedecentraliseerde diensten.

5.3.2. De werkgelegenheid in Antwerpen (kaart 5.17)

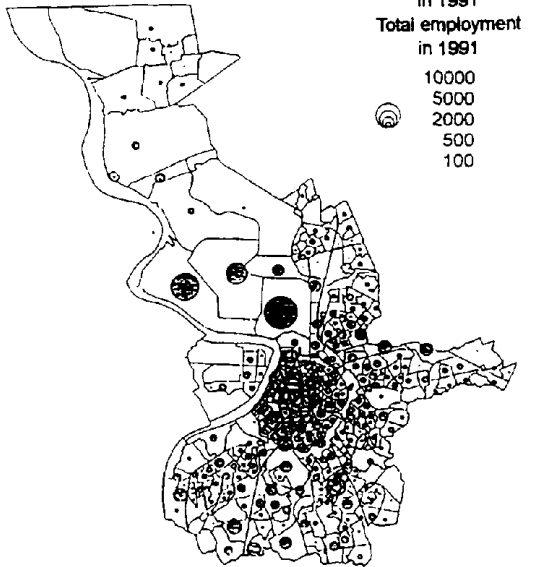
5.3.2.1. De industrie in Antwerpen (kaart 5.18 tot 5.20)

De geschiedenis van de industrialisatie in Antwerpen is gebonden aan de ontwikkeling van de haven. Tot op het einde van de 19^e eeuw is van de vijf grote Belgische agglomeraties Antwerpen de minst geïndustrialiseerde. De industrialisatie komt er slechts echt op gang vanaf 1880, door de uitbouw van de haven. De omvang van de haven moest in verhouding staan tot de toenmalige industriële macht van België. De Belgische Staat en de stad Antwerpen engageerden zich hiertoe. Vanaf het begin zal de structuur van de industriële sector in Antwerpen bepaald worden door de activiteiten die zich in de haven ontwikkelen. Deze zijn gericht op de invoer en verwerking van, soms zeer zware, grondstoffen. Meer in het bijzonder gaat het om de voedingsmiddelenindustrie, in het bijzonder gespecialiseerd in tropische producten, de non-ferro metaalnijverheid, en, na de Tweede wereldoorlog, vooral de petrochemische nijverheid. De haven heeft eveneens diverse assemblagebedrijven aangetrokken, onder andere uit de auto-industrie. Tegenwoordig zijn deze echter minder sterk aan de haven gebonden dan voorheen. Andere sectoren van de scheikundige nijverheid hebben dan weer geen link met de haven, zoals bijvoorbeeld de fotografische industrie.

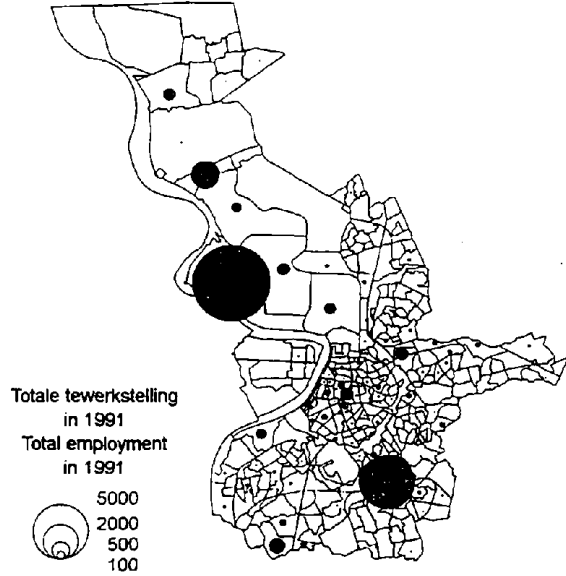
Kaarten 5.17 tot 5.20
 Maps 5.17 to 5.20

TOTALE TEWERKSTELLING EN TEWERKSTELLING IN
 ENKELE INDUSTRIESECTOREN IN ANTWERPEN, IN 1991
 TOTAL EMPLOYMENT AND EMPLOYMENT IN SOME
 INDUSTRIAL SECTORS IN ANTWERP, IN 1991

Totale tewerkstelling
 Total employment

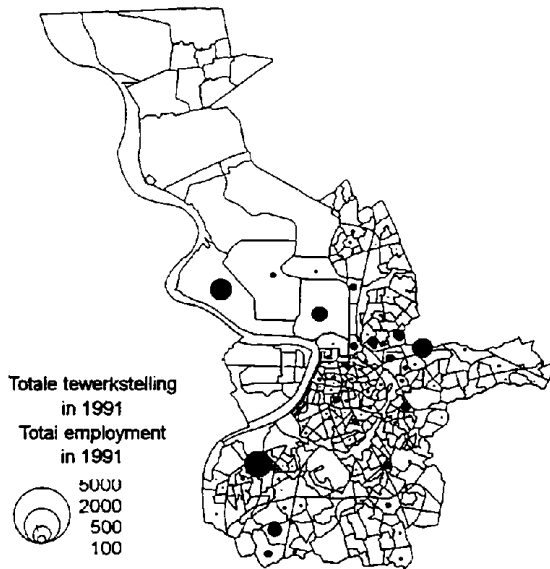

Scheikundige nijverheid
 Chemistry

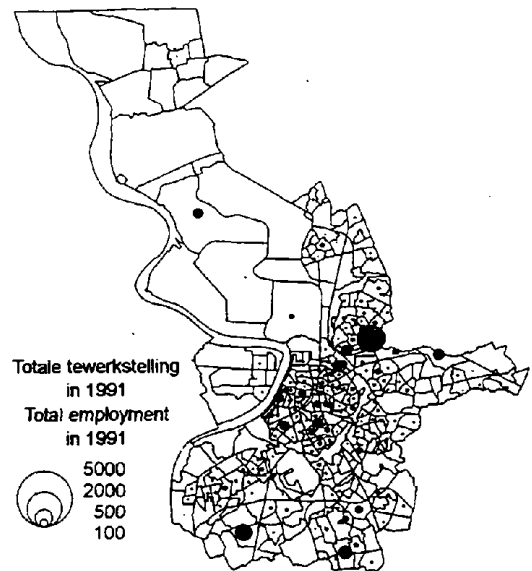

0 10km

Metaalwaren
 Metal products

Voedingsmiddelenindustrie
 Food and beverage

Ook de structuur van de Antwerpse secundaire sector is kenmerkend voor een grootstedelijk gebied. We treffen veel verwerkende nijverheid en activiteiten aan die gericht zijn op de productie van consumptiegoederen. De metaalverwerkende nijverheid, de productie van mechanisch materiaal en de voedingsmiddelenindustrie zijn daar een voorbeeld van. Ook vermeldenswaardig is de diamantnijverheid, die zeer specifiek is voor Antwerpen. Deze sector is nauw verbonden met de aanwezigheid van een belangrijke Joodse gemeenschap.

De sterke industrialisatie van Antwerpen in de 20e eeuw, en vooral vanaf de Tweede Wereldoorlog, liep parallel met de uitbreiding van het havencomplex. Antwerpen werd intussen de eerste industriestad van België, met 63 500 jobs in 1991 (ter vergelijking : Brussel 60 000 jobs). Dit verschil is trouwens nog ondergewaardeerd vermits een groot deel van de Brusselse werkgelegenheid in de industrie eerder gesitueerd moet worden in de maatschappelijke zetels dan in eigenlijke productie-eenheden.

Nochtans ontsnapt ook Antwerpen niet aan de trend van desindustrialisatie die vele Westerse steden trof. Toch is de evolutie er niet zo spectaculair als in Brussel.

De Antwerpse industrie volgt drie verschillende ruimtelijke logica :

1°) de industriële activiteit in het noordelijk havengebied (petrochemie, productie van elektrisch materiaal, auto-industrie,...) is geconcentreerd in zeer omvangrijke bedrijven. Deze vorm van industrialisatie heeft zich heden uitgebreid tot op de linkeroever. In oostelijke richting vertoont de as van het Albertkanaal zeer vergelijkbare structuren, alhoewel de gemiddelde bedrijfsomvang er kleiner is. Daar is de voedingsmiddelenindustrie dominant;

2°) de werkgelegenheid in de industrie in de centrale stadsdelen moet gesitueerd worden in de maatschappelijke zetels. Het betreft hier onder andere bedrijven uit de scheikundige nijverheid en de energiesector, en kleine bedrijfjes uit sectoren van de lichte industrie (voedingsmiddelenindustrie, drukkerijen en uitgeverijen,...). De meest specifieke industriële activiteit van het Antwerpse stadscentrum is zondermeer de diamantnijverheid, bijna uitsluitend geconcentreerd in de omgeving van de Stationswijk (Centraal Station);

3°) een derde industrieel complex situeert zich in het zuiden, op de as Brussel-Antwerpen, langsheen de belangrijkste verkeerswegen. Hier is de werkgelegenheidsstructuur in de industrie zeer verscheiden. Alhoewel gelegen in het zuidelijk deel van de agglomeratie is de non-ferronijverheid van Hoboken, ingeplant langsheen de Schelde, typisch voor een verwerkende nijverheid die zich gelokaliseerd heeft op de plaats waar de zware grondstoffen gemakkelijk kunnen worden aangevoerd.

5.3.2.2. De tertiaire sector in Antwerpen (kaart 5.21 tot 5.24)

Bij de analyse van de structuur van de tertiaire sector in het Antwerpse maken we twee belangrijke vaststellingen :

1°) de zwakte van de niet-verhandelbare diensten;

2°) het gewicht van de transportsector, door de aanwezigheid van de haven.

De verhandelbare diensten komen sterk geconcentreerd voor in het stadscentrum. Het betreft voornamelijk commerciële en beheerfuncties. De kleinhandel, de banken en verzekeringen zijn er sterk vertegenwoordigd, maar ook een groot deel van de werkgelegenheid in de transportsector en de groothandel concentreert zich hier.

De tertiaire activiteiten die in de haven plaatsvinden hebben bijna uitsluitend betrekking op transport en groothandel.

Ook de niet-verhandelbare diensten lokaliseren zich voornamelijk in de beslissingscentra van de Antwerpse binnenstad.

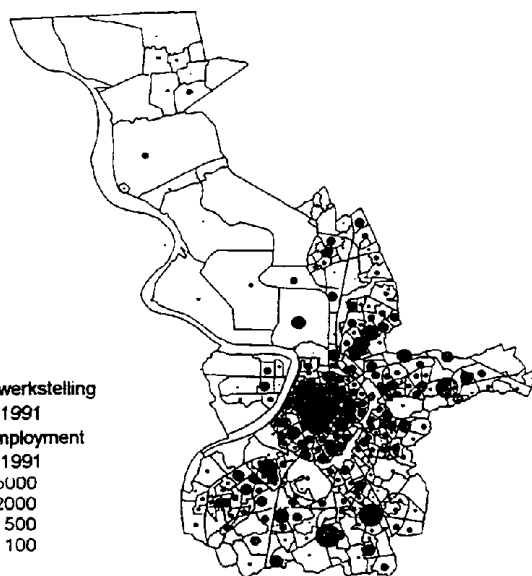
Kaarten 5.21 tot 5.24
 Maps 5.21 to 5.24

TEWERKSTELLING IN ENKELE SECTOREN VAN
 DE VERHANDELBARE DIENSTEN IN ANTWERPEN, IN 1991
 EMPLOYMENT IN SOME SECTORS OF
 MERCHANT SERVICES IN ANTWERP, IN 1991

Groothandel
 Wholesale trade

Kleinhandel
 Retail trade

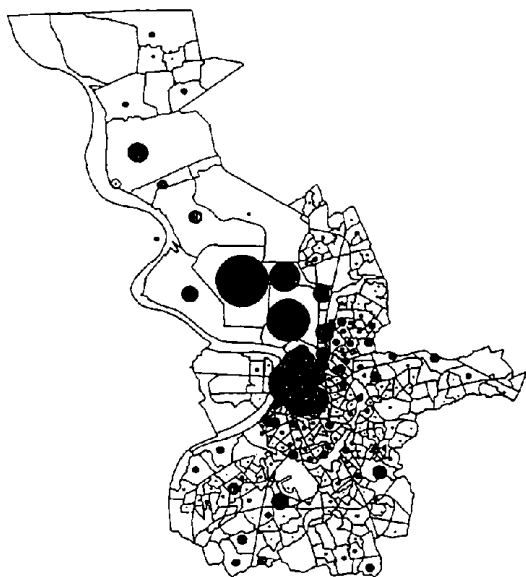

Totale tewerkstelling
 in 1991
 Total employment
 in 1991

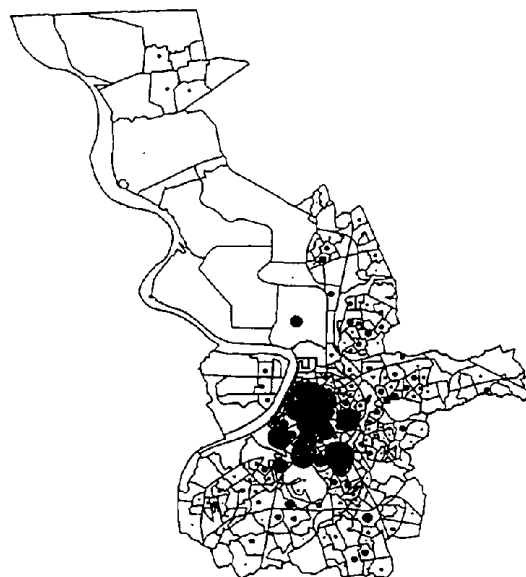
	5000
	2000
	500
	100

0 10km

Transport
 Transport

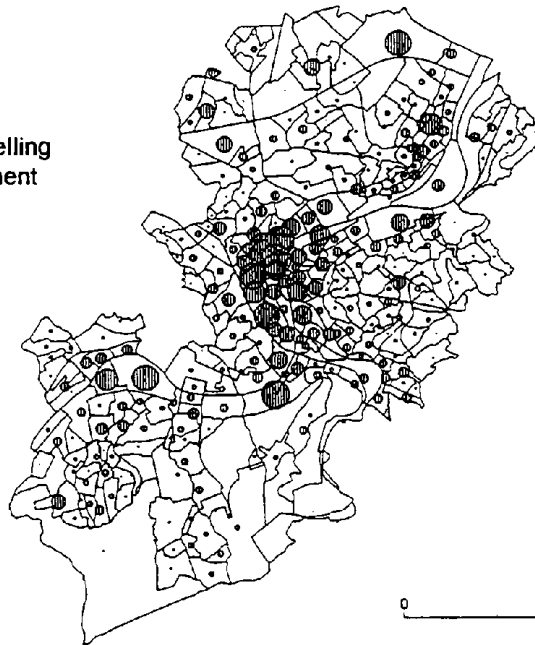
Banken & verzekeringen
 Banking & insurances

Kaarten 5.25 tot 5.29
 Maps 5.25 to 5.29

TOTALE TEWERKSTELLING EN TEWERKSTELLING IN
 ENKELE ECONOMISCHE SECTOREN IN LUIK, IN 1991
 TOTAL EMPLOYMENT AND EMPLOYMENT IN SOME
 ECONOMIC SECTORS IN LIEGE, IN 1991

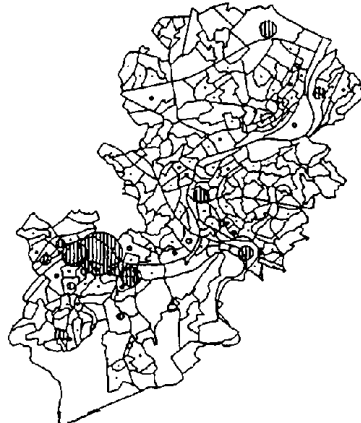
Totale tewerkstelling
 Total employment

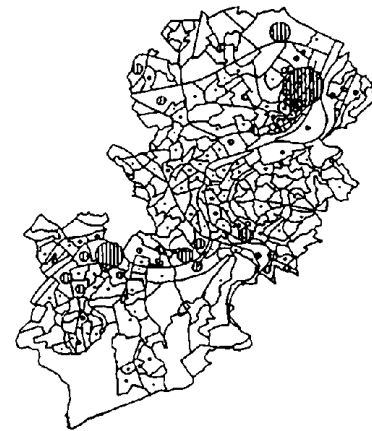
Totale tewerkstelling
 in 1991
 Total employment
 in 1991
 5000
 2000
 500
 100

0 5km

Metaalwaren
 Metal products

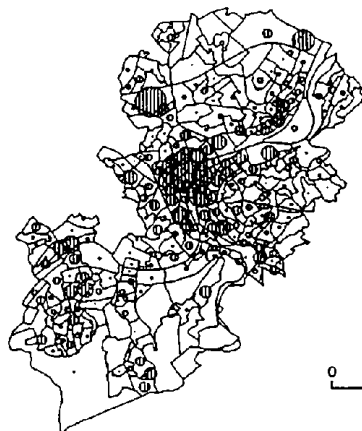

Basis metaalnijverheid
 Basic metal industry

Totale tewerkstelling
 in 1991
 Total employment
 in 1991
 5000
 2000
 500
 100

Kleinhandel
 Retail trade

Banken & verzekeringen
 Banking & insurances

0 10km

5.3.3. De werkgelegenheid in Luik (kaart 5.25)

5.3.3.1. De Luikse industrie (kaart 5.26 tot 5.27)

Luik kende een intense industrialisatie die reeds zeer vroeg op gang kwam, al vanaf het begin van de 19e eeuw, maar vooral toch vanaf 1820. De stad werd snel één van de belangrijkste industriecentra van Noordwest-Europa. De industrialisatie was er vooral gebaseerd op de zware metaalnijverheid en de steenkoolontginning. De productie van metaalwaren volgde later. De toenmalig aanwezige traditionele textielsector heeft de industrialisatie niet gevolgd. Het zwaartepunt van de textielnijverheid heeft zich gaandeweg verplaatst naar Verviers. Luik is sinds de industriële revolutie zeer sterk gespecialiseerd gebleven in de sectoren van de zware metaalindustrie en, in mindere mate, de non-ferro metalen (voornamelijk zink). Het industriële landschap wordt gedomineerd door een eerder beperkt aantal bedrijven, maar van grote omvang. Een uitgebreid netwerk van kleine en middelgrote industriebedrijven ontbreekt. Daarenboven kwam de Luikse industrie bijna van in het begin onder controle van de Brusselse financiële wereld. Slechts een deel van het beheer is lokaal gebleven.

Voor alle andere industriële sectoren is de specificiteit van Luik zwak. Dit wordt grotendeels verklaard doordat historisch gezien alle arbeidskrachten in de streek systematisch werden opgeslorpt door de grote staalfabrieken en de steenkoolmijnen. Deze laatste zijn intussen reeds geruime tijd gesloten. De verscheidenheid in de industriële activiteit is nooit sterk ontwikkeld geweest, ook niet in de sectoren productie van mechanisch en elektrisch materiaal. In tegenstelling tot Charleroi, heeft Luik nooit een specialisatie gekend in deze sectoren. De algemene achteruitgang van de industriële activiteit maakt de eenzijdige structuur van de Luikse economie des te kwetsbaarder. De achteruitgang van de zware metaalnijverheid en de steenkoolontginning heeft dan ook geleid tot een zware crisis in de secundaire sector. Het verval manifesteerde zich zowel in absolute als in relatieve termen. De desindustrialisatie heeft in Luik zeer extreme vormen aangenomen. Ze moet voornamelijk toegeschreven worden aan een structurele zwakheid en dus niet aan concurrentie vanwege de lokale tertiaire sector. Het aandeel van Luik in de totale werkgelegenheid in de industriële sector bedraagt slechts 2,9%. De industrie staat wel in voor 17,5% van de totale werkgelegenheid in Luik.

De belangrijkste industriecentra van Luik vinden we voornamelijk in de Maasvallei terug; vooral ten noorden (in Herstal en het havengebied) en ten zuiden (in Seraing) van de stedelijke agglomeratie. Hier situeren zich de grootste bedrijven. In het noorden concentreren zich de walserijen, de productie van metaalwaren (wapens), en ook bedrijven uit de voedingsmiddelenindustrie en luchtvaartindustrie. In het zuiden zijn de belangrijkste sectoren de staalindustrie en de productie van metaalwaren.

De valleien van de Vesder en de Ourthe zijn op industrieel vlak minder belangrijk. Ze zijn relatief oud en gespecialiseerd in de productie van metaalwaren. De ontsluiting van de zuidelijke delen van de agglomeratie door de aanleg van de autosnelweg en nieuwe bedrijventerreinen, heeft sinds de jaren '60 geleid tot nieuwe industriële vestigingen. De diversificatie in de industriële sector is hier veel groter: de zware metaalnijverheid, de scheikundige nijverheid, de luchtvaartindustrie, de productie van mechanisch en elektrisch materiaal,... De meeste van de bedrijven die we hier aantreffen hebben er zich gevestigd na delocalisatie vanuit meer centrale stadsdelen. De Luikse binnenstad is erg weinig geïndustrialiseerd. Het betreft vooral lichte industrie, die weinig specifiek is voor de Luikse economie. De meeste uitgeverijen en drukkerijen zijn eveneens in dit deel van de stad gevestigd.

5.5.3.2. De tertiaire sector in Luik (kaart 5.28 en 5.29)

De dienstensector is sterk geconcentreerd in het stadscentrum. De delokalisatietendens is relatief beperkt, op de handelssector na. Zoals in vele andere middelgrote steden van Noordwest-Europa zijn ook in Luik het zakencentrum en het handelscentrum verregaand geïntegreerd in het stedelijk weefsel (linkeroever van de Maas).

De groothandel telt vele kleine en middelgrote bedrijven in het centrum. De hoogste concentraties bemerken we echter ten noorden van de agglomeratie, in de haven en het bedrijvenpark van Hauts-Sarts, langs de autosnelweg. De kleinhandel is specifiek voor het stadscentrum, en meer in het bijzonder het noordelijk deel van de binnenstad. De delokalisatie van de sector, onder andere door de inplanting van grootwarenhuizen, vindt vooral plaats ten noorden van Luik, nabij de autosnelweg.

Ook sterk geconcentreerd in het stadscentrum zijn de kantoorjobs; ze worden gedomineerd door de openbare diensten. De privé-sector concentreert zich voornamelijk langsheen enkele belangrijke centrale assen (de kaaien van de Maas en de as Blonden-Avroy-Sauvenière).

Verder is er nog een concentratie van tertiaire jobs gekoppeld aan de Universiteit van Luik en het ziekenhuis (Sart-Tilman).

5.4. Analyse van de rekruteringsgebieden

De werkwijze die we hier volgen verschilt van de klassieke methode die we eerder hanteerden. In punt 5.2. hebben we inderdaad de invloed van de werkgelegenheidscentra op de omliggende gebieden opgemeten. Dit keer bakenen we echter een gebied af dat zich onderscheidt door de omvang van de rekrutering in absolute termen. Concreet wordt telkens een gebied afgebakend dat 70, 80 of 90% van de arbeidskrachten levert voor het betrokken werkgelegenheidscentrum. We hechten hier dus met andere woorden meer belang aan de absolute aantallen pendelaars en niet aan de relatieve invloed van het werkgelegenheidscentrum in elke woongemeente afzonderlijk. Voor de belangrijkste werkgelegenheidscentra werden de respectievelijke rekruteringsgebieden bepaald, en dat voor de totale werkgelegenheid, maar ook voor de diverse categorieën van werknemers (naar statuut en scholingsniveau). Zodoende kunnen we voor een bepaald werkgelegenheidscentrum verschillende rekruteringsgebieden afbakenen : bijvoorbeeld voor de arbeiders en de bedienden afzonderlijk, of nog, naar scholingsniveau.

5.4.1. Het Brussels rekruteringsgebied (kaart 5.31)

Het rekruteringsgebied van Brussel is erg uitgestrekt. Het omvat bijna alle belangrijke stedelijke agglomeraties van België, zelfs wanneer de invloed van Brussel lokaal gezien eerder zwak is. Deze uitgestrektheid heeft niet uitsluitend te maken met het groot aantal jobs dat geconcentreerd is in Brussel . De verhouding tussen de omvang van het rekruteringsgebied en het aantal jobs is in het geval van Brussel inderdaad erg groot. Het wordt mede verklaard door de zeer centrale ligging van Brussel. Dit blijkt duidelijk uit de organisatie van het Belgisch spoorwegennet. Historisch gezien werd sinds het einde van de 19e eeuw een politieke keuze gemaakt om het forenzenverkeer met de trein te promoten. Dit had ondermeer als gevolg dat interne migraties beperkt bleven. Deze politiek had een dubbel doel : sterke concentraties van arbeiders nabij de werkgelegenheidscentra vermijden, en het in bedwang houden van de salarissen door de de band van de arbeidersbevolking met het landbouwmilieu (om in het levensonderhoud te kunnen voorzien) niet te verbreken. De uitgestrektheid van het Brussels rekruteringsgebied wordt verder ook nog verklaard door de hoge kwalificaties die in de hoofdstad voor een groot deel van de jobs worden vereist. Brussel bekleedt wat dat betreft een dominante positie in de Belgische stedenhiërarchie. Het rekruteringsgebied van de lagere diploma's is duidelijk minder uitgestrekt

dan dat van de hogere diploma's. Wat de rekrutering van arbeidskrachten met diploma's van lager of gemiddeld niveau betreft, benadrukken we nogmaals het belang van de Dendervallei. Wat de hogere diploma's betreft merken we dat de rekrutering vaak over grote afstanden plaatsvindt (Antwerpen, Luik, Brugge,...).

De rekruteringsgebieden van arbeiders en bedienden zijn eveneens sterk verschillend. Bedienden worden gemiddeld over langere afstanden gerekruteerd dan arbeiders (kaart 5.32).

Enkele andere opmerkelijke feiten :

1°) in de peri-urbane delen van Waals-Brabant en het arrondissement Leuven worden veel meer bedienden gerekruteerd dan arbeiders. Dit is niet het geval in het westen van Waals-Brabant. Dat gebied vormt immers het verlengde van de Brusselse industrieas;

2°) in de centraal gelegen industriële regio's van Henegouwen is de rekrutering van arbeiders specifiek. Het gaat dan vooral om hoger geschoolde arbeiders met een diploma van secundair of hoger onderwijs. De economische crisis en de hoge werkloosheid in deze traditionele industriële regio, samen met het blijvend aanbod van hoger geschoolde arbeidskrachten op de markt, verklaren de aanzienlijke omvang van het pendelverkeer naar Brussel;

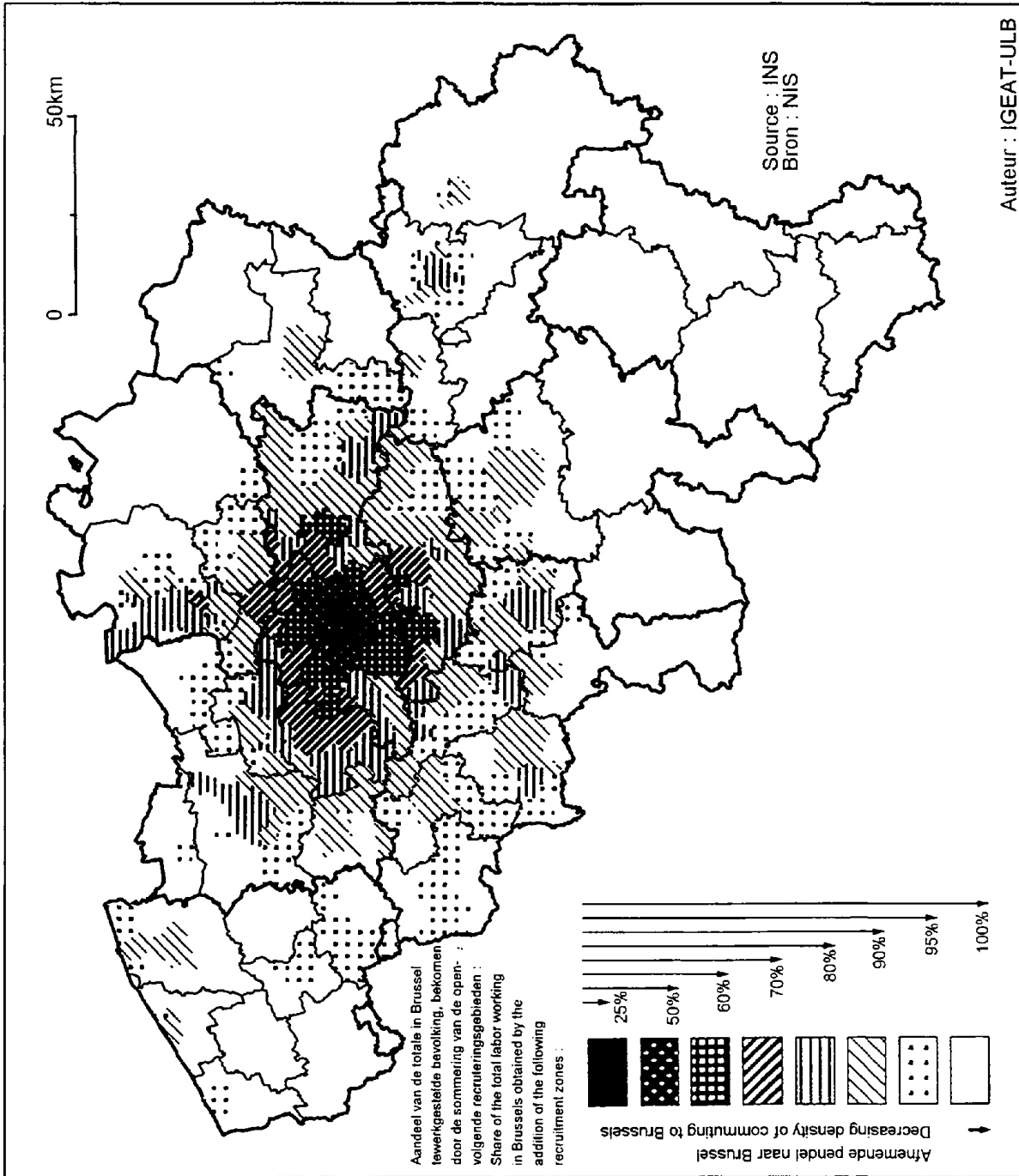
3°) uit de verafgelegen stedelijke gebieden (zoals Antwerpen, Gent, Luik, Kortrijk, Hasselt,...) worden weinig arbeiders gerekruteerd. En, de bedienden afkomstig uit deze steden zijn voornamelijk tewerkgesteld in de centrale administraties. De kaarten die de verschillende categorieën werknemers (statuut, scholingsniveau) in beeld brengen bevestigen de verschillende omvang van de diverse rekruteringsgebieden. De tegenstelling tussen arbeiders en bedienden komt duidelijk tot uiting. Naast het westen en het noorden van de Brusselse agglomeratie zelf is de rekrutering van arbeiders specifiek voor drie gebieden : de Dendervallei, de Henegouwse industrieas en het noorden van het arrondissement Leuven. In de twee laatste gevallen draagt de relatief hogere lokale werkloosheid in de betrokken regio's daartoe bij. In Henegouwen is dit wel meer uitgesproken vanwege zijn lange industriële traditie. Voor de Dendervallei, waar lange tijd een structurele werkloosheid heerste, is de belangrijke rekrutering van arbeiders een historische erfenis. De rekrutering van de bedienden blijkt op haar beurt specifiek voor de peri-urbane delen van Waals-Brabant, het zuiden van het arrondissement Leuven, en de verafgelegen steden.

5.4.2. Het Antwerps rekruteringsgebied (kaart 5.33)

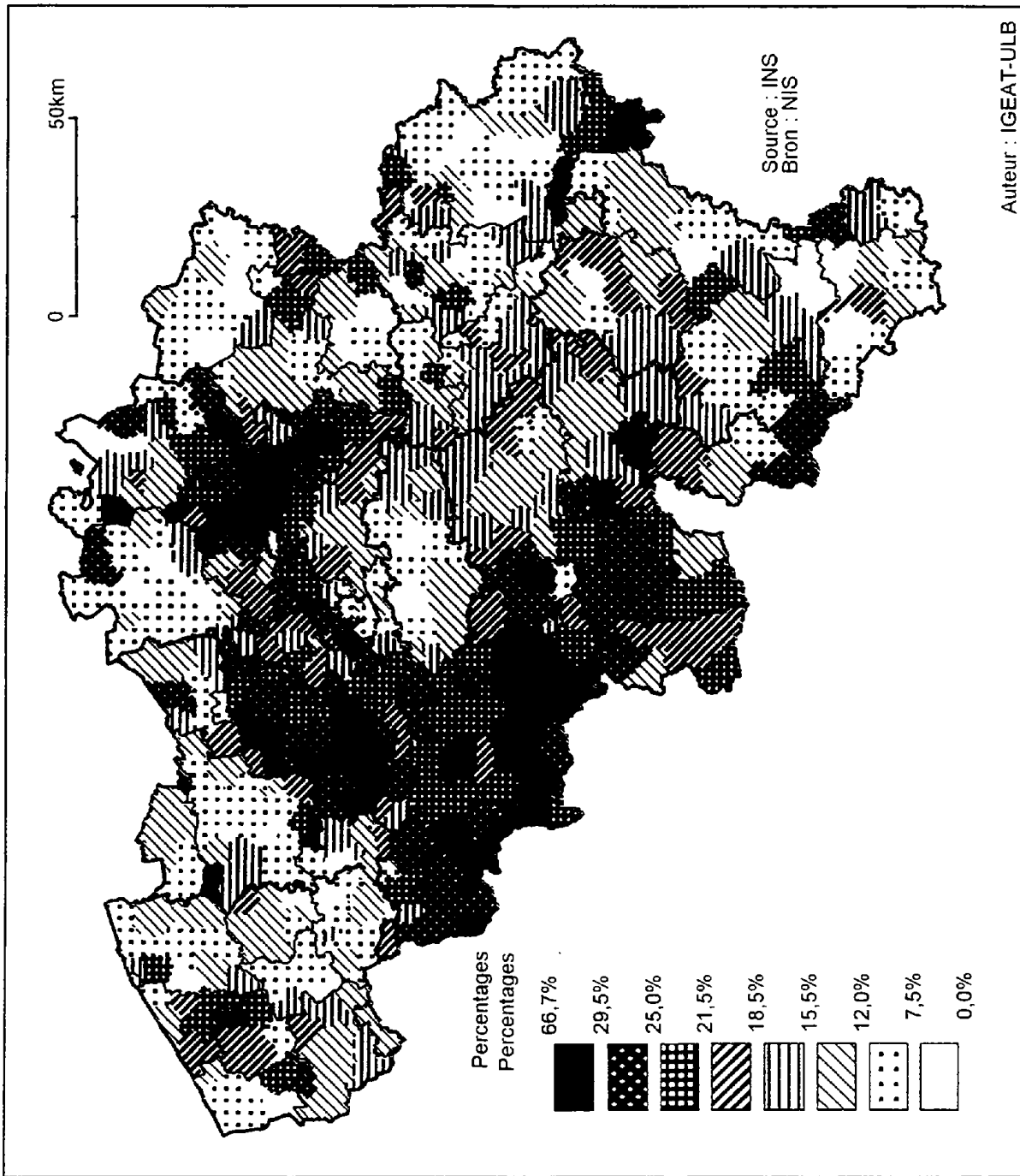
Vergeleken met Brussel is de uitgestrektheid van het rekruteringsgebied van Antwerpen zeer beperkt. Net zoals de invloedssfeer strekt ook het rekruteringsgebied van Antwerpen zich meer uit ten oosten dan ten westen van de agglomeratie. De rekrutering van de verschillende categorieën werknemers bevestigt de vaststellingen die we maakten voor Brussel. Het gebied is groter voor de hogere scholingsniveau's en voor de bedienden, kleiner voor de arbeiders.

5.4.3. Het Luiks rekruteringsgebied (kaart 5.34)

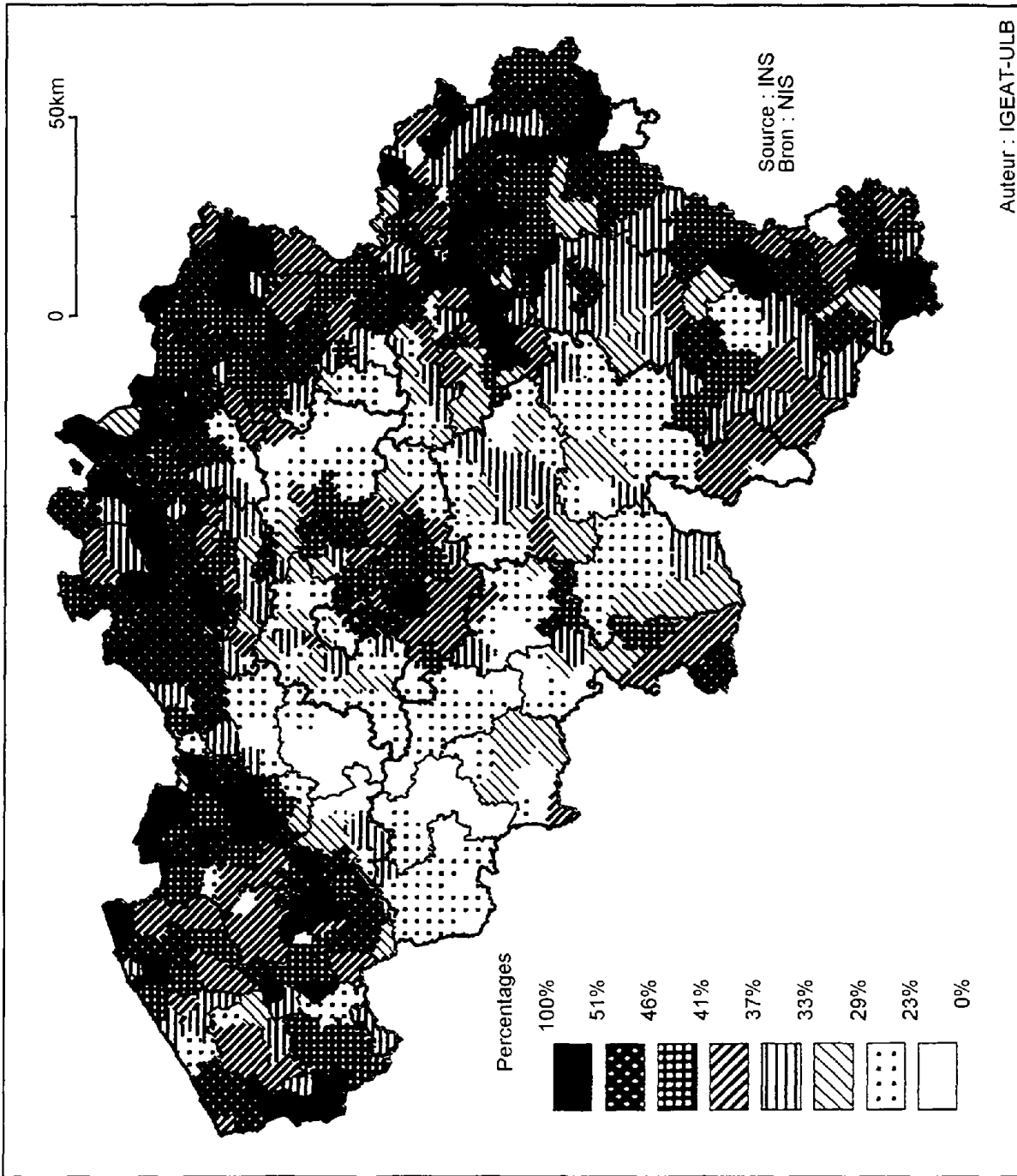
Het rekruteringsgebied van Luik vertoont enkele bijzonderheden. Het rekruteringsgebied van de werknemers zonder diploma is groter dan dat van de dragers van een diploma van lager of secundair onderwijs. Dit fenomeen wordt mogelijk ten dele verklaard door het ontbreken van een omvangrijke groep zeer laag geschoolde arbeidskrachten in de stad, gezien de zwakke immigratie in Luik. Dit is in tegenstelling tot de situatie in Brussel en, zij het in mindere mate, in Antwerpen. Een andere verklaring is dat de midden- en rijkere klasse in Luik in de centrale stadsdelen is blijven wonen. Het fenomeen van de stadsvlucht van deze bevolkingsgroepen doet er zich op veel beperktere schaal voor dan in Brussel of Antwerpen.

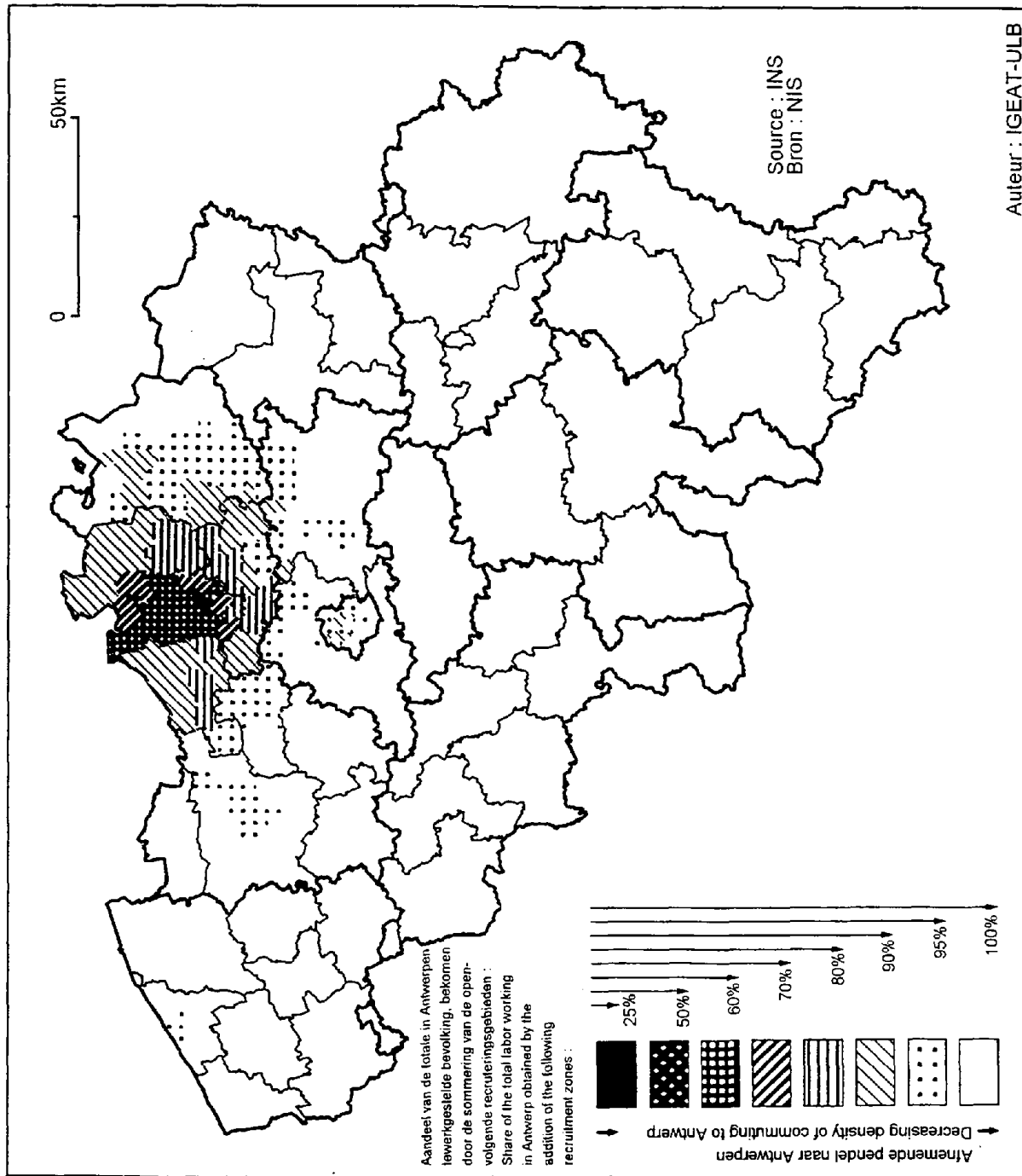
Kaart 5.31. Rekruteringsgebied van het werkgelegenheidscentrum Brussel in 1991.
Het rekruteringsgebied van een werkgelegenheidscentrum groepeer alle gemeenten die nodig zijn om 70, 80 of 90% van de beschikbare jobs in dat centrum in te vullen.

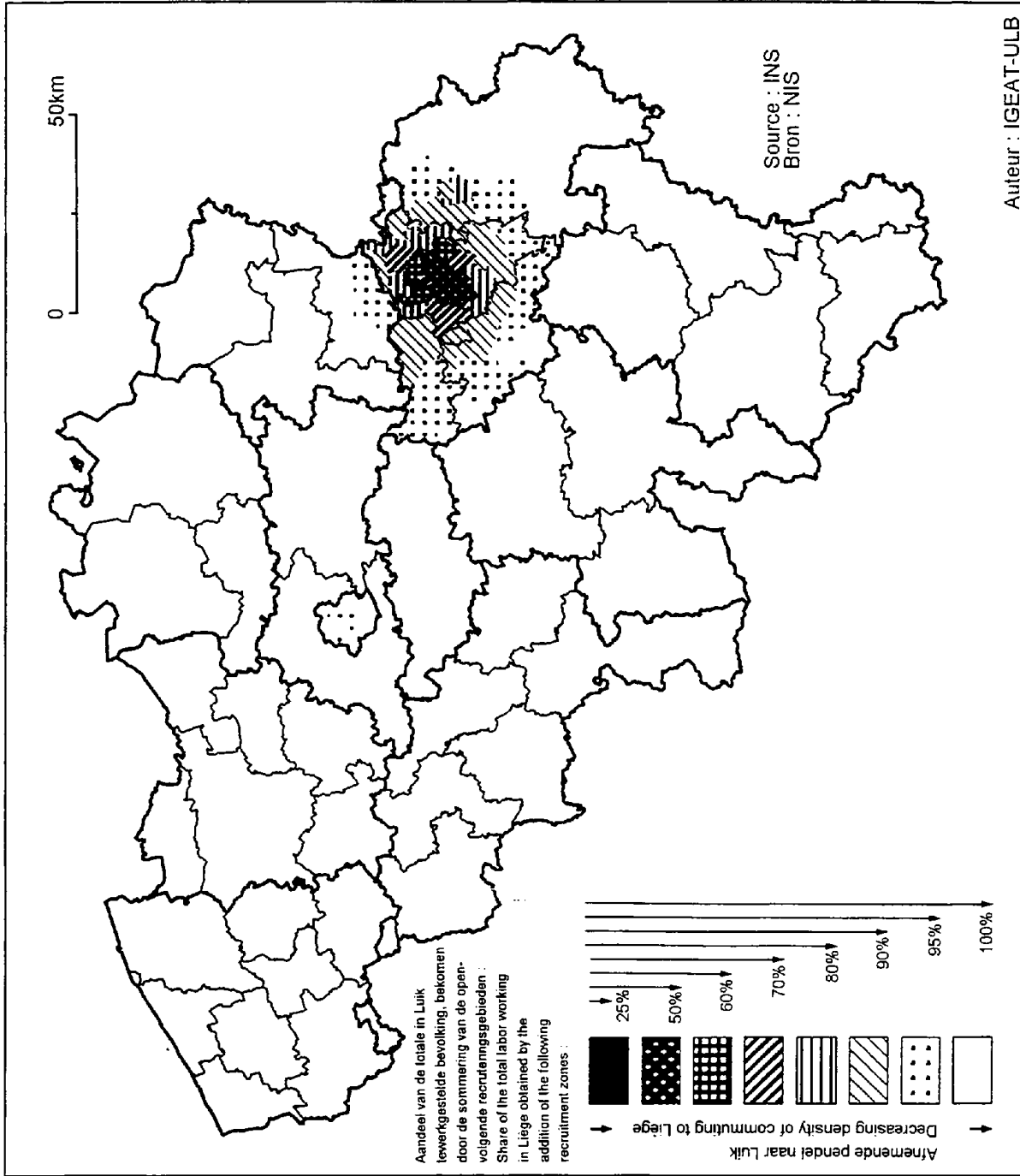
Kaart 5.32. Aandeel van de arbeiders in het forensenverkeer naar het werkgelegenheidscentrum Brussel, in 1991.

Kaart 5.33. Aandeel van de hogere en universitaire diploma's in het forensenverkeer naar het werkgelegenheidscentrum Brussel, in 1991.

Kaart 5.34. Rekruteringsgebied van het werkgelegenheidscentrum Antwerpen in 1991.
Het rekruteringsgebied van een werkgelegenheidscentrum groepeerde alle gemeenten die nodig zijn om 70, 80 of 90% van de beschikbare jobs in dat centrum in te vullen.

Kaart 5.35. Rekruteringsgebied van het werkgelegenheidscentrum Luik in 1991.
Het rekruteringsgebied van een werkgelegenheidscentrum groepeer alle gemeenten die nodig zijn om 70, 80 of 90% van de beschikbare jobs in dat centrum in te vullen.

6. SYNTHESE : TYPOLOGIE VAN DE WERKGELEGENHEID

Deze typologie werd uitgewerkt op gemeentelijk niveau (woongemeente) en op basis van de sectoriële werkgelegenheidsstructuren. De gemeenten werden gegroepeerd door onderlinge gelijkheid van hun structuren. Op deze manier kwamen we uiteindelijk tot een synthese van de Belgische economische ruimte. De verschillende werkzones onderscheiden zich volgens hun specifieke werkgelegenheidsstructuren. Elk werkgelegenheidscentrum straalt haar structuren af op de omliggende regio.

Deze synthese vormt een samenvatting van de benaderingen uit hoofdstukken 4 (analyse per sector) en 5 (bepaling van de werkzones).

Methodologisch gezien komt onze werkwijze de algemene kwaliteit van de analyse ten goede. Een typologie die de werkgelegenheidsstructuren zou opmeten volgens de werkgemeente zou onze analyse bemoeilijken. Dit kan eenvoudig worden aangetoond met een voorbeeld. Stel dat een welbepaalde gemeente in belangrijke mate industriële activiteiten concentreert. Wanneer we de analyse zouden uitvoeren naar werkgemeente dan zou die industrie de specifieke werkgelegenheidsstructuur van deze gemeente zeer sterk bepalen, terwijl ze in wezen over een veel groter gebied een socio-economische invloed uitoefent. Die invloed kan beter worden aangetoond door een analyse op basis van de woongemeente.

De typologie onderscheidt 25 groepen. Dit is een goed compromis : er zijn nog voldoende groepen zodat niet te veel informatie verloren gaat, en omgekeerd, worden we niet geconfronteerd met een overmatig aantal groepen waardoor de interpretatie te complex zou worden. Toch kunnen een aantal groepen nog samengenomen worden omdat hun structuren kwalitatief gezien nauw bij elkaar aanleunen. Op die manier kwamen we uiteindelijk tot een typologie met 21 onderscheiden groepen.

Een omschrijving van deze 21 groepen volgt hierna. De historische achtergrond waartegen de werkgelegenheidsstructuren zich gevormd hebben werden reeds geschetst in hoofdstuk 4. De grafieken tonen op duidelijke wijze de sectoriële specialisaties van deze 21 types en de overeenkomstige economische ruimten.

Type 1 komt overeen met Brussel en een groot gedeelte van de Brusselse periferie, volgens een noordwest-zuidoost georiënteerde as. Het gaat om een gebied dat sterk gespecialiseerd is in tertiaire activiteiten van hoog niveau (zowel wat verhandelbare als niet-verhandelbare diensten betreft).

Type 2 groepeert de meeste gemeenten van het arrondissement Leuven, de Gentse regio en Louvain-La-Neuve. Dit type wordt in belangrijke mate gekenmerkt door een specialisatie in het hoger onderwijs en, zij het in mindere mate, in de rest van de niet-verhandelbare diensten. Dit laatste moet toegeschreven worden aan de uitstraling van Brussel.

Type 3 groepeert een hele reeks landelijke Waalse gemeenten die nog in belangrijke mate de invloed van de hoofdstad ondergaan. De structuur is er enerzijds typisch voor perifere regio's (hoog aandeel van de landbouw in de werkgelegenheid), maar anderzijds manifesteert zich toch ook duidelijk de invloed van Brussel (aanzienlijk aandeel van de werkgelegenheid gesitueerd in het bankwezen en de niet-verhandelbare diensten).

Type 4 groepeert de gemeenten op de grootstedelijke as tussen het noorden van Brussel en Antwerpen. Dit gebied behoudt een specificiteit voor bepaalde industriële sectoren. De regio wordt gekenmerkt door een hoge scholing van de arbeidskrachten (van belang voor sectoren zoals de scheikundige nijverheid en de productie van communicatiemateriaal). Ook industriële sectoren die gericht zijn op de grootstedelijke verbruiksmarkt (bijvoorbeeld productie

van transportmiddelen) lokaliseren zich historisch in dit gebied. Wat de tertiaire activiteit betreft, wordt het gekenmerkt door een sterke specificiteit van de sectoren transport en groothandel (haven van Antwerpen en luchthaven van Zaventem) en een beperkte specialisatie in de diensten van hoog niveau (bankwezen en diensten aan bedrijven). De niet-verhandelbare diensten zijn er in zeer beperkte mate aanwezig.

Type 5 groepeert de meeste gemeenten van de niet-Limburgse Kempen. De structuur van deze regio wordt sterk beïnvloed door Antwerpen. Er is een zeer intens forenzenverkeer naar het werkgelegenheidscentrum Antwerpen. We bemerken ook een zekere diffusie van industriële activiteiten vanuit Antwerpen naar deze regio, die al bij al een zeer vlotte verbinding heeft met de haven via diverse verkeersmodi. Het is dus een sterk industriële regio, voornamelijk gespecialiseerd in de scheikundige nijverheid, de non-ferro metalen, de productie van elektrische apparaten en transportmiddelen. De specialisatie in de voedingsmiddelensector en de kleding heeft dan weer niets vandoen met de Antwerpse invloed.

Type 6 groepeert de meeste Limburgse gemeenten die voornamelijk toebehoren aan de werkzone van Hasselt en Genk. Het gebied wordt gekenmerkt door een specifiek industriële structuur met opmerkelijk weinig tertiaire activiteit. De industrie is er gebaseerd op de sectoren productie van transportmiddelen, metaalwaren en elektrisch materiaal, evenals de kledingsector. De gemeente Hasselt behoort zelf niet tot dit type, maar wel tot type 2. Hasselt vormt immers het tertiaire centrum voor een uitgestrekt gebied, met voornamelijk een concentratie van niet-verhandelbare diensten.

De gemeenten van de Waalse industrieas behoren tot de types 7 en 8, met uitzondering van Seraing. De industriële structuur wordt er gekenmerkt door het belang van de zware metaalnijverheid en bepaalde sectoren die er in minder of meerdere mate op afgestemd zijn : de productie van mechanisch materiaal te Charleroi, of nog, metalen constructies in de regio Luik. Ook de niet metalen mineralen zijn kenmerkend voor de regio. De lichte industrie is eerder zwak vertegenwoordigd. De tertiaire sector wordt in de eerste plaats gekenmerkt door de dominantie van de niet-verhandelbare diensten. Het is de tertiaire sector die toelaat de types 7 en 8 van mekaar te onderscheiden. Charleroi, La Louvière en de Maasvallei ten noorden van Luik worden gekenmerkt door een algemeen zwakke tertiaire sector. Luik, Namen en Doornik concentreren duidelijk meer werkgelegenheid in de tertiaire sector.

Type 9 groepeert alle gemeenten die belangrijke centra van metaalnijverheid zijn, zoals Seraing, Clabecq, Zwevegem, Zelzate en Athus. In deze laatste gemeente wonen heel wat arbeiders die tewerkgesteld zijn in de Luxemburgse metaalnijverheid.

Tot het type 10 behoren enkele geïsoleerde Waalse gemeenten die zich onderscheiden door de winning van niet-metaalhoudende mineralen en de omzetting ervan.

De economische structuur van een groot deel van Binnen-Vlaanderen is gebaseerd op een centrale textiel-kern. Het type 11 groepeert zo een aantal gemeenten, zoals Harelbeke, waar de werkgelegenheidsstructuur sterk bepaald wordt door het textiel en, zij het in mindere mate, door andere lichte industrieën (kleding en hout&meubelen). Alle andere sectoren zijn er ondervertegenwoordigd.

Het type 12 groepeert alle gemeenten rond de textiel-kern geschetst in type 11. De structuren zijn relatief gelijkaardig aan type 11, maar minder gedomineerd door de specialisatie voor het textiel. Andere industriële sectoren manifesteren zich hier, zoals de productie van metaalwaren en mechanisch materiaal.

Het type 13 situeert zich ten oosten en ten zuiden van het type 12 (Kortrijk, Moeskroen,...) en ook ten noorden van de Dendervallei. De specialisatie in de textiel- en kledingsector blijft ook hier gelden, maar er is duidelijk een groter evenwicht tussen tertiaire en secundaire activiteiten.

Ten oosten van de textiel-kern (type 14) treffen we een meer agrarisch gebied aan. Maar, naast de landbouw staat ook de voedingsmiddelenindustrie er sterk en is er een specialisatie in andere industriële sectoren die typisch zijn voor de streek (textiel, productie van mechanisch materiaal,...).

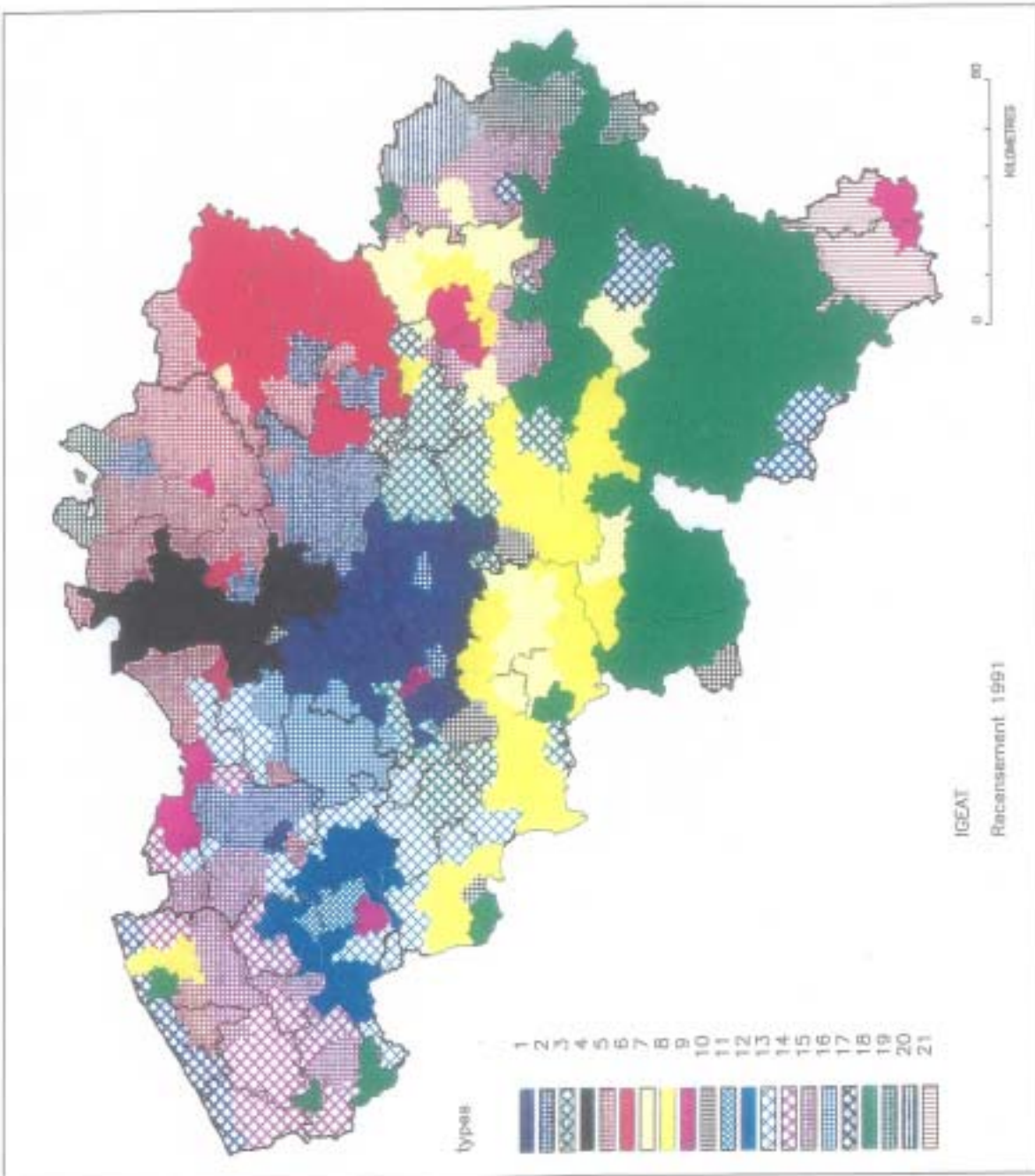
Naar het noorden toe tekent zich een as af tussen Kortrijk en Brugge (type 15). Hier is de industrie duidelijk dominant, met als voornaamste sectoren de productie van mechanisch en elektrisch materiaal. Het textiel kan er nog met moeite als specifiek beschouwd worden. Type 15 telt ook enkele gemeenten ten zuiden en ten oosten van Luik. De, soms recente, industrialisatie is er gebaseerd op dezelfde sectoren.

Type 16 groepeert de gemeenten van het centrum van de Dendervallei. We treffen er een zeer gemengde structuur aan, typisch voor Binnen-Vlaanderen, met een dominantie van de kledingsector, het textiel en de voedingsmiddelenindustrie. Het gebied ondergaat echter ook een duidelijke invloed van Brussel. De hoofdstad recruteert er traditioneel lager geschoolde arbeidskrachten voor eerder banale jobs in de banksector en de administraties, en eveneens voor bepaalde industriële sectoren zoals de productie van transportmiddelen.

Type 17 groepeert de kustgemeenten en enkele Ardeense gemeenten. De werkgelegenheidsstructuur wordt er in de eerste plaats gekenmerkt door activiteiten gekoppeld aan de toeristische functie.

De types 18 tot en met 21 groeperen bijna alle perifere gemeenten van Zuid-Wallonië. Type 18 vertoont de meest perifere structuren. De sectoren die er specifiek zijn hebben dit niet te danken aan hun specifieke dynamiek, maar wel omdat het er gewoonweg ontbreekt aan andere activiteiten. De sectoren landbouw, bouwnijverheid, communicatie en de niet-verhandelbare diensten zijn er specifiek.

Type 19 groepeert de zuidelijke gemeenten van het Duistalige landsdeel. De niet-verhandelbare diensten zijn er iets minder belangrijk. We bemerken in het bijzonder een specialisatie in de industriële sectoren die zich oriënteren op de verwerking van lokale natuurproducten : hout&meubelen, de voedingsmiddelensector, de papierindustrie. Ten noordoosten van de provincie Luik vertoont het type 20 een duidelijk minder perifere structuur. Het gebied vormt een industrieas tussen Luik en Aken. De sectoren productie van elektrisch materiaal en transport zijn er het meest specifiek. Het laatste type (type 21) stemt ruimtelijk overeen met Belgisch Lotharingen, met uitzondering van de gemeente Athus. Ook hier treffen we minder perifere structuren aan. We bemerken twee bijzonderheden : de aanwezigheid van een belangrijk centrum voor de omzetting van plastic (in Virton), en de invloed van Luxemburg die zich vooral vertaalt in het relatief belang van de werkgelegenheid in de banksector.

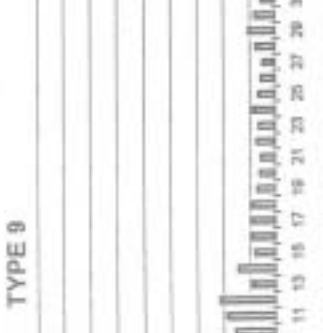
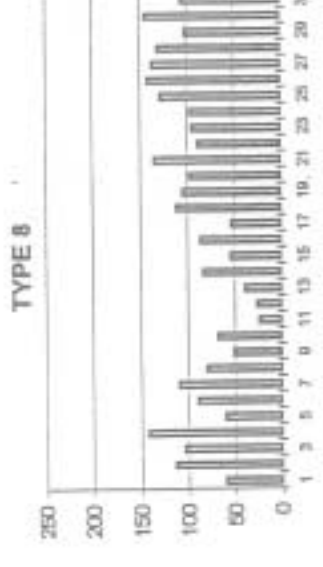
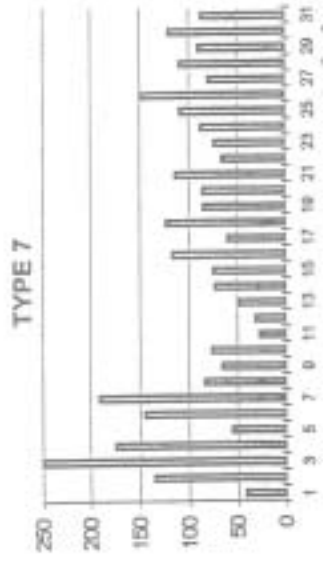
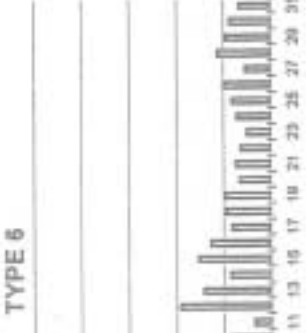
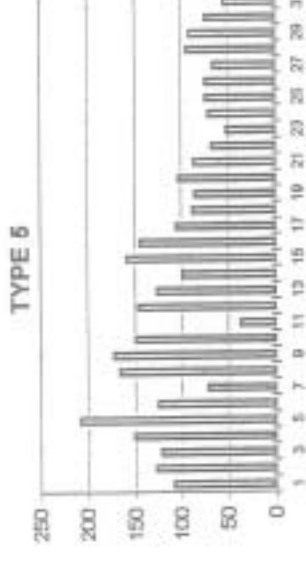
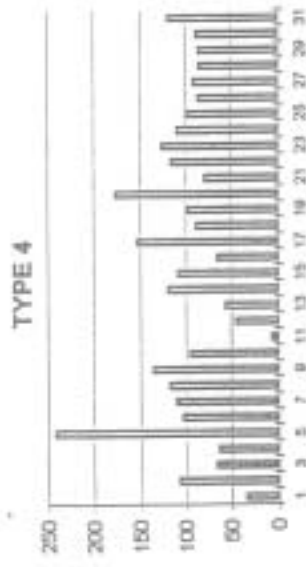
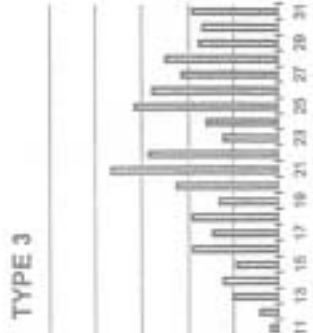
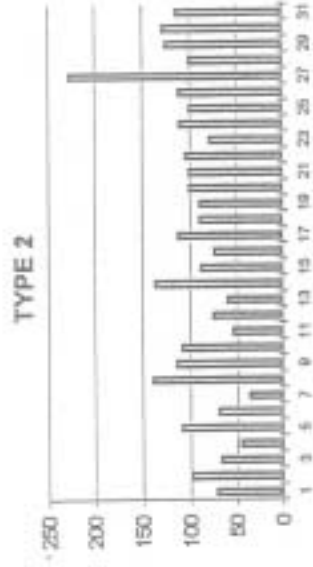
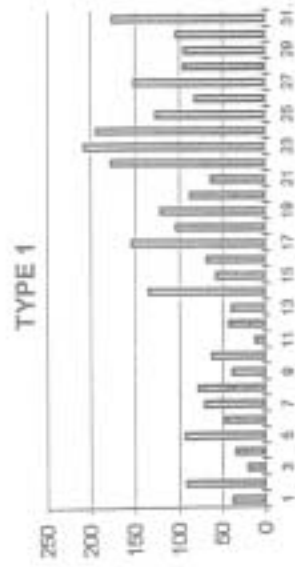
Kaart 6.1. Typologie van de werkgelegenheidsstructuur (naar woongemeente).

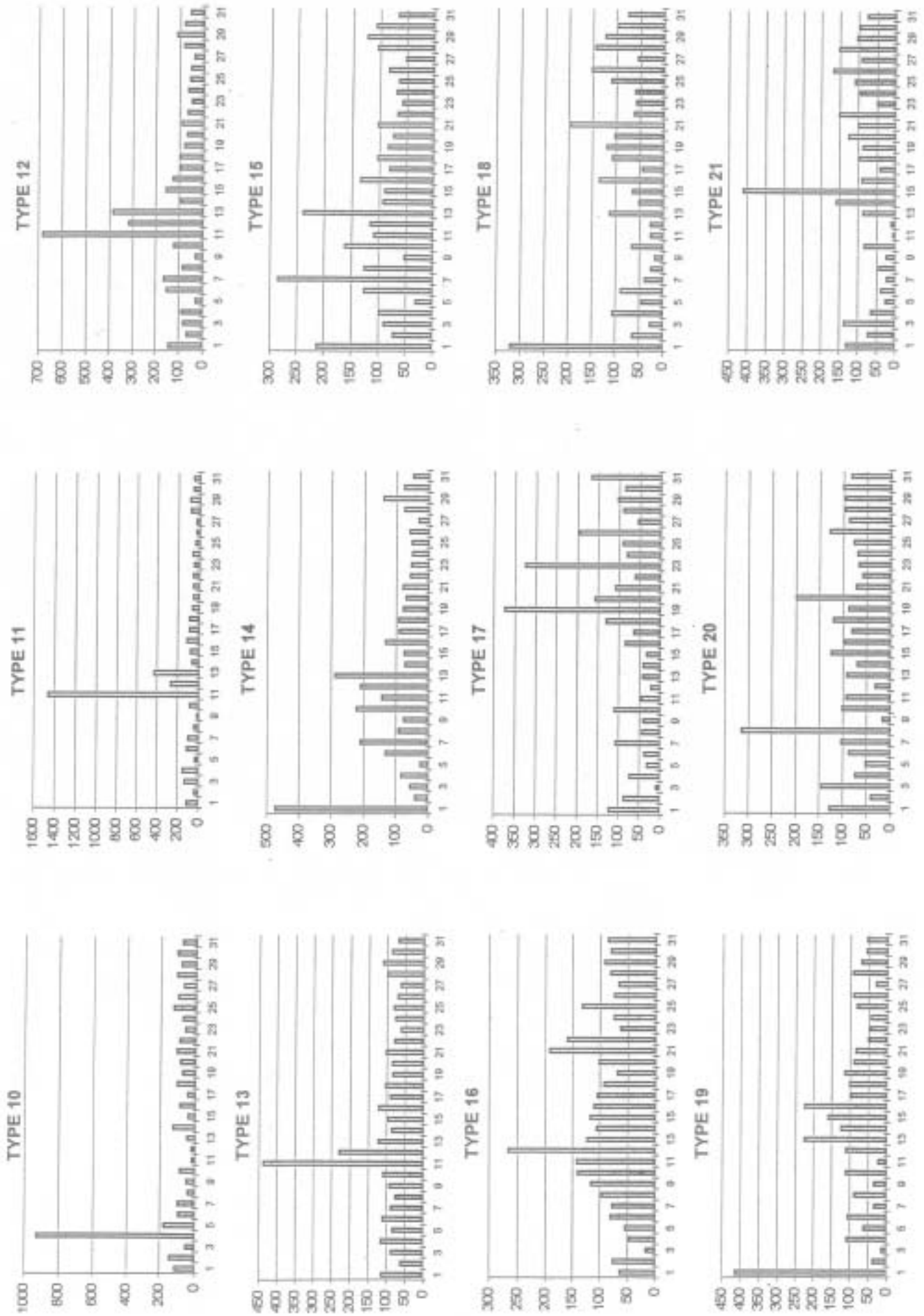

Grafiek 6.1

Tewerkstellingsstructuren v/d 21 types, naar woongemeente (Belgisch gemiddelde per sector = 100)

1. Landbouw, bosbouw, visserij	17. Groothandel
2. Water, energie, gas	18. Kleinhandel
3. Zware metaalnijverheid	19. Horeca
4. Non-ferro nijverheid	20. Transport
5. Scheikundige nijverheid	21. Communicatie
6. Productie van metaalwaren	22. Banken en verzekeringen
7. Productie van machines en rech. mat.	23. Vastgoed
8. Kantoorapparatuur en elektr. materiaal	24. Andere diensten aan bedrijven
9. Productie van transportmiddelen	25. Administratie
10. Veding, drank, tabak	26. Andere openbare diensten
11. Textiel en leder	27. Hoger onderwijs en R&D
12. Schoenen en kleding	28. Ander onderwijs
13. Hout en meubelen	29. Anders niet-voorbereidbare diensten
14. Papier, drukkerij, uitgeverij	30. Gezondheid
15. Anders verwerkende nijverheden	31. Vrije tijd
16. Buiten	32. Anders, niet aanler. maatschappijen

1. INTRODUCTION

A thorough census of the population is performed about every ten years. It is a unique and irreplaceable source of information, not only for the study of demographic and social evolutions, but also for economic evolutions, even on a detailed scale.

The individual employment data, which are the only economical data available from a population census, cannot completely replace the financial data from the firms. Furthermore, these data are not available on a yearly basis like those provided by the social security organizations. Nevertheless, they allow to be cross-checked with the rest of the available information on the active population, whether it is related to age, sex, qualifications or place of residence. The possibility of cross-checking is not limited to the economic aspects. This source allows us to adapt the statistics easily to many other questions on various spatial scales; for example, an analysis of employment on a municipal scale or a segmented analysis of employment and recruitment of manpower.

This monograph does not have the ambition to explore all the possible studies opened up by this veritable fount of statistics. It will provide a sketch, by way of the data on employment, of the Belgian economic structures in 1991 and their evolution during the eighties. Of course, we will resituate them in their historical, social and regional contexts.

Particular attention will be paid to the spatial organization of economic activity and its evolution. Such an approach is worthwhile given the quite heterogeneous character of the Belgian territory, in spite of its small size. More fundamentally, it will question certain traits of the new Belgian insertion modes in a fast moving economic context.

The eighties confirmed the decline of the socio-economic system of Fordist accumulation and a growing flexibility, whether it concerns state regulation, wages, the organization of work or the relations between companies. Companies show a global tendency towards deverticalization and sub-contracting in an unstable and highly competitive economic context. This instability favours short series, a large variety of products and the qualities of reactivity, while externalizing the risks, for example with regard to the immobilization of capital, stocks, training or research and development.

The lowering of the transaction costs, which is due to the market and strongly reduced by the new communication technologies, allows a tight management of the co-ordination of sub-contractors. This seems to favour production units embedded in a more or less hierarchical network and companies of a smaller size, located in different areas, rather than large companies entangled in growing internal organizational costs. This evolution presupposes, as a result of the increasing externalization and the search for minimizing the external transaction costs, an increasing agglomeration. This will only be true when the advantages of agglomeration are not countered by excessive real estate costs or joint management costs.

Is such a tendency perceptible in a small country like Belgium?

Is the axis Brussels-Antwerp large enough to enjoy a certain metropolization of the activities? Does the economic context show that it is more favourable to have strong, regionally integrated, small and medium-sized companies like those in the Kortrijk area? How do areas characterized by large Fordist companies, as in the North-East, fare? And what about the traditional industrial regions? What are the consequences of these evolutions on the labour market?

This study won't give the answers to all these questions, but at least it provides elements to think about.

2. GENERAL RESULTS

2.1. General view on employment in Belgium and its three regions (tables 2.1 to 2.4)

Belgium has approximately 3,300,000 jobs, 57% of which are in the Flanders, 26% in Wallonia and 17% in the Brussels area.

The sectorial structures indicate a domination of the services in the economic structure, with agriculture accounting for only 2,7% of the total employment and the declining manufacturing industry employing only one fifth of the total jobs.

The tertiary sector is becoming more and more important. This evolution is accompanied by a modification of the workers' statutes; in 1991, almost half (48%) were employees.

The distribution of these statutes in the different sectors raises interesting questions. They clearly question the traditional identification of the secondary sector with manual work and the tertiary sector with intellectual work. For example : the chemical sector has 51% of employees and 48% of workers while the transportation sector, considered to be a tertiary sector, has 52% of workers. This shows, among other things, the increasing importance of activities such as conception, research, management in the industrial sector and also that a lot of activities in the tertiary sector have become more common, irrespective of whether they are manual (e.g. cleaning) or intellectual (e.g. encoding). The analysis of the qualification level of the workers across the sectors confirms this idea. For example, some tertiary sectors are employing more workers without any qualification (i.e. transportation, hotel and catering) than some industrial sectors.

Considering this, Wallonia appears as an under-industrialized region where workers represent only 32,7% of the active population. The preponderance of the services is only by default.

The primary explanation is the spectacular decline of the industrial sector.

The tertiary sector is dominated by the non-merchant branch (low level activities), for example high schools, which represents 9,7% of the employment in Wallonia, while in Flanders it represents only 6%.

Flanders is much more industrialized with almost 25% of the total employment in the manufacturing industry and it also has a much more significant working class population (almost 39%).

Brussels appears to be dominated by the tertiary sector and characterized by a high share of employees. The fact that in Brussels there are twice as many workers in the tertiary sector as in the secondary sector is a perfect illustration of this.

Brussels is also characterized by a high qualification level : there are more jobs taken by people having post-secondary degrees compared with the rest of Belgium, and this in every sector (except for the manufacturing of transportation equipment; the survival of this sector in Brussels can be explained by other reasons). This situates Brussels as the heart of the economic decision-making in Belgium.

On the other hand, the number of people with only primary schooling is also very high. This is particularly true in sectors such as banking or textile, highlighting the fact that a high-level tertiary sector can also generate many low-qualification jobs. Textile subsists as a marginal sector, and typifies the use of low-qualified manpower, often illegally employed in the metropolis.

2.2. Distribution of total employment and its evolution at the municipal level

Comparing the job distribution at the municipal level, we immediately notice the important locations corresponding to the five large agglomerations. Next, we notice the high concentration in the metropolitan axis Brussels-Antwerp and also within the triangle Brussels-Antwerp-Gent and the Walloon industrial axis.

There are also other employment concentrations in Hasselt-Genk, as well as in the axis of the Albert canal between Antwerp and Hasselt, and also in the Kortrijk area.

The headlines of the job evolution between 1981 and 1991 can be summarized as follows :

1°) the sensible decline of the urban centres, with the exception of Gent which maintains its job level;

2°) the suburbs of these same towns are becoming more important;

3°) the strong increase in employment in the others parts of Flanders outside the large employment centres and in the triangle Antwerp-Brussels-Gent;

4°) the decline of employment in Wallonia (in particular along the Walloon axis), with the exception of Walloon Brabant on the outskirts of Brussels.

2.3. Distribution of employment in categories and per district, for the place of employment

2.3.1. Distribution of employment in six activity sectors (map 2.2)

Through the analysis, we notice specific industrial areas in the North-East, around the Kortrijk area and in the valley of the Dender. Amongst the large agglomerations only Antwerp, Gent and Charleroi remain slightly specialized in industry. Brussels, however, is particularly under-industrialized.

We also recognize peripheral areas both in Flanders (Eeklo, Ieper, Veurne, Diksmuide) and Wallonia (South of the Sambre-Meuse valley and Huy-Waremme), highly specialized in the agricultural and construction sectors. However, the peripheral areas in Wallonia distinguish themselves by the importance of the non-merchant tertiary sector. This particular trait is also noticeable in the dense parts of the Walloon industrial axis. It is in fact a non-merchant tertiary sector by default. Its relative importance can be explained by the industrial decline and the weakness of the tertiary sector at the decisional level.

Brussels stands out because of the importance of the merchant and tertiary commandment sector with, in addition, a non-merchant tertiary sector, due to its political role on the national level.

Antwerp on the contrary is far from typical for the non-merchant sector.

2.3.2. Distribution of employment per statutes (map 2.3)

The distribution of employment per statutes confirms the sectorial job distribution in spite of the high share (geographically highly variable) of workers in the tertiary sector or employees in the secondary sector. Three regions appear as typically workers regions : the North-East, the Dender valley and the Kortrijk area. The peripheral regions are characterized by the overconcentration of independent workers due to the importance of the agricultural sector and retail trade.

Apart from Brussels, the large agglomerations have almost the same structures as the Belgian average. In Brussels, the employees are highly represented and the workers really under-represented.

2.3.3. Distribution of employment according to qualification degrees

The structure of the qualification degrees on the place of employment is very homogenous over the whole national territory.

The most specific points are :

1°) a minor specificity of people without degree or with only primary schooling is noticeable in Flanders (except for Gent and Limburg);

2°) the whole of Wallonia shows a slight over-representation of graduates of junior secondary school;

3°) Walloon Brabant, Brussels and the district of Leuven show an over-representation of advanced degrees.

The significance of those spatial differences is not very clear and is in most cases irrelevant to the different employment structures, except in Brussels where high numbers of jobs require high qualifications. It is more the consequence of traditional differences concerning education between the north and the south of the country. Moreover, the significance of the qualification degrees differs between Flanders and Wallonia. This is particularly true for the recognition of the technical and professional degrees, which we did not isolate here.

3. Analysis of the labour market and unemployment

3.1 Introduction

Since the late seventies, unemployment has become a persistent reality and a structural fact in our society. It is the consequence of a crisis in the job demand related to a slowed economic growth. The employment offer has also experienced strong variations under the effects of the demographic changes, but even more because of the evolution of the activity rates. This must be seen as the translation of long-term socio-economical mutations, but also as short-term answers to the difficulties of inclusion in the job market.

3.2. Level and evolution of the activity rates, and the evolution of the active population

The increase of the active population during the eighties has been restricted by the reduction of the activity rates at a young age and the early retirement of men from the labour market, so that progression is caused by the sharp increase of female activity rates.

3.2.1. The early retirement from the labour market of men

This evolution has clearly been amplified by the crisis. It is a common phenomenon in all European countries. Nevertheless, it seems clearly to be more important in Belgium, particularly in the centers of heavy industry.

3.2.2 The later entry on the labour market

The amplified reduction of activity rates in younger age groups is also common to many other European countries. Due to the prolongation of schooling, it is clearly more visible in the upper-middle-class suburbs. The prolongation of studies is a reaction on the employment crisis.

3.2.3 The increase of female activity

This increase, resulting from a long-term mutation, is visible in almost every developed country. It is certainly linked to the partial dissolution of the domestic economy and the traditional family. This activity increase has not yet been slowed down by the employment crisis. The most significant changes occur there where before the activity level was the lowest. The result of it is that the labour market is becoming more feminine, whether it is in the number of job holders or job seekers. In the latter, the feminization is progressing in almost every economic sector. However, this increase in women's activity is for an important part the result of part-time jobs, which are specifically geared towards female workers.

3.3. Unemployment

Starting from a situation in 1981 with a high unemployment rate in the industrial axis of Wallonia and in Flanders, especially in the North-East, in the Dender valley and in Gent and Antwerp, the evolution showed an opposition between Flanders on the one hand and Brussels and Wallonia on the other. In Flanders, the rate of employment demand decreased almost everywhere, except in the North-East where we notice a very high rate of unemployment, especially for women. In Wallonia, the increase in the employment demand is general. The unemployment rate is very high in the old industrial axis, where this unemployment, relatively speaking, affects more the male workers than anywhere else in Belgium.

The unemployment rate is the highest among the young population and generally decreases with the qualification degree. However, except for the middle class suburbs, the dynamics of regional employment do not seem to be linked significantly to the qualification structure of the active population, at least when measured through qualification.

4. SPATIAL ANALYSIS OF THE BELGIAN ECONOMIC SECTORS

4.1. Introduction

The traditional sectorial classification is entirely based on the products of economic activity. For example, printing, publishing and manufacturing of paper are grouped in one and the same sector because they use the same basic material. The classification of the services is based on the same principle: what kind of service every economic sector offers (finance, distribution, transport). In the end we obtain a classification in three main sectors, named according to Collin Clark. The primary sector groups agricultural activities and sometimes extraction. The secondary sector covers industrial activity, which implicates the transformation of primary products. The tertiary sector is the sector of services. Within the secondary sector, some sectors such as construction and energy are often isolated from the manufacturing industry.

The important advantage of this classification is that it allows a segmentation, at least when the sources of the data permit it. Very interesting analyses are possible.

However, the evolution of our society and specific theoretical shortcomings render this classification obsolete for effective spatial analysis.

Indeed, the traditional classification per product does not show us the logics of the economic machinery, the type of work that has been done, the organization of the work, the relations between the functions of management and execution ... All these are taking place at different locations. On the other hand, the tertiary sector is often considered particularly

heterogeneous. It regroups activities that are completely different whether it is the nature of activity or its function (finance, transport, distribution, cleaning, ...).

There are some recent tendencies that clearly show how inadequate this classification is in the contemporary economic framework. The classification dates from the beginning of this century and the codification of the groups has been worked out at the end of World War Two:

1°) within the industry the fragmentation between the functions conception-research, management and production has become a reality almost everywhere. Furthermore, also the production itself can be of various natures: it can go from quite simple and repetitive assembly line work to specific tasks for which high qualifications are required. This functional fragmentation is also translated in a spatial fragmentation for each step of the production process. The companies search for the appropriate manpower and for the best possible environment. Metropolitan centers for example concentrate management, research and marketing; but are also characterized by an important amount of low-qualified labour and the presence of the assembling-sector... Some sectors are less fragmented, but fit in a characteristic regional pattern due to the intensity of the relations between local companies, sometimes called Marshallian industrial districts (for example the textile sector around Kortrijk).

2°) the same is happening in the service sector. Everyone recognizes the existence of an opposition between the segment of the tertiary sector concerning management or conception, requiring highly qualified manpower, and a more common tertiary activity, like repetitive tasks (encoding for example). Moreover, the different service sectors often employ many workers: in Brussels the manual workers are even twice as numerous in the tertiary sector as in the secondary sector.

Some service sectors, such as encoding for example, can easily spread their activities in different locations. This process is enforced by the new means of communication. Not all the service sectors show such an evolution due to their specific nature (transport and trade in particular).

Although unable to answer all these criticisms, the starting point is still a traditional classification in 32 sectors, that nevertheless allows us to isolate sectors which are representative of various modes of insertion in the economic space.

4.2.1. Basic metallurgy (1,5% of the national employment)

This sector which triggered the industrial revolution in Belgium, shows a spectacular decline since 1974. It represented almost 11% of the national industrial employment at that time (ONSS data). In 1991, it only represented 7%, after losing more than half of its workforce.

The Belgian steel industry, concentrated in a few big companies, has two types of locations: 1°) those of the 19th century in the old industrial sites are the result of the search for low transportation costs, the need for coals and the presence of a local tradition in metallurgy. These circumstances were met in the regions of Liège and Charleroi. The only exception being Clabecq, located near the Brussels market.

Very soon they were controlled by the financial world of Brussels.

Steel industry and sub-field activities have developed without the parallel growth of a tertiary sector of high level. For a long time, this has profoundly marked the social and economic constitution of Wallonia. Massively attracting manpower and capital, they soon limited the development of small companies in the area. This situation also led to the existence of a well-organized working class. As a result of this, more recently, foreign investors did not want to locate their assembly lines there, because they prefer more docile workers, even if they are less qualified. All those factors, the crisis in coal mining and in steel industry with

an accelerating decline since 1973, contributed to the problems that are actually met in the redeployment process of the industrial sites of Wallonia (map 4.36).

2°) the maritime steel industry north of Gent, implanted during the sixties along the Terneuzen canal, is a perfect example of the new tendencies concerning the location of steel industry. The low transportation costs by ship allow for a smooth import and export of coals, ore and finished products. Even though there is a global decline in the sector, the steel industry of Gent has experienced a strong increase of employment.

Originally implanted around Liège, for the treatment of zinc, the non-ferrous sector is now strongly concentrated around Antwerp because of its harbour (lead, copper, aluminium), and also due to a logic of insertion of polluting activities in the less dense Kempen area, which is fairly well connected to Antwerp.

4.2.2. Chemical industry (2.4% of the national employment)

Until 1880 employment in the chemical sector is rather low in Belgium. After that, chemical industry witnesses a strong growth due to the introduction of new techniques (Solvay procedure) and to a concentration of capital. First to develop was carbo- and ore chemistry, which was concentrated in Wallonia. The decline of carbo-chemistry and the development of petro-chemistry, after World War Two, made Flanders the centre of that segment of industrial activity. The sector is concentrated in Antwerp and the Kempen, the latter being connected to Antwerp by pipelines.

The actual map (4.37) superposes the patterns of various location logics :

1°) a harbour location, especially in Antwerp but also in Gent. Those locations concern essentially the heavy sector : basic chemistry, especially oil refining and petro-chemistry, not to mention the production of photographic products, situated in Mortsels. The urban proximity is justified by an important need of qualified manpower, which is also the reason for high employment concentrations on the Brussels-Antwerp axis;

2°) the concentration in the Kempen is rather old (beginning of this century). It illustrates the policy to locate some of the more dangerous and polluting sub-sectors in less populated areas. Today, this area is dominated by petro-chemistry, connected to Antwerp by pipelines, and also the pharmaceutical industry;

3°) pharmacy is a high-tech sector, less dependent on supply connections but requiring highly qualified manpower. It is therefore not surprising that this sector is more and more located in green peri-urban areas where the qualified manpower resides, particularly in the French speaking part of Brabant, near the universities;

4°) Brussels is specific for the location of research activities and head offices;

5°) we also notice the actual marginal position of Wallonia in this sector. The start-up of this sector and its technology goes back to the tertiary cycle of Kondratieff (end of the nineteenth, beginning of the twentieth century). If it is true that the Walloon industrial axis attracted investments at that time, it was essentially in basic chemistry and carbo-chemistry. This explains the actual decline.

Even though the urban centres are experiencing an important industrial decline, the axis Brussels-Antwerp maintains its level of employment, except for Brussels itself. Chemistry remains very metropolitan, because for the important need of highly qualified manpower (maps 4.38 and 4.39).

4.2.3. The manufacturing of transport equipment (2.1% of the national employment)

Since the end of the nineteenth century, when this sector was still marginal, except for the railway constructions concentrated in Wallonia, the increase of employment has been

vigorous, especially after the Second World War with the explosion of the automobile sector and the generalization of mass consumption. Since then, employment has stabilized. This is quite exceptional in the industry sector.

As early as 1920, the strong foreign competition condemns the Belgian industry to restrict itself solely to the assembling of cars. The locations remaining metropolitan or near a harbour : Renault is located in Vilvoorde, while Ford and General Motors are in Antwerp. After the war, Volkswagen will invest in the south of Brussels in Forest. It is only in the sixties that the Fordist logic will come true, which implicates the separation of the different activities. While there is full employment and an increase of the tertiary sector, the automobile industry will have to deal with increasing difficulty in hiring manpower, and growing real estate costs, especially inside the urban agglomerations. The automatization of the sector increased, also the need for space grew, partly due to a more horizontal industrial architecture. The growth in the automobile sector during the golden sixties was characterized by the fragmentation of the production process (assembling, production of spare parts, conception and research) on a global scale. A new geography of the sector is drawn : opposing conception and research activities, which concentrate in highly qualified areas (US), and car assembling, requiring areas, located at the centre of the market, characterized by low qualification and with a weak union tradition. The implantation of Ford in Belgium can be explained by the central position of Belgium in the European market. On a more detailed scale, the north-East of Belgium was chosen because of the massive presence of young manpower, due to the rapid desintegration of agriculture in that area. The industrial structure of Limburg will therefore be strongly marked by this logic : here, the industrialization, essentially a product of foreign investments, is potentially unstable because of the mobility of capital on a global scale. As a result of this, no real coherent, complete and integrated economic framework has developed. On the contrary, it remains confined to low qualified segments.

In Brussels and in Antwerp, the inherited character of the urban locations of Volkswagen, Renault and General Motors clearly appears through a large labour market area, well outside the limits of the urban morphological area (map 4.45). In the valley of the Dender the decline of textile brought about an important unemployment. At the same time, the difficulties of finding manpower in Brussels became worrying. As a result of this, the Dender valley became the most important recruitment area of VW. The municipalities of the Brussels agglomeration (the industrial axis of Halle-Vilvoorde remains perceptible) do not provide more manpower than for example the regions of Charleroi and Centre (both have a labour tradition and the level of unemployment is so high that people there accept jobs, even far from home). The recruitment area of Renault is based upon a bus network, that is even extending to Limburg and to Gent to pick up the workers. All this is organized at the employer's expenses.

Although there is a competition between low-salary countries and Belgium, somehow limited by the transportation costs, employment is maintaining itself in general terms (map 4.46). If, for example, the manufacturing of trucks in Seneffe disappears, employment increases in Brussels and in Genk. Belgium maintains a high rate of productivity.

4.2.5. Textile and Leather (1.6% of the national employment)

Textile is one of the sectors with a very specific geography : it is highly concentrated in historic Flanders, particularly in the Kortrijk area, the valley of the Dender and Gent.

This sector, one of the motors of the industrial revolution in England, will play a more marginal role in Belgium, except locally from the beginning of the nineteenth century, in Gent for cotton and in Verviers for wool.

Indeed, if Flanders has a long tradition in this sector even before the industrial revolution, its modernization was slowed down by the lack of interest of the big investors, but also because of the long persistence of the cottage industry.

The relatively low productivity of this system was compensated for by low wages. The slow modernization within the existing structures, essentially dominated by small companies, took place during the second half of the nineteenth century.

The employment in textile has been in decline since the thirties. The strong modernization of this sector during the last thirty years has transformed what was left of it into a more high-tech sector. More common segments of production have left Belgium. All this has resulted in the development of a dense network of small and medium-sized companies. The Kortrijk area not only concentrates sectors directly linked to textile (manufacturing of textile machines, clothing), but also sectors which, similar to textile, do not require high capital concentrations (like furniture and metal products).

4.2.6. Transportation (5,1% of the national employment)

The distribution of the employment in the transport sector (whose location at large scale has to be considered with much caution) is concentrated and can easily be explained (map 4.59) :

- the harbour activities are by far dominated by Antwerp. Far behind are the harbours of Gent, Oostende and Zeebrugge. The Antwerp harbour offloads two-thirds of the merchandise traffic of the U.E.B.L. and loads half of it. We noticed that the transport activities of Antwerp are of course far from limited to the activities of on- and off-loading of ships. Far more jobs are taken in by the railway sector, the transport of goods by road and the expedition agencies. All of them are closely connected to the harbour;

- the employment in the railway sector is still relatively dispersed over the entire country. Certain poles appear to be specific : important railway junctions (Brussels, Namur, Mons and Hasselt) and Brussels also because of the location of the National Railways Company's headquarters;

- the transport of goods by road is more or less dispersed and specific in the industrial regions, except for the important railway junctions (North-East, Kortrijk area, the axis Brussels-Antwerp except Mechelen);

- the intra-urban transport (taxis included) is of course characteristic for the large urban agglomerations;

- the airport of Zaventem comes out very strongly. It generates several other types of transport (especially transport of goods by road). Air transport in Brussels-city itself corresponds to the head offices of Sabena and agencies of other companies.

Globally, the transport sector appears to be highly concentrated in Antwerp and Brussels-Zaventem, the latter housing the head offices of the transport companies, the most important railway stations, the Brussels international airport and the largest urban transport system of the country.

4.2.7. Bank and insurance companies (4,6% of the national employment)

The major geographical interest of this sector resides in its indicative value. Indeed, we noticed that it is difficult to locate the head offices of companies using the statistics. This sector (banking), however, is an excellent indicator for the importance of the large cities concerning political and economic decision-making. The head offices of banks are highly concentrated in poles of decision-making. Moreover, they are directly implicated in the decision-making process by the loans they allocate.

The main geographical features of this sector are :

- 1°) the very high concentration in Brussels, which emphasizes the fact that the capital is the major economic decisional pole in Belgium, the only one of an international level;
- 2°) Antwerp comes far behind Brussels, even if the sector remains specific there;
- 3°) the weakness of the two major Walloon poles is indicative of the weakness of the local authority in the old industrial Walloon site. It has already been stressed that the key sectors of the industrial revolution in Wallonia were very early governed by the financial world of Brussels. Liège is certainly playing a more important part in local decision-making than Charleroi, which can hardly be compared to Namur;
- 4°) the specificity of Leuven can be considered as quite exceptional for a town of this size (i.e. at the same level as Liège or Gent). Leuven owes this particularity to the fact that it houses the headquarters of two large banks;
- 5°) the contrast between the Kortrijk area and the North-East. In the northeastern region, the exogenous industrialization, mostly linked to foreign investments, has not induced the development of a dense banking network, while the intense network of small and medium-sized companies of the Kortrijk area brings about the needs for local financing. The sector is quite important and has remained very local.

4.2.8. Administration and other non-merchant services (15,2 % of the national employment)

These sectors essentially include administration, justice, public order, social housing (child care, homes...).

Employment in this sector has increased during the last ten years, going from 13.2 % to 15.2 % in national employment. This increase essentially concerns the associative world and the social housing. It reflects on the one hand, the social consequences of the crisis, and on the other hand, the consequences of the dissolution of the traditional family structures and the increasing number of active women. These evolutions implicate growing needs for day care for young children and homes (ageing of the population).

The geography of this sector is relatively simple, directly correlated to the spreading of the population. However, the concentration in Brussels is very high. Brussels concentrates the national administration, the Flemish administration and an important international administration, which is only partly counted.

Per inhabitant, the employment in the administration is higher in urban centres or in weakly focused areas, such as the Western part of the Ardennes (map 4.63).

The non-merchant part in the economy opposes Flanders, where it is globally weak, to Wallonia, where it is rather strong. The importance of this non-merchant sector in Wallonia is in fact the counter-weight of the weakness of the merchant sector (map 4.64)

The evolution of this sector shows a very clear decline in the urban areas, in particular in Brussels, and a trend of diffusion towards the interstitial areas (map 4.65).

4.3. Synthesis : the Belgian economic area.

4.3.1. Synthesis of Belgian manufacturing (map 4.70)

The large agglomerations, while not specifically industrial, still remain important secondary poles.

Brussels, the second industrial pole of the country, has by far the least specifically industrial character of the large agglomerations. Its structure is typical for a metropolitan pole, mainly based on consumption industries (light industries as well as automobile assembling). The secondary sector is overestimated in the city because much of the employment is concentrated in head offices (tertiary jobs). Its spectacular decline since the sixties is the

result of the growing competition of the tertiary sector with regard to real estate costs and the recruitment of manpower. Also, the industrial architecture and transport demands have changed. The homogenization of the economic space requires less locations close to the consumption markets.

Antwerp, first manufacturing pole of the country, has an industrial structure oriented to capital-intensive sectors, often bound to its harbour (chemistry, electrical equipment, agricultural food industry, ...). Charleroi and Liège have a poorly diversified, and mostly declining heavy industry, characterized by structures inherited from the nineteenth century. Gent's industrial structure consists partially of an older pole of light industry and partially of more recent heavy industry, located in the harbour.

Besides the larger agglomerations, two regions are industrial strongholds : inner Flanders and the northeastern region.

Inner Flanders, and in particular the Kortrijk area, is characterized by the dynamism of a flexible and strong locally integrated network (local management) of small and medium-sized companies. The origin of this structure lies in the re-dynamization of the slow modernizing proto-industry and in the post-war Fordist growth type, less interested in low concentrations of capital. In this area the structure is dominated by light industry, in particular textile and also manufacturing of wooden furniture and metallic products...

The northeastern region, on the contrary, has been dominated since the sixties by large, mostly foreign owned companies, following the Fordist logic of disseminating the production sequences and employing large numbers of low qualified manpower. Automobile assembling is the best illustration of this logic. In the Kempen are located the polluting nonferrous and chemical industries. These segments of the secondary sector were indeed concentrated in poorly inhabited areas. This goes back to the end of the nineteenth century and the beginning of this century. Initially, the chemical industry of the Kempen was especially orientated to petro-chemical activities; later increasingly to more specialized chemical activities.

4.3.3. Synthesis of the Belgian tertiary sector (map 4.71)

For the tertiary sector, similar concentration patterns as for the secondary sector appear, although they are less diffuse. Large agglomerations clearly emerge, as well as the Kortrijk area and Hasselt. Other areas of high concentrations are : the triangle formed by Antwerp-Brussels-Gent and the coast.

The Walloon area, including the Walloon industrial axis, is mostly characterized by an important non-merchant sector. It is in fact the weakness of the merchant sector here, in particular that of the high-level tertiary activities, that explains the importance of the non-merchant sector consisting mainly in services to the local population.

The Liège pole, however, is distinct from the Charleroi pole by its more important high level tertiary sector, particularly concerning services to companies, and by its more important historical background.

Due to the importance of the banking and insurance companies, Brussels appears clearly as the most important location for the high level tertiary sector. Services to companies are specific to Brussels and its broad surroundings.

Brussels is in addition the country's national centre for administration in both national and international politics (NATO, EU, ...).

Antwerp is the second centre in this matter, far behind Brussels. Its specificity is mostly related to its harbour activities.

There is also an important structural difference in the tertiary sector between the highly industrialized areas of Kortrijk and of the North-East. The Kortrijk area has a structure mostly dominated by the merchant tertiary sector and by a banking network that is quite

integrated in the local industrial structures. In the North-East, the non-merchant sector is more important. This can be explained by the low significance of local financing of activities. The tertiary sector is pretty much concentrated in Hasselt, and the urban framework is less dense compared to inner Flanders.

The particular tertiary regions like the Coast, the Ardennes and the Kempen are worth mentioning here. The tertiary activities are here mainly based on tourism.

4.4. CONCLUSION

The limited growth of employment between 1981 and 1991 masks diverging spatial and sectorial evolutions.

The decline in industrial employment continued at a rate hardly lower than that of employment in the primary sector.

Basic metallurgy, undergoing a difficult reorganization, shows the fastest decline, followed by light industries like wood and furniture and clothing, both having to sustain the competition of low salary countries (table 4.2). The decline in the textile sector is more important in the pure manufacturing segment than in the more technically specialized branches of the textile industry. The latter is also subject to relocation, but inside the borders of the traditional industrial countries.

The chemical industry, highly technological, capital-intensive and using a highly qualified labour force, shows the highest growth rates. Food, paper, printing and publishing are the only other growing industrial activities. These sectors already have a more tertiary character.

In spite of the regular closing down of ship yards, the construction of transport equipment maintains its employment. The automobile construction, less integrated in global strategies as are e.g. parts of the clothing and electrical industry, remains organized on a continental scale and has to deal with the persistence of more or less segmented and protected markets. Transportation costs can run very high in this sector. That is one of the reasons why the employment is relatively stable in this segment of industrial activity.

The salary differences, partially compensated by the higher productivity of the labour force, are not important enough when compared with the costs of divestment and the consequent need for new investments and creation of subcontracting networks at a new location.

In the tertiary sector the growth rates seem to be more important for the services to companies than in the banking and insurance sector. This confirms the tendency of deverticalization of activities.

Due to the State's divestment and due to its budgetary restrictions, the growth of employment in the administrations and other public services is slowing down, while a huge progression in "other non-merchant services" highlights the increasing social fragility against a background of socio-economical deregulation during the eighties.

The remarkable increase in employment in the sector of university education can be explained by a long term tendency of prolongation of schooling. But, more importantly, it is also an indicator of growing competition on the labour market. The relative stagnation in other segments of education, as well as the growth in the health sector, are to be associated to the specific demographic evolutions.

Spatially, the evolution of the Flemish regions with strongly integrated local industrial networks seems to confirm the adequacy of this type of organization, close to the Marshallian district model in a context of socio-economical flexibility, characteristic for the eighties. Despite the numerous small and medium-sized companies, the rather mediocre performances of the Brussels area illustrate that their existence is not a sufficient condition for the formation of districtal structures. Rather than relying on the size of the companies,

such structures rely in fact more on very tight relationships which are based on hegemonic and ancient historical regional roots, on co-operation and reciprocity, as well as on competition. The metropolitan axis Brussels-Antwerp, which remains quantitatively and qualitatively too weak in the European context, does not seem able to benefit from a re-metropolization of the companies, in their quest for externalization and urban advantages. While concentrating the economic decision-making on the Belgian scale, Brussels remains very administrative on the European scale and lacks a real focal centre of innovative technology companies.

However, outside the agglomerations of Antwerp and Brussels, the metropolitan axis shows some growth in employment.

As opposed to the regional endogenous structures, the North-East does not seem to suffer from the weight of the typical Fordist companies. Maybe because they are still quite recent.

In the Walloon area growth is concentrated in the wealthy residential surroundings of Brussels; the crisis continues in the old industrial centres. The areas located South of the Walloon industrial axis are still not dense enough to generate regional structures comparable to those in the western part of inner Flanders.

5. ANALYSIS OF EMPLOYMENT CENTRES AND THEIR INFLUENCE ZONE

5.1. Introduction

The employment centres have been defined by quantitative criteria applied at the level of municipalities (map 5.1). The principal criterion is the proportion of the number of jobs in the place of employment against the number of jobs of the residents. The threshold is 1.4 which suggests strong regional influence through the attraction of commuters. Two other criteria have been retained : the total volume of employment (threshold of 1,500 jobs) and the density of employment (threshold of 600 jobs per sq.km).

5.2. The employment centres and their influence zone

5.2.1. The situation in 1991 (map 5.3)

The labour market area of an employment centre corresponds to the sum of municipalities sending out the most commuters to that particular centre.

The map calls for some comments :

1°) Brussels has by far the largest influence zone. Its shape translates several phenomena. The extension to the West, in particular to the valley of the Dender, corresponds to a historical recruitment area (since the end of the nineteenth century). This recruitment affected a densely populated area afflicted by underemployment and by a crisis in the traditional Flemish industry, mainly textile. The need for manpower in Brussels and the political promotion of commuting at the end of the nineteenth century were decisive factors. Towards the north, only a weak extension is noticeable : the Brussels area being in competition with that of Antwerp. The extension towards the South affects the Walloon industrial axis, because of the heavy crisis on the labour market there. Within the Brussels labour market area, three secondary employment centres can be identified (Aalst, Ottignies and Nivelles-Seneffe).

Charleroi and Liège, as well as other towns of the Walloon industrial axis, have an asymmetrical labour market area. Their influence towards the north is very weak, due to the strong competition of Brussels. Nevertheless, the extension goes largely towards the South in areas of medium to low density.

Antwerp has a relatively low extended labour market area and it is highly asymmetrical towards the East. The relations of Antwerp with the left bank of the river Schelde were historically feeble and difficult due to the lack of a tunnel or bridge. Once the first tunnel was built, historical Flanders had already acquired its own economic dynamism.

The Gent labour market area is limited towards the East by the influence of Brussels.

2°) There are striking differences in employment densities and the extension of the influence zones between historical Flanders (occidental Flanders in particular) and Limburg or, even more, Wallonia South of the industrial axis.

The heritage of a very dense network of small towns in densely populated Flanders contrasts with the areas of low density of southern Wallonia.

The employment centre Hasselt-Genk focalizes the major part of Limburg.

3°) Except for the Brussels labour market area, which is largely bi-communitary, and the less important Kortrijk-Mouscron area, the limits of the labour market areas respect the linguistic border.

4°) The municipalities that are left in blank are characterized by a maximum commuting flow towards neighbouring countries. Most of them are in fact polarized towards external employment centres, e.g. Comines is oriented towards the Lille agglomeration. The influence of Luxembourg limits Arlon's influence.

5.2.2. The evolution of commuting between 1981 and 1991

Looking at the evolution of commuting towards the five most important agglomerations, one can notice the overall increase of the average distances covered by commuters. The more remote municipalities show an increase in commuting while those close to the urban centres show a decrease. The increase of the commuting distances and thus of the influence of the large employment centres can be explained by :

- the crisis, making it necessary to look for work at greater distances;
- the increased use of the automobile making long distance travelling easier;
- the increased demand for high qualifications, resulting in a segmentation of the labour market, and requiring employers to recruit certain types of qualifications further off. The latter probably only has a marginal effect.

The evolution of commuting towards Brussels can largely be explained by the level and evolution of unemployment. Indeed, the increased commuting from the Hainaut province and from the Liège area to Brussels are typical in this respect. On the other hand, the decrease in commuting originating from the Dender valley is caused by the growth of local employment and diminution of unemployment.

5.3. Internal analysis of three of the largest employment centres (table 5.1.)

5.3.1. Employment in Brussels (maps 5.5 to 5.8)

5.3.1.1 Industry in Brussels (maps 5.9 to 5.12)

The evolution of the industry in Brussels is typically that of a major tertiarized town of North Europe, where the industrial revolution originated in the coal and textile sectors. However, in a second phase, the industrial growth in those cities was often considerable. For example, already at the end of the nineteenth century, industrial activity was more dynamic in Brussels than in the Walloon sites. In 1947 the industrial activity reached its peak in Brussels : the city counted 14% of the national industrial employment. The Brussels industrialization then relied on consumer and luxury articles, on printing/publishing and on food industries (central

position), but also on well integrated sectors like metallic and mechanical constructions, or even segments of the chemical industry.

Since 1947, Brussels is experiencing both a relative and absolute industrial decline. Since the sixties, the industries massively leave Brussels. This process was accentuated by the crisis : real estate and grounds are very expensive in the urban environment and often insufficient for the new industrial architecture and means of transportation. The industry is also considered as one of the major polluters and thus contributing to the degradation of the city's environment. The exodus of industrial activity has been encouraged by the urban planning, favouring the division of functions. And, in Brussels, more than in any other city, the competition of the tertiary sector has been a determining factor.

Historically, the industry is located in the Senne valley, where the Willebroek-Charleroi canal is situated as well as the major railways.

In summary, one can define three types of industrial location in Brussels :

1°) large industrial units, (sometimes heavy industrial sectors like chemical industry) requiring much space. These are now concentrated in the northern (Vilvoorde) and the southern (Forest) extremities of the industrial axis;

2°) the more central areas, i.e. mainly in the municipalities around the city centre, towards the West. There is not only light industry (like clothing or food, ...) dispersed in the urban network, but also metallic and mechanical construction industries are concentrated here;

3°) the areas of more recent industrialisation, extending north of Brussels towards Zaventem. They are not exclusively dominated by mechanical constructing industries, but also by high-tech industries.

The tertiary sector related to the industrial activity (head offices, research and development) is concentrated in the central business district, but more and more also in the green belt south-east of Brussels (metallurgy, glass, chemical, food industries, ...), with one remarkable exception : Solvay which is located along the canal.

5.3.1.2. The tertiary sector in Brussels (maps 5.13 to 5.16)

The map showing the merchant tertiary sector reveals quite different patterns (map 5.7) :

1°) the largest concentration corresponds to the Brussels business district East of the pentagon. Large concentrations extending also eastward towards Woluwe, and southeastward towards Uccle. This area concentrates both the segments administration and management of the tertiary sector (banking head offices, services to companies, ...);

2°) the industrial axis, along the canal and the north-East of the region towards Zaventem, shows quite dense concentrations in the sectors of trade and transportation.

The administration is also highly concentrated in the CBD, east of the Pentagon, in the "Quartier Léopold" and in the European area around the Schuman roundabout (we like to remember that the employment data from the organizations of the European Union and other international institutions is far from complete). The important pole in Evere corresponds to NATO headquarters (map 5.8). Outside the city centre, employment in this segment is limited to the municipal administrations or to decentralized services.

5.3.2. Employment in Antwerp (map 5.17)

5.3.2.1. The industry in Antwerp (maps 5.18 to 5.20)

The history of the industrialization of Antwerp is strongly bound to its harbour. Until the end of the nineteenth century Antwerp was the less industrialized of the five largest Belgian agglomerations. The industrialization of Antwerp has only really started around 1880 with

the harbour construction works financed by the Belgian state and the City of Antwerp. Antwerp had to become an important harbour, reflecting the importance of the Belgian industry. Already from the beginning, the industrial structure was characterized by the harbour activities and by certain sectors depending on the import of raw materials (often very heavy loads). Examples are the food industry (importation of tropical products), the nonferrous metallurgy, and important since the after war, the petrochemical industry. The harbour also attracted assembling industries, like automobile assembling. This sector is today less bound to the harbour than in the past. The Antwerp industrial structure is also characterized by the metropolitan attraction of transformation and consumption industries, such as metallic processing, mechanical construction and food industry. Worth mentioning is the importance of the diamond industry, related to the presence of an important Jewish community.

Due to a dynamic post-war industrialization and a rather low industrial decline, Antwerp became the first Belgian industrial pole.

Antwerp industrial activity is characterized by three types of spatial organization :

1°) the northern industrial harbour area with very large plants (petrochemical, electrical and automobile assembling industries, ...), today extending to the new industrial harbour areas of the left bank of the Schelde river. East of the city, the Albert canal is generating quite similar industrial structures. However, here the companies are already of smaller size and the industrial activity more oriented to food processing (these localizations already date back to the end of the nineteenth century);

2°) industrial employment in the central area is mainly provided by head offices, i.e. chemical and energy sectors, small companies in the light industry sectors (agro-food processing, printing/publishing, ...). The most typical industry of central Antwerp is the diamond industry, almost entirely concentrated around the Central Station;

3°) a tertiary industrial zoning is located in the South along the highways of the metropolitan axis Brussels-Antwerp. This area has highly diversified industrial structures. The nonferrous industry of Hoboken, even though located in the South of the city, depends on the traditional import and processing of heavy materials.

5.3.2.2. The tertiary sector in Antwerp (maps 5.21 to 5.24)

The tertiary sector in Antwerp is characterized by the weakness of the non-merchant sector and by the weight of the transport sector due to the harbour.

The merchant tertiary sector is of course located in the centre of town, mainly in the guise of head offices and commercial activities. Banks and insurance companies, retail sellers are located there too, but also headquarters of transporters and quite a large number of wholesale companies.

The port is a very specific tertiary area, oriented towards transportation and wholesale activities.

The non-merchant sector is also concentrated in the city centre.

5.3.3. Employment in Liège (map 5.25)

5.3.3.1. The industrial activities in Liège (maps 5.26 and 5.26)

Liège experienced a quite dynamic and early start of the industrial revolution (beginning of the nineteenth century, especially around 1820). As a result, Liège became one of the primary industrial poles of Northwestern Europe. The industrialization was based on the tandem of coal mining and steel industry, the latter including metal construction industries. The centre of the pre-industrial textile sector moved to Verviers. All this resulted in an

industrial structure that was dominated by huge plants and a poorly developed network of small and medium-sized companies. Almost from the start, the Brussels financial world exerted control over the Liège industries. However, some local decision making stayed in place. The decline of the mining and steel industry implicated a dramatic crisis with a spectacular drop in employment.

The most important industrial poles are located along the Meuse valley, in particular the southern (Seraing, ...) and northern (Herstal and harbour area) ends. This is where the largest plants are situated. The north is characterized by the laminating industry, metal constructions (arms industry in particular), but also aeronautics and the agro-food industry are located here. In the South are concentrated the ferrous industries and metal construction.

The rivers Vesdre and Ourthe constitute a less important industrial area. Historically it is quite an old site, specialized in metal constructions.

The belt road around the city generated some more recent developments : business parks dating from the sixties and characterized by a more diversified structure. Sectors to be found here are : basic metallurgy, chemical industry, aeronautics, metal and electrical construction industries. Some of the concerned companies have moved here from more central parts of the city.

The central area of Liège is not very industrialized. It concerns mostly light industrial activities, which are otherwise very poorly represented in Liège. Most of the printing and publishing industry is also located in the central area.

5.3.3.2. The tertiary sector in Liège (maps 5.28 and 5.29)

Except for retail, all the services are concentrated in the city centre. The tendency towards delocation is still weak.

As in most of the medium-sized cities, the business centres and the commercial centres are mingled. They are located on the left bank of the Meuse.

5.4. Analysis of the Brussels recruitment area

As opposed to point 5.2 where the influence of an employment centre on the recruitment area was quantified, we will now define the «useful» area for recruitment for a given employment centre. This means defining the area providing 70, 80 or 90% of the manpower for a given employment centre. In this approach, the absolute numbers of commuters are more important than the relative influence of commuting on the home area.

The very large Brussels recruitment area includes almost all the important agglomerations of Belgium, even if the relative influence of Brussels in several cities is very weak. This large extension is not only due to the absolute number of jobs concentrated in Brussels. The ratio recruitment area / number of jobs is indeed very high in the case of Brussels. But, another part of the explanation is the central position of Brussels in Belgium, particularly highlighted by the organization of the railway network. At the end of the nineteenth century, commuting by train was promoted thus limiting the internal migrations. The aims were to avoid large concentrations of workers near the employment centres and to restrict salary claims (the ties between workers and agriculture could remain).

The wide expansion of the Brussels recruitment area is also due to the high demands concerning the qualification level of manpower in several segments of the Brussels economy. In the Belgian urban hierarchy Brussels is very dominant when it comes to high qualification levels.

The recruitment areas, as defined on the basis of the type of employment, reveal that the recruitment areas of low-qualified manpower are less extended than those of high-qualified

manpower. For the recruitment of low to medium qualified manpower, we have already mentioned the Dender valley. For the high qualifications, recruitment is typically from remote urban centres (Antwerp, Liège, Bruges, ...).

The recruitment of workers and employees is clearly distinct. The recruitment area of workers is systematically smaller than that of the employees.

Other more sensible differences are :

1°) from the Brussels surroundings of Walloon Brabant and in the Leuven surroundings, the recruitment of employees is more important than the recruitment of workers. This is not so in the more western area of Walloon Brabant. This area is the prolongation of the Brussels industrial axis in the direction of Tubize;

2°) from the central industrial areas of the Hainaut province, recruitment of workers is more typical, especially for the higher qualified workers (secondary or post secondary education). The crisis and the unemployment in this traditional industrial region with a high share of qualified workers explain the importance of commuting towards Brussels;

3°) from the remote towns (Antwerp, Liège, Gent, Kortrijk, Hasselt, ...) from which very few workers are recruited, employees are mainly working in the central administrations.

6. Synthesis : typology of employment in the area of residence

The typology is based on sectorial employment structures. These are not measured on the address of employment but at the home address. The municipalities are regrouped according to the similarity of their structures. In this way we will come to a synthesis of the Belgian economic space. Each employment centre diffuses its economic structure throughout its sphere of influence. Here we give a brief description of the 21 types, defined by this method.

Type 1 regroups Brussels and its peripheral area along a northwestern to southeastern axis. It is a very specialized tertiary area both for the merchant and the non-merchant sector.

Type 2 regroups most of the municipalities around Leuven, the Gent region as well as Louvain-La-Neuve. This type is strongly imprinted by its specialization in university schooling and, less important, by the non-merchant tertiary sector due to the Brussels influence reaching till here.

Type 3 regroups a number of rural municipalities of Wallonia which are influenced by the Brussels employment centre. The structure is identical as in a peripheral region (quite strongly agricultural) but clearly influenced by Brussels (banks and non-merchant).

Type 4 regroups the municipalities along the metropolitan axis between Antwerp and the area north of Brussels. This axis maintains a specificity in certain industrial sectors, either because they require qualified manpower (chemical industry, mechanical constructions, communication equipment), either because of an inherited metropolitan location due to the proximity of the consumer market (manufacturing of transportation equipment). The tertiary sector is characterized by an important specificity in the sectors transportation and wholesale (Antwerp harbour, Zaventem airport) while a smaller specialisation in high level services (banks and company services) is noticeable. The non-merchant sector is much less present.

Type 5 regroups most of the Kempen municipalities, except the Limburg part. The structure of this region is strongly influenced by Antwerp. On the one hand there is an important shuttle traffic and on the other hand there is a diffusion of certain industries to this region, quite well connected with Antwerp and its harbour through the different transportation networks. It is in fact a very industrial area, particularly oriented to chemical industry, non-ferrous metallurgy and manufacturing of electrical and transportation equipment. The presence of the agro-food and clothing industry has nothing to do with the influence of Antwerp.

Type 6 regroups most of the Limburg municipalities, mostly belonging to the Hasselt-Genk labour market area. It is marked by a highly industrialized structure and by a low degree of

tertiary activity. Industrialization is focused on the manufacturing sectors of transportation equipment, metal constructions, electrical equipment manufacturing as well as clothing. Hasselt itself does not belong to this group. It belongs to type 2 because it represents the biggest non-merchant tertiary centre of the region.

Apart from the metallurgy poles, like Seraing, the Walloon axis belongs to types 7 and 8. The industrial structure is still marked by the importance of the basic metallurgy and associated sectors : mechanical constructions in Charleroi, metallic constructions in the Liège region. The non-metal minerals sector also marks these regions, while light industry sectors are quite weak. The tertiary sector is mostly non-merchant. Type 7 is characterized by feeble tertiary activity (Charleroi, La Louvière, the Meuse valley and the area north of Liège). The municipalities belonging to type 8 (Liège, Namur, Tournai), have more important tertiary activities.

Type 9 regroups all the municipalities with important metallurgic activity (Seraing, Clabecq, Zwevegem, Zelzate, Athus from which workers commute to Luxembourg, ...).

Type 10 regroups some isolated Walloon poles of non-metallic mineral extraction and their associated processing industries.

The structure of a large part of inner Flanders is based on a central textile core. As a matter of fact, type 11 regroups some municipalities (Harelbeke, ...) with a structure that is quite heavily imprinted by textile, and, to a lesser degree, by two other light industrial activities : clothing and wooden furniture. All other sectors being under-represented. Type 12 associates all other municipalities around this "hard core". They show a very similar structure but less marked by a textile specialization. Other industrial sectors are well integrated in the region, like metallic and mechanical manufacturing. Type 13 is located East and South of the previous area (Kortrijk, Mouscron, ...) as well as north of the Dender valley. The textile-clothing specialization still persists but one can see a more even distribution between secondary and tertiary sector. East of the textile core (type 14), one finds regions clearly more agricultural. But, we also notice the importance of agro-food processing activities and a specialization in industries typical for the region (textile, mechanical constructions, ...). Towards the north along an axis Kortrijk-Bruges (type 15), the industrial structure is dominated by electrical and mechanical constructions. In this area textile can hardly be considered as a typical activity. The latter type also regroups some municipalities east of Liège. These municipalities focus on the same sectors.

Type 16 regroups the central part of the Dender valley having a mixed structure. Besides clothing, textile and the agro-food industry, this type is in addition influenced by the Brussels employment centre. Brussels traditionally recruited poorly qualified manpower in this region for commonplace jobs in sectors like banking and administration and for certain industrial sectors, such as the production of transportation equipment.

Type 17 regroups the coastal municipalities and some municipalities of the Ardennes. In these areas the employment structure is strongly influenced by tourism.

Types 18 to 21 associate almost all the peripheral municipalities of the South of Wallonia. Type 18 has the most peripheral structures. Some sectors are specific only because of the lack of any other characteristic activities, and not because of their own dynamism : agriculture, construction, communication and the non-merchant sector. Type 19 regroups the south of the German-speaking region. The non-merchant sector is less important here. The industrial activity is based on the local natural resources : wooden furniture, agro-food and paper industry. Type 20, concentrated in the north-east of the province of Liège, shows a distinctly less peripheral structure. This area can be considered as an industrial axis between Liège and Aachen. The electrical manufacturing and transportation sectors are characteristic. Type 21 corresponds to the Belgian Lorraine with the exception of the less peripheral Athus. The particularity of this region is twofold : the presence of an important plastic manufacturing pole and the influence of Luxemburg, characterized by relative important employment in the banking sector.

